

Bouwstoffen tot de geschiedenis van het Nederlandse orgel in de 16e eeuw

<https://hdl.handle.net/1874/362551>

Bouwstoffen
tot de Geschiedenis
van het
NEDERLANDSE
ORGEL
in de 16de Eeuw

DOOR
M. A. VENTE

Bouwstoffen tot de Geschiedenis
van het Nederlandse Orgel
in de 16de Eeuw

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0366 9607

„BOUWSTOFFEN TOT DE GESCHIEDENIS
VAN HET NEDERLANDSE ORGEL
IN DE 16^E EEUW”
DOOR
M. A. VENTE

Erratum:

Op bldz. 8 voor 5e regel v.o. te lezen:

„de „naturales” verstaat hij pijpen van de toen normale geluids-”

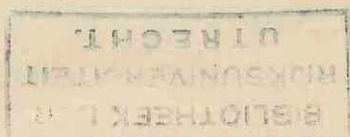
Diss. Utrecht
~~A 411~~ 1942

Bouwstoffen tot de Geschiedenis van het Nederlandse Orgel in de 16de Eeuw

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE
UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN WAARNEMEND
RECTOR MAGNIFICUS L. VAN VUUREN, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DE
SENAAT DER UNIVERSITEIT IN HET OPENBAAR
TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 12 JUNI 1942, DES
NAMIDDAGS TE 2 UUR DOOR

MAARTEN ALBERT VENTE
GEBOREN TE NIEUWERKERK AAN DEN IJSSEL

AMSTERDAM - H. J. PARIS - MCMXLII

AAN MIJN OUDERS
AAN MIJN VROUW

Nu dit proefschrift is voltooid, is het mij een behoefte U, Hoogleraren van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte, mijn oprechte erkentelijkheid te betuigen voor de lessen, die ik van U mocht ontvangen.

U, hooggeleerden S m i j e r s, hooggeachten Promotor, heb ik zeer veel te danken voor Uw steun bij de studie voor deze dissertatie. Uw hulp, ook bij het persklaar maken van dit werk, kan ik niet voldoende naar waarde schatten.

Hooggeleerde G e y l, Uw welverzorgde colleges en Uw altijd hartelijke belangstelling voor mijn werk stemmen mij tot diepe erkentelijkheid. Behandelt deze dissertatie al een onderwerp, dat buiten het bestek Uwer lessen valt, toch kan ik U verzekeren, dat Uwe colleges mijn inzicht zeer hebben verdiept en zodoende ook op dit proefschrift hun invloed hebben doen gelden.

Hooggeleerde K e r n k a m p, O p p e r m a n n en B o l k e s t e i n, Uw onderricht in de verschillende onderdelen der Geschiedenis heb ik steeds op hoge prijs gesteld.

In het bijzonder dank ik ook U, Hooggeleerde v a n V u u r e n en F i s c h e r, voor Uw colleges, en de levendige belangstelling, waarmede U mijn studie hebt willen volgen.

Hooggeleerde O e s t r e i c h, v a n E v e r d i n g e n en V e n i n g M e i n e s z, U ben ik dankbaar voor het vele, dat ik op Uw colleges heb geleerd.

Warme dank ben ik verschuldigd aan hen, die mij hielpen, de omvangrijke hoeveelheid archivalia te verzamelen, die ik bij deze studie nodig had. Wel zeer in het bijzonder gevoel ik mij gedrongen, de Heren Mr A. Haga en Mr H. L. Hommes, respectievelijk Archivaris en Adjunct-commies van het Rijksarchief te Zwolle, te danken voor hun steeds betoonde hulpvaardigheid bij het verzamelen van dit materiaal.

Mijn collega's Drs G. H. Kappers en M. B. A. Osinga, van wie de eerste een samenvatting van dit werk in het Duits vertaalde, terwijl de laatstgenoemde mij hielp bij het corrigeren van manuscript en drukproeven, mogen staat maken op mijn grote erkentelijkheid.

Ook de Heren Mr A. Bouman, A. P. Oosterhof en Thom. J. de Vries dank ik wel zeer voor hun medewerking bij de totstandkoming van mijn boek.

VERKLARING DER TEKENS

De cursief gedrukte nummers verwijzen naar de overeenkomstige nummers der Bijlagen.

De gewoon gedrukte nummers verwijzen naar de overeenkomstige nummers van de Literatuurlijst.

R.A. betekent Rijksarchief.

G.A. betekent Gemeente-Archief.

K.A. betekent Archief van de Kerkvoogdij der Ned. Herv. Gemeente.

INHOUD

	Blz.
INLEIDING	1
I - DE ONTWIKKELING VAN HET INSTRUMENT TOT OMSTREEKS 1500	7
1 - HET HOOFDWERK	7
2 - HET RUGWERK	10
3 - HET BORSTWERK	13
4 - HET PEDAAL	14
5 - HET POSITIEF	14
II - DE ONTWIKKELING VAN HET ORGEL IN DE 16de EEUW	16
1 - HET HOOFDWERK	16
2 - HET RUGWERK	17
3 - HET BORSTWERK	18
4 - HET PEDAAL	19
5 - HET BOVENWERK	21
6 - HULPREGISTERS	23
7 - WINDLADEN	23
8 - BLAASBALGEN	26
9 - OMVANG DER KLAVIEREN	27
10 - OUDE TECHNISCHE TERMEN	29
III - VERSCHILLENDE TYPEN	33
1 - VERSCHILLEN TUSSEN DE ORGELS VAN NEDER- LANDSE MEESTERS	33
2 - HET NEDERLANDSE ORGEL VERGELEKEN MET HET BUITENLANDSE	33
IV - ENKELE ONDERWERPEN VAN NIET-TECHNI- SCHE AARD	44
1 - SINDS WANNEER KOMT HET ORGEL IN DE NEDER- LANDEN VOOR?	44
2 - DE PLAATS VAN HET ORGEL IN HET KERKGEBOUW	46
3 - DE EIGENAARS VAN HET ORGEL	47
4 - NEDERLANDSE ORGELBOUWERS IN DEN VREEMDE	48

	Blz.
V - HET ORGEL VOOR EN NA DE REFORMATIE . . .	50
1 - HET GEBRUIK VAN HET ORGEL VOOR EN NA DE REFORMATIE	50
2 - DE ORGELBOUW VOOR EN NA DE REFORMATIE . . .	53
VI - REPERTORIUM VAN DE NEDERLANDSE ORGEL- MAKERS EN HUN WERKEN TOT OMSTREEKS 1620.	54
1 - BRABANTSE EN LIMBURGSE ORGELMAKERS	54
2 - VLAAMSE ORGELMAKERS	69
3 - WAALSE ORGELMAKERS	71
4 - HOLLANDSE EN ZEEUWSE ORGELMAKERS	72
5 - UTRECHTSE ORGELMAKERS	76
6 - GELDERSE EN OVERIJSSELSE ORGELMAKERS	83
7 - FRIESE EN GRONINGER ORGELMAKERS	92
8 - ORGELS, WAARVAN DE MAKERS ONBEKEND ZIJN . . .	93
ORGELMAKERS	95
9 - IN HET BUITENLAND WONENDE NEDERLANDSE	
10 - BUITENLANDSE MEESTERS, DIE IN DE NEDERLANDEN WERKTEN	98
<i>BIJLAGEN</i>	99
1 - ARCHIVALIA BETREFFENDE ORGELS	99
2 - LITURGICA	195
3 - ARCHIVALIA BETREFFENDE ORGELMAKERS	198
<i>BAUSTOFFE ZUR GESCHICHTE DER NIEDERLÄNDISCHEN ORGEL IM 16. JAHRHUNDERT</i>	200
<i>LIJST VAN AANGEHAALDE LITERATUUR</i>	211
<i>REGISTER</i>	215

INLEIDING

Er is wel eens de opmerking gemaakt, dat bloeiperioden van de orgelbouw dikwijls samenvallen met het optreden van zeer grote organisten en orgelcomponisten. Verschillende voorbeelden zijn er, die deze opmerking schijnen te bevestigen. De orgels van de Scherer- en Schnitgerschool worden bespeeld door Vincent Lübeck, Adam Reinken, Dietrich Buxtehude en ook door Johann Sebastian Bach; in Frankrijk leven de grote orgelmakers Lefebure, Thierry, Clicquot en anderen gelijktijdig met de Couperins, Jean Philippe Rameau en Louis Claude d'Aquin; de instrumenten van Aristide Cavallé-Coll werden bespeeld door César Franck, Alexandre Guilmant en Charles Marie Widor.

Toch lijkt deze „regel” niet altijd op te gaan, althans niet in Nederland. Ons land bezit een statige rij van waardevolle orgels uit de 18de en 19de eeuw, maar het is onmogelijk, één waarlijk groten organist of componist uit die tijd aan te wijzen. Deze eeuwen hebben wel goede orgelmakers voortgebracht, maar het orgelspel verkeerde in diepe depressie. Wellicht is deze merkwaardigheid te verklaren uit het feit, dat de Nederlandse orgelbouw vooral in de 18e eeuw is gestimuleerd door Duitse orgelmakers.

Ons land bezit op de huidige dag nog tal van zeer goede instrumenten uit de genoemde eeuwen, doch de belangstelling voor de orgels uit een vroeger tijdperk, met name uit de 15de en 16de eeuw, is zeer gering. En toch vormden juist deze eeuwen de bloeiperiode, niet slechts van de kunst der Nederlandse componistenschool, maar ook van de Nederlandse orgelbouw. Het is bevreemdend, dat er practisch nooit is gevraagd naar de orgels en de orgelmakers uit die tijd. Er is nog nimmer een diepgaande studie gewijd aan de orgels van Wanning, Sweelinck en Schuyt, of zijn Wanning uit Kampen en Schuyt uit Leiden ook nog onbekend? Het orgel van Sweelinck was gebouwd door Hendrik Nijhoff uit 's-Hertogenbosch, dat van Wanning door Jan van Covelen uit Amsterdam en dat van Schuyt werd door Peter Jansz. de Swart uit Utrecht gerepareerd. Merkwaardig, dat de orgels van onze grootste organisten gebouwd of hersteld waren door onze beste orgelmakers! De bloei van het Nederlandse orgel in de 16de eeuw was meer nationaal dan die van het 18de-eeuwse orgel. Duitsland is het orgel-dorado omstreeks 1700, de Nederlanden zijn het in de 16de eeuw.

Gezien het feit, dat men tegenwoordig steeds meer belangstelling toont voor de orgelmuziek van de late Middeleeuwen en de Renaissance, is het een dringende noodzakelijkheid ook meer te weten over de instrumenten en hun makers.

Een goede literatuur over het Nederlandse orgel in de 16de eeuw bestaat er niet. Het enige grote werk over Nederlandse orgels van F. van der Mueren, „Het orgel in de Nederlanden”, behandelt vooral de Zuidnederlandse orgelbouw, en dan weinig vanuit technisch, wel van kunsthistorisch oogpunt. De inlichtingen, die van der Mueren verschaft betreffende de boven-Moerdijksche disposities, zijn niet betrouwbaar. H. Schouten schreef een boekje over „Onze oude orgels” en behandelt daarin uitsluitend orgels uit de 17de, 18de en 19de eeuw. Zijn dan de orgels uit de 16de eeuw, die ons gespaard zijn gebleven, niet oud?

Deze lacunes in de Nederlandse orgelhistoriografie hebben tot gevolg, dat buitenlandse organografen een zeer vaag en onjuist beeld hebben van het nationale orgeltype der Nederlanden: zij gebruiken allen dezelfde voorbeelden, die dikwijls onjuist zijn. De bewijzen liggen voor het grijpen:

Ingeborg Rücker („Die deutsche Orgel am Oberrhein um 1500”) wil het bovenrijnse orgel vergelijken met het Nederlandse en daartoe kiest zij vier disposities: die van Breda (1534), Delft (1548), Zwolle (1557) en 's-Hertogenbosch (1580). Op alle vier voorbeelden echter valt wat aan te merken. Het enige goede voorbeeld is dat van Zwolle, doch dit orgel is niet van 1557, maar van omstreeks 1505 en kan onmogelijk zijn gebouwd door Johan Slegel en bovendien zijn de gegevens moeilijk te begrijpen zonder die uit de 17de eeuw; de andere drie voorbeelden zijn uit van der Mueren, en daarbij treft de schrijfster het al bijzonder slecht: haar zegsman heeft de tekst betreffende het Bredase orgel onjuist overgenomen en vergat te vermelden, dat er enige jaren na 1534 aan dit instrument een borstwerk werd toegevoegd; de geciteerde dispositie van het Delftse orgel is die van omstreeks 1750, nadat er velerlei veranderingen waren aangebracht en het Bossche orgel dateert niet van 1580, maar van 1617—'35, en de vermelde dispositie is de 18de-eeuwse!

Klotz weet in zijn werk „Ueber die Orgelkunst der Gotik, der Renaissance und des Barocks” geen ander voorbeeld van een Brabants orgel te geven dan het door Praetorius (57: 170) reeds vermelde orgel van de Johanniskirche te Lüneburg en bovendien is zijn uitleg aanvechtbaar.

De uitgezochte voorbeelden zijn dus niet zeer representatief. En toch — het is zonderling — heeft geen enkele Nederlandse onderzoeker eens verder gespeurd naar de geschiedenis van die orgels,

welker „merkwaardige dispositien” door Hess vermeld zijn ¹⁾). Toen Hess leefde, bestonden er nog heel wat geheel of gedeeltelijk uit de 16de eeuw daterende orgels. Het is mij verschillende malen overkomen, dat de gegevens van Hess mij op het spoor brachten van oorspronkelijke disposities, b.v. van die der orgels in de Dom te Utrecht en in de St. Joris te Amersfoort. Daar mij de dispositieveranderingen, die aan Hess' tijd voorafgingen, bekend waren, was het mij mogelijk, de oorspronkelijke disposities met een grote mate van waarschijnlijkheid vast te stellen.

Deze studie is naar ruimte en tijd begrensd.

Vooreerst naar de ruimte. Gezien de practische bezwaren, was het onmogelijk, het onderzoek nauwgezet voort te zetten in België en in Duitse grenssteden. Dit boek gaat, evenals dat van van der Mueren, mank aan eenzijdigheid. De stof is voornamelijk geput uit het huidige Nederland en daarvan weer vooral uit het boven-Moerdijkse. Doch zelfs daar kon het onderzoek niet volledig zijn, omdat verschillende archieven voor de duur van de oorlog opgeborgen zijn in kelders en dit zijn juist de meest waardevolle, zoals die van Dordrecht, Leiden, Deventer en Kampen. Trouwens, ik had zoveel materiaal tot mijn beschikking, dat een geschiedenis van het Nederlandse orgel in de 16de eeuw ook zonder de gegevens uit die plaatsen kon worden geschreven.

Ik heb gemeend, een orgelbouwer als Jan van Gelder ook tot de Nederlandse orgelmakers te kunnen rekenen, omdat zijn woonplaats, Geldern, in de 16de eeuw Nederlands gebied was. Voorts heb ik het onderzoek ook uitgestrekt naar die orgelbouwers, die in de Nederlanden werkten, doch daar niet woonden, en omgekeerd heb ik meesters van Nederlandse afkomst ook buiten het stamgebied gevolgd.

Voorts is deze studie naar de tijd begrensd. Een enkele notitie daargelaten, zijn haar belangrijke bronnen van niet ouder datum dan 1450. De stroom van gegevens komt pas opzetten in de 16de eeuw en wordt nog veel omvangrijker in de 17de. Ik meen, dat de chronologische begrenzing onmogelijk strikt genomen kan worden, daar bijvoorbeeld verschillende orgelbouwers zowel in de 16de als de 17de eeuw leefden. Ik heb de verleiding niet kunnen weerstaan om de werken te vermelden van enkele orgelbouwers, die tot diep in de 17de eeuw werkzaam waren, omdat deze meesters voortkwamen uit

¹⁾ Wel zijn er tal van belangrijke monografische studies; ik noem hier o.a. die van Gerardus Havingha over Alkmaarse orgels, van J. W. Enschedé over verschillende instrumenten o.a. dat van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, van Dr G. Das over de orgels en organisten van de Grote Kerk te Arnhem, van Dom J. Krebs over de instrumenten van de Abdij te Tongerlo en van Mr A. Bouman over de orgels van de Martinikerk te Groningen.

een zestiend'eeuws orgel-makersgeslacht, b.v. dat van de Morlets.

Op de ontwikkeling van het instrument is in dit werk de nadruk gelegd. Verschillende problemen worden niet of slechts terloops aangestipt; zo heb ik het zuiver technische punt van de mensuren en de klankkleur en het vraagstuk van de correlatie tussen orgelspel en orgelbouw bijna geheel achterwege gelaten, zo ook het plaatsen van de orgel-bouwkunst in een cultuurhistorisch geheel. Deze kwesties hoop ik in een latere publicatie te behandelen. Ik heb gemeend, dat de beschrijving van oude orgelfronten en -kassen moet worden overgelaten aan een kunsthistoricus; bovendien heeft F. van der Mueren in zijn bovengenoemd werk reeds de aandacht gevestigd op dit aspect.

Verder achtte ik het niet noodzakelijk, algemeen bekende technische termen nader te definiëren: daarvoor zij verwezen naar de vak-literatuur. Slechts op bijzondere dingen heb ik de nadruk gelegd en de moeilijkheden, die voortvloeien uit een verouderde terminologie heb ik willen oplossen door het inlassen van een paragraaf, waarin die oude termen en namen in het kort worden verklaard.

Over de indeling van dit boek diene het volgende ter toelichting:

In het eerste hoofdstuk, waar de ontwikkeling van het orgel tot omstreeks 1500 wordt behandeld, kon ik, bij gebrek aan gegevens, niet de ontwikkeling van het Nederlandse orgel schetsen. Het was om dezelfde reden niet mogelijk, de verschillen van het Nederlandse orgel met het uitheemse aan te geven. Daar het niet juist is, de 16de-eeuwse toestand zonder meer te aanvaarden als een gegeven feit, heb ik in het eerste hoofdstuk getracht, een — zij het ook globale — evolutie van het orgel vóór 1500 te schetsen.

In het tweede hoofdstuk worden dan de ontwikkeling en de eigenschappen van het Nederlandse orgel in zijn verschillende vormen getekend. De algemene eigenschappen van het instrument zijn hier behandeld, terwijl ik in Hoofdstuk III de verschillen aangaf tussen de orgels der verschillende Nederlandse scholen en die tussen het Nederlandse en het buitenlandse orgel. Bij het overzicht van de verschillen tussen de inheemse heb ik, bij gebrek aan materiaal, twee, waarschijnlijk zeer belangrijke, orgeltypen niet kunnen behandelen, n.l. het Vlaamse en het Waalse. Het Vlaamse orgel zal vermoedelijk niet veel afwijkingen van het Brabantse hebben vertoond.

In Hoofdstuk IV worden enkele onderwerpen besproken, die niet konden worden ondergebracht in de vorige capita. De gegevens, die ik in de archieven en de literatuur vond, maakten nog andere dan alleen technische beschouwingen mogelijk: de paragrafen 3, 4 en 5 zijn van algemeen-cultuurhistorische strekking.

Hoofdstuk V handelt over het gebruik van het orgel vóór en na de Reformatie. Het vraagstuk van de functie van het instrument in de Rooms-Katholieke eredienst heb ik slechts even aangesneden, door

enkele voorzichtige conclusies te trekken uit de gegevens, die mij ter beschikking stonden. Het is mijn bedoeling, met deze gegevens en conclusies niet meer dan een bijdrage te leveren tot de studie over dit liturgisch vraagstuk, dat onmogelijk afdoend kan worden opgelost met enkel Nederlandse gegevens.

Hoofdstuk VI is een proeve van een repertorium van de Nederlandse orgelmakers en van hun werken tot omstreeks 1620. Als motieven voor het opnemen van dit repertorium noem ik:

- a. de bestaande repertoria zijn hoogst onvolledig en bovendien verouderd ¹⁾;
- b. de mogelijkheid om in dit repertorium de omvangrijke hoeveelheid archivalia en verspreide gegevens uit de literatuur te groeperen;
- c. de overweging, dat het opnemen van een repertorium voorkomt, dat een studie als deze uiteenvalt in een groot aantal beschrijvingen van afzonderlijke orgels.

De Bijlagen, die volgen op Hoofdstuk VI, bevatten een bloemlezing uit de vele archivalia, die tot mijn beschikking stonden: zij dienen als bewijsmateriaal.

Ik meende er goed aan te doen, aan het slot van dit boek een résumé in het Duits te geven, omdat in Duitsland grote belangstelling bestaat voor de Nederlandse orgelbouw in de 16de eeuw. De oorzaak van die levendige belangstelling is, dat het Noordduitse Barokorgel zich ontwikkeld heeft uit het Nederlandse Renaissance-orgel. Bovendien hebben enkele der schitterendste vertegenwoordigers van de Nederlandse orgel-bouwkunst veel in Duitsland gewerkt.

Nog een enkele opmerking over de titel van deze studie: „Bouwstoffen tot de geschiedenis van het Nederlandse Orgel in de 16de eeuw”. Ik heb deze met opzet zo gekozen, omdat een andere, voor de hand liggende titel: „Bouwstoffen tot de geschiedenis van het 16de-eeuwse orgel in de Nederlanden” niet van even wijde strekking zou zijn. De laatste toch zou mij dwingen, het studieterrein tot het gebied van de oude 17 Nederlandse gewesten te beperken, waardoor het onmogelijk werd, verschillende zeer representatieve specimina van Nederlandse orgel-bouwkunst in Duitsland en Frankrijk te behandelen. Dit boek houdt zich niet aan de politieke grenzen, doch behandelt de Nederlandse orgel-bouwkunst, waar die aangetroffen wordt, dus ook in het buitenland.

Tenslotte spreek ik de hoop uit, dat dit boek het begin zal zijn van een meer omvattende studie, die zich ten doel stelt, te komen tot een volledige Geschiedenis van de Nederlandse Orgelkunst.

¹⁾ Als repertoria worden hier genoemd: E. G. J. Grégoir, *Historique de la facture d'orgue*. 1865. en Dom J. Krebs, *De Belgische Orgelmakers in: Musica Sacra* (Brugge) Dec. 1932.

HOOFDSTUK I

DE ONTWIKKELING VAN HET INSTRUMENT TOT OMSTREEKS 1500

1 - HET HOOFDWERK

Het is zeer moeilijk, een ontwikkelingsgeschiedenis van het Nederlandse orgel van vòòr 1500 te schrijven, omdat de gegevens uit de Middeleeuwen uiterst schaars zijn. Daarom is het noodzakelijk, de weinige gegevens uit de Nederlanden te vergelijken met die uit andere landen, om zodoende zo duidelijk mogelijk de evolutie van het orgel te kunnen schetsen.

Het grote orgel heeft zich ontwikkeld uit het z.g. „positief”, een instrument, dat oorspronkelijk, zoals de naam reeds aangeeft, verplaatsbaar was. In de 15de en 16de eeuw verstond men onder het „positief” meestal het kleine orgel, doch soms bedoelde men er het „portatief” mede. Het merkwaardige is echter, dat ook de gegevens hierover uiterst zeldzaam zijn, hoewel het positief waarschijnlijk tot diep in de 16de eeuw het belangrijkste muziekinstrument was in de eredienst. Dit gebrek aan gegevens is overigens heel goed te verklaren, omdat de bouw van een positief betrekkelijk eenvoudig was en naar een vast schema geschiedde. Meestal behoefde men slechts vast te stellen, welke de voethoogte van het te bouwen positief moest zijn en dan volgde daaruit vanzelf, van welke afmetingen het instrument werd.

Bij het grote orgel staan de zaken anders: dat was zó groot, dat een meer gespecificeerde aanduiding nodig was voor het aanbesteden van de bouw van zulk een instrument. Zo spreken de contracten, die in 1447 en in 1454 te Zwolle (114) en in 1455 te Delft werden opgesteld (26), van een „principael” werk van 16 of 8 voet en een „positief” van 4 voet, en noemen vervolgens allerlei bijzonderheden, waaraan de bouwer zich moest houden bij het vervaardigen van dit hoofdwerk en dit rug- of borstwerk.

Hoe stelt men zich de ontwikkeling van het grote orgel uit het positief voor? Het is daartoe eerst noodzakelijk, het positief nader te beschouwen. Oorspronkelijk kende de orgelbouw het principe van het register niet: met elke toets moet één pijp hebben gecorrespondeerd.

In later tijd breidde men het aantal pijpen per toets uit, zodanig, dat men met die toets, behalve de grondtoon, b.v. een 4 voet, ook boventonen kon doen klinken, dus de 2', $1\frac{1}{3}'$, 1', $\frac{2}{3}'$, $\frac{1}{2}'$ enz. Zulk een reeks pijpen, verbonden met één toets, kon slechts in haar geheel worden gebruikt. Men kon echter niet verder gaan met steeds maar nieuwe pijpenreeksen bij te bouwen, omdat het positief dan te groot van omvang zou worden en dus niet meer verplaatsbaar, en omdat de pijpen werden gebouwd volgens de „starre mensuur”, d.w.z., dat de doorsnede van alle pijpen gelijk was, maar haar lengte verschillend (67 : 8). Zolang men aan de starre mensuur bleef vasthouden, was het onmogelijk, de pijpen ver naar beneden en naar boven uit te bouwen, omdat dan de grote pijpen veel te eng en de kleine pijpen veel te wijd zouden worden. Juist dat bezwaar is mogelijk de aanleiding geweest tot het verlaten van het principe der starre mensuur. Het is echter ook denkbaar, dat men daartoe is overgegaan, omdat de praktische beoefening van de muziek uitbreiding van het klavier, en dus ook van het aantal pijpen, wenselijk maakte.

Toen dan dat beginsel werd prijsgegeven — en het is moeilijk, daarvoor een tijdstip op te geven — kon men het aantal pijpen en dus ook het aantal toetsen uitbreiden. Men gevoelde behoefte, om tegenover de vele kleine, hoogklinkende pijpen, grotere te bouwen, doch dat was niet gemakkelijk bij een bestaand positief en daarom vond men deze oplossing: er werd een tweede klavier gebouwd van 10 tot 12 toetsen, met behulp waarvan dan de grote pijpen als basstemmen werden bespeeld, een z.g. basklavier of „clavier de teneur” (23 : 75). Door het grote geluidsvolume van deze bas-pijpen dreigde echter het evenwicht verstoord te worden tussen de zwak en hoog klinkende pijpen van het „déchant” en de krachtig klinkende pijpen van het „clavier de teneur”. Het „déchant” moest daarom weer versterkt worden met nieuwe pijpenreeksen.

Deze toestand vindt men in de eerste helft van de 15de eeuw. Onze kennis hieromtrent is te danken aan Henri Arnaut uit Zwolle ¹⁾, die omstreeks 1440 aan het hof van den Bourgondischen hertog Philips den Goede te Dijon leefde. (23 : 77 vlgg.). Hij beschrijft verschillende orgels uit zijn omgeving, hoogstwaarschijnlijk gebouwd door Jean du Mex (Metz). Henri Arnaut onderscheidt bij de pijpen van een orgel „borduni”, „naturales” en „supernaturales”. Onder dan de „naturales” en de „borduni” zijn, zoals de naam zelf reeds hoogte, n.l. 4 voet, de „supernaturales” zijn de pijpen, die hoger klinken dan de „naturales” en de „borduni” zijn, zoals de naam zelf reeds aangeeft, de grotere baspijpen.

Ook omtrent de mensuur geeft Henri Arnaut bijzonderheden:

¹⁾ Het is zeer goed mogelijk, dat Joan Cele, rector van de Zwolse School en groot muziekliefhebber, Henri Arnaut de liefde voor het orgel heeft ingeprent.

de 4 voet op C had een verhouding van lengte tot doorsnede als van 7 of 6 tot 1. Hij geeft echter niet aan, hoe de orgelmakers pijpen van gelijke lengte maar van verschillende klankkleur mesureerden.

Het positief was inmiddels reeds zo ver ontwikkeld, dat er niet meer pijpen van één klankkleur werden geconstrueerd. Oorspronkelijk zullen alle pijpen wel behoord hebben tot de prestanten, doch vòòr de tweede helft van de 15de eeuw kende het positief ook pijpen van wijdere mensuur dan die der prestanten, n.l. de fluiten, en ook zelfs tongwerken. Een groot positief uit het laatst der 15de eeuw stelle men zich ongeveer als volgt voor:

Prestantenfamilie: 4', 2', 1 $\frac{1}{3}$ ', 1', mixtuur en/of scherp.
 Fluitenfamilie: 8', 4', 2', 1 $\frac{1}{3}$ ', 1', cymbel (met tert)
 een of twee tongwerken.

In deze ideale vorm zal het positief echter niet veel zijn voorgekomen, meestal zal het een vrij uitgebreid aantal prestantenreeksen met enkele fluitenreeksen en een tongwerk bezeten hebben.

Omstreeks het midden van deze eeuw kende het positief zeker ook *registers*, waardoor het mogelijk werd, de pijpenreeksen afzonderlijk en, naar verkiezing van den organist, gecombineerd te gebruiken.

Hierboven is aangetoond, dat men er in geslaagd was, een apart basklavier voor de grote pijpen te bouwen, zodat men twee klavieren kende, één van ongeveer 30 toetsen voor de „naturales" en de „supernaturales" en één van 10 tot 12 toetsen voor de „borduni". Het gelukte nu, deze beide samen te voegen tot één klavier van omstreeks 35 tot 38, bij zeer grote orgels, ongeveer 50, toetsen, van F-a" of van „F-a".

Zodra dit instrument met één klavier voorkomt, kan men spreken van het *grote orgel*. Dat bestond uit een reusachtige mixtuur, waarin een 16', 8', 4', 2 $\frac{2}{3}$ ', 2', 1 $\frac{1}{3}$ ' en bovendien nog verschillende reeksen kleine pijpen voorkwamen. Het aantal pijpen werd steeds groter, naarmate haar afmetingen kleiner werden, zoals dat tegenwoordig bij een mixtuur nog altijd dient te geschieden. Deze omvangrijke mixtuur, die alle pijpen van een windlade bevat, wordt „*blokwerk*", of in oude contracten ook wel „*staend principael*" genoemd. Een prachtig voorbeeld daarvan vindt men in het contract van 1458 met Pieter Adriaensz. betreffende het groot orgel van de Delftse Oude Kerk (27):

„Item dat clavier dat dair nu leit dat sal dair bliven leggen ende op desen ondersten slotel sal staen dubbelt princhepael ende ghevoert met 4 of 5 pipen starck ende dat onderste cesolfaut met dubbelt princhepael ende 7 pipen starck ende alzo vast oppert tot die overste slotel (d.w.z. toets) sal zijn 32 pijpen starck ende dese somme van den ghetaelle van desen pipen sullen siin 750 lettelt meer of min".

Hieruit laat zich bij benadering de volgende mixtuur afleiden:

F — C — F — c — f — c' — e' — a' — c'' — e'' — a''
 4,5,6 7 10 14 16 18 22 24 28 32 sterk

Het is niet geheel zeker, wat de verklaring moet zijn van de term: „dubbelt princhepael”. Dufourcq (23 : 80) zegt, dat de „principalia duplicia” moeten worden opgevat als twee „principaalwerken”, het ene bestaande uit tinnen, het andere uit loden pijpen. Deze veronderstelling lijkt me wel juist, voorzover Dufourcq ermee bedoelt, dat een gedeelte van de pijpen vervaardigd was van lood en een ander gedeelte van tin. Ik geloof eer, dat er maar één principaalwerk was; de frontpijpen waren van tin en de daarachter staande van lood. In deze zin moet, naar mijn mening, ook het Leuvense contract van 1445 worden opgevat, want dat bepaalt, dat het daar bedoelde orgel moet hebben (75): „dobbelen principalen, voere ende achter, ende die principalen voere sullen wesen van finen tinnen ende niet van loe”. Het tin werd alleen voor de frontpijpen gebruikt: tinnen pijpen zijn mooier van kleur dan loden. Het is echter wel waarschijnlijk, dat deze verschillende prestantenreeksen ook een iets van elkaar afwijkende mensuur hadden, zoals dat later tot diep in de 19de eeuw algemeen gebruikelijk was, toen men de prestanten in de discant twee sterk maakte.

Het grote orgel is dus niet veel anders dan het positief, alleen veel groter.

Het positief kende echter naast de prestanten ook pijpenreeksen met andere klankkleuren, en het valt niet te verwonderen, dat het grote orgel die eveneens overnam, echter niet, vòòr registers waren uitgevonden. Waar moesten nu die niet-prestantenregisters worden geplaatst? Op het principaalwerk kon dat niet, want het grote geluidsvolume van dat klavier zou de fluiten overstemmen. Alleen op een aparte windlade met een eigen klaviatuur was dat mogelijk en zo ontstonden dan rug- en borstwerk.

2 - HET RUGWERK

Het rugwerk of rugpositief is het kleine orgel, dat in een aparte kast voor de grote orgelkast is gebouwd met bijbehorend pijpwerk, windlade en een klavier, dat aangebracht is op de speeltafel onder de grote orgelkast. Meestal is daar het rugwerkklavier het onderste.

Dit rugwerk vertoonde grotendeels de kenmerken van het positief, want het was er een copie van. Het bezat prestanten, waarschijnlijk van wat enger mensuur dan die van het hoofdwerk, daarnaast enkele fluiten en soms een tongwerk, die alle afzonderlijk te gebruiken waren door middel van registers. Zo moest het grote orgel van de Oude Kerk te Delft (27) een rugwerk hebben „van 4 voeten of die dubbele octave van den wercke (d.w.z. het blokwerk) ende dit posetiff sal

hebben een clavier van 2 octaven hoech ende alamire daer boven ende dit postief sal hebben een register daer ment mede of sluten sal die posysy (d.w.z. de mixtuur) als men wil ende dan salt hebben een doef gheloot als floeyten ende dit posetief sal men of bysonder alleen hooren als men wil ende metten groeten wercke als men wil", Hieruit blijkt, dat het rugwerk als apart register een fluit had en daarnaast een mixtuur van 4 voet, een blokwerk in het klein. Er was ook een koppeling van het grote blokwerk naar het rugwerk.

Het orgel in de O.L.V. Kerk te Zwolle moest in 1447 en 1454 hebben (114): eyn possatief van vier voeten van dryer gelude mit dubel pryncipalen, eyn pryncipael opstaende en dye ander nederhangende". Onder „opstaende" en „nederhangende" pijpen moet men waarschijnlijk het volgende verstaan: in het front staan verschillende pijpen met de voet naar beneden (opstaende pijpen) en andere met de voet naar boven (nederhangende pijpen). Het front van het orgel in de St. Jan te Den Bosch o.a. vertoont nu nog van die omgekeerd staande, van die „nederhangende" pijpen. Er blijkt uit deze Zwolse contracten, dat het rugwerk registers bezat.

Daar de contracten uit Zwolle en Delft de oudste ons bekende zijn, en er van een vrij lange tijd daarna geen gegevens bewaard zijn gebleven, valt het moeilijk, meer over de aard van het rugwerk in de 15de eeuw te zeggen.

Belangwekkend is de vraag, sinds wanneer het rugwerk voorkwam. Er moet dan echter onmiddellijk aan worden toegevoegd, dat het voorkomen van één rugwerk nog niet wil zeggen, dat het ook dadelijk algemeen werd gebouwd. Het oudste bericht over het voorkomen van dit type is dat van 1447 uit Zwolle, doch dank zij de Delftse contracten uit 1455 en 1458 is het mogelijk, de conclusie te trekken, dat het rugwerk reeds eerder moet hebben bestaan. Jacob van Bilsteyn moest het orgel van de Oude Kerk te Delft namelijk maken „na manyren ende formen als dat werck tot leyden is tot sinte pieters ende alsoe goet van geluyde wesende als tutrecht is in den doem tsinte martiins, beter ende niet archer" (26). Daar het Delftse orgel een rugwerk kreeg, kan men aannemen, dat de orgels van Leiden en Utrecht, die moesten worden geëvenaard of overtroffen, ook rugwerken bezaten. Het rugpositief immers neemt naar de vorm en naar het geluid zulk een belangrijke plaats in, dat het onmogelijk zou zijn, deze orgels met elkaar te vergelijken, wanneer die in Utrecht en Leiden er niet een hadden. Het bouwjaar van het Leidse orgel is niet bekend, maar wel dat van het Utrechtse, n.l. 1434, want in dat jaar tekende de Maastrichtse orgelbouwer Anthonie van Elen een kwitantie voor een bedrag van 534 Rijnse guldens voor de bouw van een nieuw orgel. (96).

Uit het feit, dat de Maastrichtse orgelbouwer van Elen een orgel

met een rugwerk bouwde, valt misschien wel af te leiden, dat in de Zuidelijke Nederlanden het rugwerk meer voorkwam dan in de Noordelijke. Ook iets anders wijst in die richting: het Delftse contract van 1458 (27) bevat de bepaling, dat het orgel zo goed moet zijn „als enygher werck dat die kerkemeesters ende organisten kyessen sullen in hollant (bedoeld wordt: Leiden, St. Pieter), of in brabant of in vlaenderen of int stiichte van utrecht (bedoeld wordt: Utrecht, Dom). De verwijzing naar Brabant en Vlaanderen bewijst wellicht, dat daar orgels, als men te Delft wenste, meer voorkwamen, hetgeen niet te verwonderen is, daar de Zuidelijke Nederlanden tot in het midden van de 16de eeuw op dit gebied iets vóór waren op de Noordelijke. Dat het voorkomen van het rugpositief in de Zuidelijke Nederlanden vrij algemeen mag worden geacht, blijkt o.a. ook te Reims, waar in 1487 een nieuw orgel met rugwerk in de kathedraal werd gebouwd, door den Kamerijksen meester Oudin Hestre (137). Van dit monumentale orgel is zelfs een prachtige afbeelding bewaard gebleven (23 : 81, 96). In 1482 vernieuwde Jan de Bukele uit Antwerpen het St.-Ursula-orgel in de Nieuwe Kerk te Delft en bouwde daar een rugwerk en in het volgende jaar voegde dezelfde meester aan het O.L.V.-orgel van de Oude Kerk een rugwerk toe „van drien registeren, een werck van vier voeten” (28). In 1498 bouwde Hendrik van den Houwe aan het grote orgel van de St. Jan te 's-Hertogenbosch „een nyeuwe positif tviertel alsoe groet, als die aulde organen nu zyn, in de stoel after in den rugge met enen poincte uuytcomende” (58), een 4 voets rugwerk bij een 16 voets hoofdwerk dus.

Toch blijkt uit deze gegevens niet, dat het rugwerk ook algemeen voorkwam. Men kan wel aannemen, dat grote orgels, die omstreeks 1470 geheel nieuw werden gebouwd, waren voorzien van het rugpositief, doch het heeft soms nog wel lang geduurd voor enkele bestaande orgels ervan werden voorzien. Het grote orgel van de St. Bavo in Haarlem bijvoorbeeld kreeg pas in 1545 een rugwerk, dat vroeger als positief dienst had gedaan in het Dominicanenklooster aldaar. (50). Het in 1479 door Rudolf Agricola gebouwde orgel van de St. Maarten te Groningen bezat geen rugwerk, want daarvoor was het te klein — het lijkt mij zelfs niet onwaarschijnlijk, dat dit orgel het kleine orgel van deze kerk was, omdat het wel zeer klein was vergeleken bij de grote orgels van andere hoofdkerken — maar het werd in 1542/'43 als rugpositief gebruikt bij het nieuwe, door Andreas de Mare gemaakte, grote orgel. (12 : 14).

Aan de andere kant liggen de bewijzen voorhanden, dat omstreeks de eeuwwisseling de nieuw gebouwde orgels alle rugwerken bezaten: Bergen op Zoom, St. Geertrui, orgel der O.L.V.-Broederschap, 1504 (16), Arnhem, St. Eusebius, 1506 (9), Utrecht, St. Jacob, 1509 (99).

Als doel van het rugwerk heeft men dikwijls genoemd: de begeleiding van de koorzang. Dit is op zijn minst twijfelachtig, want het is zeer de vraag, of het grote orgel in de eredienst daarvoor werd gebruikt. Alleen dan zal het rugwerk van het orgel de koorzang hebben begeleid, als het hele instrument eigendom was van een broederschap, en dus te vinden in de omgeving van het altaar dier broederschap. Het oorspronkelijke positief, waarvan het rugwerk de navolging is, zal ongetwijfeld wel voor begeleiding zijn gebruikt.

Nee, het eigenlijke doel van het rugwerk zal zijn geweest om goed polyphoon te kunnen spelen. De Middeleeuwse muziek was polyphoon, en daar het niet zo gemakkelijk was, met behulp van het principaalwerk de verschillende stemvoeringen tot haar recht te laten komen, kwam men op de gedachte, gelijktijdig op verschillende klavieren te spelen, want dan konden de stemmen door hun afwisselende klankkleur goed worden onderscheiden.

Oorspronkelijk kende het rugwerk in hoofdzaak slechts prestanten, die dus goed konden worden gebruikt bij polyphoon spel samen met de anders geïntoneerde prestanten van het hoofdwerk. Bovendien kon men het rugwerk, ter versterking van het volle werk, dikwijls koppelen aan het hoofdwerk.

Als later naast het rugwerk ook het borstwerk, het bovenwerk en het zelfstandig pedaal ontstaan, krijgt het rugwerk nog een andere taak dan de „tegenspeler” van het hoofdwerk te zijn: triospel op twee klavieren en pedaal wordt dan mogelijk. Doch dan is het noodzakelijk, dat het rugwerk ook nog andere stemmen krijgt dan prestanten, die het hoofdwerk imiteren, n.l. wijde en enge fluiten en tongwerken. Deze geheel nieuwe ontwikkeling treedt echter pas omstreeks 1500 op, en is verder na te gaan in de 16de eeuw.

3 - HET BORSTWERK

Het borstwerk of borstpositief is het deel van het orgel, dat in de grote orgelkast is geplaatst vlak boven de speeltafel, doch onder het hoofdwerk, de erbij behorende pijpen en windlade. Meestal correspondeert het borstwerk met een eigen klavier.

Het is, evenals het rugwerk, ontstaan uit een kleine vorm van het orgel, het portatief. Dit is een zeer klein orgel, dat door den bespeler tijdens het spelen kan worden gedragen; met de linkerhand schept hij de lucht in de blaasbalg en met de rechterhand bespeelt hij het klavier.

In de Middeleeuwse eredienst werd het veel gebruikt, vooral ook bij processies. Zo lezen we, dat er bij de inwijding van de toren van de Nieuwe Kerk te Delft, in 1496, boven op de toren werd gezongen met begeleiding van een portatief. (11 : 212).

Ook dit instrument werd in het groot orgel opgenomen. Het is

moeilijk te verklaren, waarom het portatief zijn plaats kreeg onder het hoofdwerk, dus als borstwerk, wanneer men het motief van begeleiding van de koorzang niet al te zeker mag meetellen. Misschien, omdat er onder het hoofdwerk of blokwerk voldoende ruimte over was, en men, indien het portatief boven het blokwerk werd geplaatst, zeer lange abstracten zou moeten maken; zeer overtuigend is dit motief niet, want later in de 16de eeuw bouwde men wel degelijk deze lange abstracten, voor het „bovenwerk“.

Hoe het zij, oorspronkelijk kende het borstwerk slechts één register, n.l. de regaal. Doch later bouwde men ook andere, eveneens weinig ruimte innemende registers bij, b.v. in Arnhem in 1506 „trumpetten ende zymbalen“ (9), in Delft in het orgel der O.L.V.-Broederschap, omstreeks 1500 „die holpyp luyende op ses voeten, een doef van drie voeten, floeyten luyende op drie voeten ende een scharp doef van anderhalf voet ende een simbel van supersuperquinte“ (28), in 1518 in het grote orgel van dezelfde kerk „een registry van trompetten, een van symbolen ende een van scelmeyen“ (27). Het waarschijnlijk omstreeks 1500 gebouwde orgel van de St. Steven te Nijmegen (83) had het volgende borstwerk: Quintadeen 8', Super-octaaft 2', Quintfluit 1 $\frac{1}{3}$ ', Cimbel, Trompet 8'; het in 1528 in de St. Maarten te Franeker gebouwde orgel had een borstwerk waarop alleen Regaal 8' (41).

Uit deze voorbeelden blijkt, dat het borstwerk omstreeks de eeuwwisseling zijn intrede deed. Een bepaald dispositietype voor het borstwerk is niet vast te stellen, doordat de bekend gebleven voorbeelden zoveel van elkaar verschillen.

Het kwam soms voor, dat het borstwerk geen eigen klaviatuur had, maar op het klavier van het hoofd- en bovenwerk werd gespeeld, b.v. het orgel van Franeker. Dit principe komt tot diep in de 18de eeuw voor, b.v. in het grote orgel van de St. Nicolaas te Kampen. (25 : 13). Het was dan natuurlijk mogelijk, door een afsluiter het hoofd- en bovenwerk buiten werking te stellen.

Het doel van het borstwerk komt grootendeels overeen met dat van het rugwerk: het mogelijk maken van polyphoon spel.

4 - HET PEDDAAL

Ongetwijfeld kwam het pedaal reeds in het begin van de 15de eeuw voor. Eigen registers had het toen nog niet, in tegenstelling met de jongere vormen van het instrument in de 16de eeuw. Het was gekoppeld aan het blokwerk en fungeerde dus alleen als basklavier.

5 - HET POSITIEF

Er zijn twee disposities van positieven bekend uit de 15de eeuw. De eerste is die van het orgeltje te Leuven „in der clercken capelle“,

gebouwd door Adam van Elen in 1445. (75). Dit positief is precies gelijk gebouwd als het blokwerk van het grote orgel, maar dan niet uit de 16 voet, doch uit de 4'. Registers kende het dus nog niet.

Een veel rijker beeld biedt het orgel van de St. Maarten te Groningen, gebouwd door Rudolf Agricola in 1479 (12 : 14). Hier vindt men naast elkaar een volledig prestanten- en wijde-fluitenkoor en dan nog twee tongwerken. Waarschijnlijk is dit positief ver vooruit geweest op zijn soortgenoten in de Nederlanden. Agricola was zeer bereisd en heeft ongetwijfeld in den vreemde een vrij uitgebreide toepassing van wijde labialen leren kennen ¹⁾. Daarom zal hij hier te lande, naast de gebruikelijke prestantenkoren met engere mensuren, de volledige wijde fluitenkoren hebben ingevoerd. Over het algemeen genomen kan men het positief het best vergelijken met het rugwerk: de ontwikkeling van beide loopt ongeveer parallel.

In paragraaf 1 werd bovendien reeds een en ander over het positief gezegd.

¹⁾ Prof. Dr A. Smijers maakte er mij op attent, dat Agricola waarschijnlijk ook over orgelspel geschreven heeft. Zie: Rudolphi Agricolae, *De inventione dialectica*. Opera ed. Alardus, tom. I, Coloniae 1539, p. 452, 454; *Lucrurbationes*. Opera, tom. II, p. 154, 163, 200, 214.

HOOFDSTUK II

DE ONTWIKKELING VAN HET ORGEL IN DE 16de EEUW

1 - HET HOOFDWERK

In de eerste helft van de 16de eeuw vertoont het hoofdwerk nog hetzelfde beeld als in de 15de: nog steeds is het een blokwerk, waarin uitsluitend prestanten voorkomen. In de Noordelijke Nederlanden komt daarin omstreeks 1550 verandering; in de Zuidelijke iets vroeger. Hendrik Nijhoff bouwde zijn orgels tot ongeveer 1550 nog immer met blokwerken, doch in Lüneburg vervaardigde hij in 1552 een hoofdwerk met weliswaar alleen prestanten, maar toch met registers, die door middel van een springlade afzonderlijk konden worden gebruikt (57 : 170). Misschien bouwde hij het hoofdwerk van de grote orgels in de Delftse Oude Kerk en de St.-Lievensmonsterkerk in Zierikzee (zie Hoofdstuk VI) ook reeds met registers.

De Utrechtse school bleef tot het einde van de 16de eeuw blokwerken bouwen.

Het dispositiebeeld week het eerst van het traditionele af in 1556, toen Hendrik Nijhoff in het nieuwe Goudse orgel naast een prestantenkoor op het hoofdwerk ook een Roerfluit 8' plaatste, maar toch is men daar niet mee verder gegaan, want zijn zoon en opvolger Nicolaas en diens compagnon Arent Lampeler en ook Floris Hocquet bouwden hun hoofdwerken alleen met prestanten.

De geringe ontwikkeling van het hoofdwerk is te verklaren uit de opkomst van een ander „werk”, namelijk het „bovenwerk”, dat pas in de 16de eeuw voor het eerst voorkomt. Over de ontwikkeling van dit onderdeel handelt par. 5 nader.

Wel moet er hier reeds op worden gewezen, dat het dikwijls voorkwam, vooral bij betrekkelijk kleine orgels, dat het hoofdwerk en het bovenwerk van één klavier waren te bespelen. Altijd stonden deze werken op aparte laden, behalve bij de kleine instrumenten van de familie Slegel. Voorts heeft het bestaan van een rijk ontwikkeld bovenwerk de uitbreiding van het hoofdwerk verhinderd. Vandaar, dat in de 17de eeuw tal van hoofdwerken behalve prestanten slechts één of meer tongwerken kenden, bijv. Alkmaar, 1645 (66, VIII : 185).

De grote vooruitgang van de orgelbouw in de 16de eeuw gaat groten-deels buiten het hoofdwerk om: het rugwerk wordt rijker van klank-kleur, het bovenwerk ontstaat, het pedaal krijgt een eigen lade met zelfstandige stemmen en alleen het borstwerk blijft een vast voorkomen missen, en verdwijnt bij de grote orgels later zelfs geheel.

2 - HET RUGWERK

Het rugwerk behield vooreerst nog een uitgebouwde prestanten-pyramide, doch kreeg allengs meer andere registers daarnaast: het Arnhemse orgel van 1506 had een rugwerk met de volgende dispositie:

Prestant 8', Octaaf 4', Fluit 4', Cimbel, Zink 8' en een Kryther 4' (de betekenis van dit laatste is niet geheel duidelijk, waarschijnlijk is het een „Schryari”, welke Praetorius (57:40) vergelijkt met een hoge kromhoorn of ranket); (9)

het Nijmeegse orgel met deze:

Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Roerfluit 8', Quintadeen 4', Veldfluit 2', Cimbel en Regaal. (83)

Het orgel van de St. Sulpicius te Diest kreeg in 1530 het volgende rugwerk:

Prestant 4', Octaaf 2', Mixtuur, Cimbel, Roerfluit 8', Fluit 4', Fluit 2'. Trompet 8', bas, Regaal 4' bas. (34)

Er zijn voorbeelden te over in het hierachter opgenomen repertorium, waarin tal van disposities, dus ook van rugwerken, vermeld staan. Hieruit blijkt, dat het rugwerk het rijkst bezette onderdeel van het orgel was. Het bezat prestanten, wijde fluiten, dikwijls een enge fluit — namelijk de Quintadeen 8' — en één, meestal meer, tongwerken, alle door registers afzonderlijk te gebruiken.

Hoewel het niet waarschijnlijk is, bestaat er toch nog de mogelijkheid, dat er ook in de rugwerken nog een blokwerk voorkwam. In de 15de eeuw was dat hoogstwaarschijnlijk normaal — men vergelijkte Hoofdstuk I, paragraaf 2 — maar uit het reparatiecontract van 1609 betreffende het orgel van de St.-Jacobskerk te Utrecht (99) blijkt, dat de Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur en Scherp van het rugwerk moesten worden gerepareerd „soe dat dese vyer registers sullen accoord zyn ende een goet *principael* maecken”. Men kan hier het bezwaar opperen, dat er toch duidelijk sprake is van registers, doch het kwam herhaaldelijk voor, dat de samenstellende delen van een blokwerk ook „registers” werden genoemd, bijv. in Amersfoort, waar van de St. Joris wordt gezegd in 1634 (4): „de vyff *registeren* als van 't *principael* te wete bourdon (d.w.z. prestant) van 16 voet, prestant van 8 voet, mixtuur ende scherp nae advenant, welcke *registers* nue *tegenwoordich* maer *alle tesamen gelycke* can spelen, soo te maecken dat men elck alleen mede kan trekken”, evenzo in Haarlem, 1630, (50) en in Utrecht ten

aanzien van het Dom-orgel, 1640 (96). Het is dus mogelijk, dat de Utrechtse orgelmakers in de eerste helft der 16de eeuw soms nog een blokwerk in het rugpositief handhaafden, want zij waren het ook, die de bouw van het grote blokwerk het langst volhielden.

Bij de grote orgels komt in de 16de eeuw steeds een rugwerk voor, maar bij de instrumenten van kleinere omvang niet altijd. Er zijn verschillende disposities aan te wijzen, waarbij het rugwerk ontbreekt, zoals te Amsterdam, Oude Kerk (6), Leiden, St. Pancras (74), Haarlem, St. Bavo, kleine orgel (51), enz. De verklaring daarvan is gelegen in het feit, dat de orgels *klein* zijn: het kon voorkomen, dat men moest kiezen, welk werk naast het hoofdwerk zou worden gebouwd; dat men dan zijn keus niet liet vallen op het kostbare rugpositief met zijn eigen kast en ingewikkelde abstractuur, doch op het eenvoudiger borstwerk, laat zich begrijpen. Er zijn echter ook voorbeelden van orgels, die noch een borstwerk, noch een rugpositief bezaten, bijv. het Harderwijkse (54), waar tegenover het prestanten-hoofdwerk een bovenwerk stond met wijde labialen en tongwerken.

Dat het rugwerk zich in de Nederlanden niet naar een vast model ontwikkelde, is, bij zo grote verscheidenheid van orgelbouwers, duidelijk. Men kan over het algemeen echter toch aannemen, dat het rugwerk meestal een dispositie had als hierboven is geschetst, n.l. met een vrij volledig prestantenkoor, enkele wijde fluiten, een enge fluit en een paar tongwerken. Een uitzondering hierop maakt nu en dan Hendrik Nijhoff: het kwam voor, dat in zijn rugwerken het voornaamste accent viel op de wijde fluiten en niet op de prestanten, bijv. te Gouda (45). Hierop zal evenwel verder worden ingegaan in Hoofdstuk III, par. 1.

3 - HET BORSTWERK

Het merkwaardige van het borstwerk in de 16de eeuw is, dat het kort na zijn eerste optreden in het grote orgel niet verder evolueert. Omstreeks het midden van de 16de eeuw komt het bij nieuw gebouwde orgels van grote omvang zelfs niet meer voor. De oorzaak hiervan ligt in de opkomst van het bovenwerk. Daar de functies van het rug- en borstpositief ten opzichte van het boven- en hoofdwerk ongeveer dezelfde waren, kon men een van deze beide, rugwerk of borstpositief, laten vervallen. Het spreekt daarbij vanzelf, dat het minst rijke, n.l. het borstwerk, dan niet meer werd gebouwd.

Bij kleinere orgels met 8' of 4' hoofdwerken is dat wel eens anders: men prefereert het borstwerk boven het rugwerk. Er zijn tal van orgel-disposities bekend gebleven, waarin wel een bovenwerk en een hoofdwerk prijken, doch waarin een borstpositief de plaats inneemt van het rugpositief.

Men denke echter niet, dat het borstwerk een miniatuur-rugwerk

was. Integendeel, het heeft een geheel andere dispositie door het ontbreken van een prestantenkoor en het voorkomen van tongwerken met korte bekers.

Het is moeilijk, een vast dispositie-schema van het toenmalige borstpositief te ontwerpen, ook al, doordat de constructie van dit onderdeel wisselde naar de omvang van het gehele orgel. Zo heeft een orgel met een 8' hoofdwerk een minder scherp borstwerk dan een instrument, waarvan het hoofdwerk uit de 4' is. Hier volgen ter illustratie enkele voorbeelden:

Hoofdwerk 4'	Hoofdwerk 8'	
Amsterdam, Oude Kerk kleine orgel (6)	Alkmaar, St. Laurens (31 : 108)	Haarlem, St. Bavo O.L.V.-orgel (51)
Roerfluit 4'	Holpijp 8'	Quintadeen 8'
Sifflet 1 $\frac{1}{3}$ '	Roerfluit 4'	Regaal 8'
Regaal 8'	Octaaf 2'	
	Octaaf 1'	

Uit deze weinige voorbeelden spreekt al een grote verscheidenheid, en omdat het borstwerk in later tijd, d.w.z. in de 17de eeuw, practisch niet meer voorkomt, heeft het zich niet tot een vast type ontwikkeld.

Het borstwerk heeft wel eens dienst gedaan om registers te herbergen, die er eigenlijk niet in thuis horen, met name van het pedaal. In Duitsland was het normaal, dat een gedeelte van de pedaalregisters „vorn in der Brust” stonden, maar in Nederland zijn daarvan geen voorbeelden uit de 16de eeuw bekend. Van het omgekeerde is er wel een geval aan te wijzen: in Diest was het borstwerk zo klein, dat alleen de discant van de tongwerken Trompet 8', Regaal 8' en Regaal 4' er een plaats kon vinden, terwijl de bas in het rugwerk moest worden gebouwd (34).

4 - HET PEDAAL

Voor de 16de eeuw was het pedaal uitsluitend aangehangen aan het blokwerk en daarom kon het alleen de rol van basklavier vervullen, daar er in het hoofdwerk weliswaar geen tongwerken voorkwamen, maar toch wel 16' en 8' prestanten. Omstreeks 1520 vond men de mogelijkheid, het pedaal door middel van een koppel los te maken van het principaalwerk, zodat het pedaal nu ook eigen stemmen kon hebben. Er zijn slechts drie voorbeelden bekend van pedalen, die zelfstandige basregisters kregen, n.l. het Bredase in 1534, waarop een Prestant 16' en een Trompet 8' (18) voorkwamen, en de orgels in de Groninger St. Maarten en O.L.V.-Kerk. Alle andere pedalen kregen registers, die geschikt waren voor het cantus-firmusspel, n.l. Trompet 8', Touzyn 8', Nachthoorn 2', Fluit 1' of Cimbels. De eigenlijke pedaalregisters waren dus niet bedoeld om het pedaal als basklavier te versterken.

In het orgel van de O.L.V.-Broederschap te 's-Hertogenbosch kwam in 1537 „een beter ende lustiger geluyt” (59), hetgeen er op wijst, dat er geen laag, maar hoog klinkende registers in werden gebouwd. Bijna alle grote orgels krijgen omstreeks het midden van de 16de eeuw een of meer pedaalregisters, doch dit aantal blijft zeer gering, meestal slechts een, soms twee; alleen het door Nijhoff gebouwde orgel in de Johanneskerke te Lüneburg had er drie (57:170).

Deze toestand is zo gebleven tot het midden van de 17de eeuw. De baspartij werd veelal met de linkerhand op het principaal gespeeld, terwijl de cantus firmus op het pedaal in tenor, alt of sopraan uitkwam. Slechts dán was het pedaal basklavier, als men met de handen alleen op het hoofdwerk speelde.

Pas omstreeks 1630 gaan de orgelbouwers de grote pijpen van het hoofdwerk gebruiken als basregisters. Zo wordt in 1630 betreffende het groot orgel van de St. Bavo te Haarlem bepaald, dat de Bourdon 20' (dat is een bij G beginnende Prestant 16') en de Prestant 10' (een eveneens bij G beginnende Prestant 8') van het hoofdwerk, dat tot die tijd een blokwerk was, als aparte registers op het pedaal moesten zijn te gebruiken (50). Voor het orgel van de Nieuwe Kerk te Delft wordt iets dergelijks voor de Prestant 16' vastgelegd in 1633 (29) en voor het Zwolse orgel voor de Prestanten 16' en 8' in 1641 (112).

Een uitzondering op de regel, dat het pedaal geen basregisters heeft, maakt Groningen. Het pedaal van het orgel in de St. Maarten had deze dispositie: Prestant 32', Prestant 16', Octaaf 8' en Bazuin 16'. Een typisch basklavier dus. Ook het vermoedelijk uit dezelfde tijd daterende en misschien van denzelfden maker, Andreas de Mare, afkomstige orgel in de O.L.V.-Kerk of A-Kerk te Groningen had een meer ontwikkeld pedaal met onder andere basregisters; er is in een reparatiecontract van 1557 (48) tenminste sprake van „dat doeff dat ynt pedael anheet sal deselve aert doer dat clavier ghaen, dat men dat alleen mit handen gebruiken kan. Desgelycken de trommet de ynt pedael anheet sal voert doer dat clavier anghaen dat men de ghe-lueden tho hope (d.w.z. tezamen) effte aleene trecken ende bespoelen kan”. Een uit het jaar 1662 stammende dispositie van dit orgel toont een prachtig uitgebouwd pedaal met acht registers. Over de verklaring van dit afwijkende type zie men Hoofdstuk III, paragraaf 1.

Dikwijls had het pedaal geen eigen windlade, ook al had het zelfstandige registers. Het kwam voor, dat de pedaaltrumpet op de lade van het bovenwerk stond en dan ook manualiter te gebruiken was, bijv. te Breda en Gouda. Wanneer er een pedaaltrumpet werd toegevoegd aan een reeds bestaand orgel, kreeg deze dikwijls een plaats achter het orgel, bijv. in de kerken van St. Nicolaas te Utrecht en Kalkar (121), of ernaast, bijv. Alkmaar, St. Laurens, kleine orgel.

5 - HET BOVENWERK

Wanneer er in de 16de-eeuwse vaktermen sprake is van het „positief boven”, dan wordt daar nooit het borstwerk mee bedoeld, maar het bovenwerk, dat in de grote orgelkast wordt gevonden boven het hoofdwerk. Het komt wel voor, dat het hoofdwerk ook de naam draagt van „bovenwerk”, zelfs nog in de 18de eeuw — men vergelijke Bach's voorschriften bij zijn bewerkingen van Vivaldi's concerti „Oberwerk” en „Rückpositiv” (Peters Band, VIII) — doch dan is er altijd kwestie van een orgel, waarop alleen pedaal, hoofdwerk en rugpositief worden aangetroffen, dus waarin zich niet een eigenlijk bovenwerk bevindt.

Het bovenwerk is wel *het* karakteristieke element van het Nederlandse orgel in de 16de eeuw. Alleen dan komt het in de omringende landen in de 16de eeuw voor, als er Nederlandse meesters een orgel hebben gebouwd; en in de Beneden-Rijnstreek, doch daar stond de orgelbouw sterk onder invloed van de Nederlandse orgelbouw.

Het bovenwerk heeft een geheel eigen dispositie. Zoals het hoofdwerk alleen prestanten kent, bezit het bovenwerk alleen wijde fluiten en tongwerken — slechts bij grote instrumenten komt het voor, dat een, hoogstens twee, prestantregisters worden gevonden; zelden is er een enge fluit, n.l. de Quintadeen 8', aangebracht.

Het bovenwerk komt iets later voor dan het borstpositief, doch als het er eenmaal in komt, verdringt het dezen rivaal zeer spoedig. Men heeft moeten kiezen tussen het bovenwerk en het borstwerk, en het is zeer verklaarbaar, dat de keus toen is gevallen op het bovenwerk: allereerst, omdat het bovenwerk tegenover hoofdwerk en rugpositief een absoluut nieuw element vormt met een totaal verschillend klankkarakter, waardoor de combinatie-mogelijkheden zeer vergroot werden, en dan misschien ook wel, omdat het borstwerk altijd minder prettig klinkt in de oren van den organist, die er vlak voor zit en zodoende minder goed de geluidsterkte van de verschillende werken met elkaar kan vergelijken. Het bovenwerk heeft dus het borstwerk verdrongen, en alleen daar, waar men een klein orgel bouwde zonder rugpositief, kon het borstwerk zich handhaven naast het bovenwerk. Wanneer er, door welke oorzaak dan ook, naast het hoofdwerk slechts één ander werk kon worden gebouwd, koos men noch het rugwerk, noch het borstpositief, maar het bovenwerk, bijv. te Harderwijk (54).

Het bovenwerk bezit altijd, ook bij betrekkelijk kleine orgels, een gesloten wijde-fluitenpyramide, welke bijzonder rijk is aan boven-tonen, in tegenstelling met het hoofdwerk, waar de grondtoon overheerst. Naast deze wijde fluiten vindt men, ook bij kleine orgels, altijd enige tongwerken, die duidelijk bedoeld zijn als solotongwerken, zoals Trompet 8', Touzyn 8' of Kromhoorn 8', Schalmei 8' of 4' en Zink 8'.

Het bovenwerk ontstond in de 16de eeuw. Het oudst bekende voor-

beeld ervan is dat van de St. Jacob te Utrecht, doch de dispositie daarvan kan niet met zekerheid worden vastgesteld, daar er in de 16de eeuw veel aan dit orgel is gewerkt en de dispositie pas uit het jaar 1609 bekend is. Verder bezat het kleine orgel van de O.L.V.-Kerk te Antwerpen in 1514 een bovenwerk. Oud moet ook het bovenwerk van de St. Jacob in Den Haag zijn geweest, dat vóór 1518 reeds bestond, want het orgel van de St. Jan in Gorinchem, in dat jaar gebouwd, had een bovenwerk en was vervaardigd naar het model van het Haagse orgel. Het Gorkumse bovenwerk uit 1518 is echter reeds zo ver ontwikkeld, dat men mag aannemen, dat het bovenwerk reeds enige tijd in gebruik was, immers de dispositie: Roerfluit 8', Fluit 4', Fluit 2', (Gems-)hoorn, Cimbel, Trompet 8' en Schalmei 8' of 4' is zo weloverwogen en rijp, dat dit specimen niet voor een der vroegsten kan worden aangezien.

Veel primitiever doet het contract betreffende het te bouwen orgel voor de abdij van Averbode aan (11). Willem van Heyst moest in 1517 maken „boven int selve werck floyten de hellicht van den principale doven ludende bezundert ende nyet metten principalen". Het hoofdwerk, dat reeds registers bezat, was een werk van „8 voten"; daar de grootste pijp van het bovenwerk de halve lengte moest hebben van de Prestant 8', was het hoofdregister van het bovenwerk dus een Fluit 4', doch zeker gedekt en dus 8' klinkend.

Al zeer spoedig komt het bovenwerk algemeen in gebruik: Hoorn, 1523; Kampen, 1524; Breda, 1534; Amsterdam, Oude Kerk, groot en klein orgel, 1539 en 1545; Utrecht, Buurkerk, 1543; enz.

Bij kleine orgels kwam het voor, dat het bovenwerk geen eigen klaviatuur had, doch bespeeld moest worden van het hoofdklavier. Het moet dan ongetwijfeld mogelijk geweest zijn, het hoofdwerk af te sluiten. Hieruit volgt, dat het niet de hoofdfunctie van het bovenwerk was om bij triospel de „tegenspeler" te zijn van het hoofdwerk, maar van het borst- of rugwerk; er zijn immers verscheidene orgels genoteerd, die deze beide werken op één klavier hadden, maar van welke het tweede klavier bestemd was voor een zeer klein borstpositief, bijv. te Leiden in de St. Pancras; te Amersfoort in de O.L.V.-kerk, te Haarlem in de St. Bavo, het kleine orgel en te Amsterdam in de Oude Kerk, eveneens het kleine orgel.

Hoewel nagenoeg allé kleine orgels in het Westelijk deel der Nederlanden zo gebouwd waren, blijkt het toch, dat de familie Slegel in Zwolle het bovenwerk bij zulke kleine instrumenten op dezelfde lade plaatste als het hoofdwerk. Zeer duidelijk is dat uitgedrukt in het contract betreffende de bouw van een nieuw orgel in de Broerenkerk te Zwolle, 1556, waarin staat, dat de registers van het principaal en nog 5 andere stemmen, n.l. Quintadeen 16', Roerfluit 8', Koppel-fluit 4', Gemshoorn 2' en Trompet 8' „sullen staen op één laede" (115).

Het drie jaren later gebouwde instrument te Stadthagen (129) werd volgens hetzelfde systeem gebouwd. Het instrument van Heusden, in 1615 door Albert Kiespenning geleverd (60), en het Dom-orgel te Würzburg door Jacob Nijhoff in 1616 gebouwd, hadden een hoofdklavier, waarop het oorspronkelijk hoofd- en bovenwerk waren samengegroeid tot een nieuw hoofdwerk, dat beider eigenschappen in zich verenigde.

6 - HULPREGISTERS

De koppels, met name de trekkoppels, bestonden reeds in de 15de eeuw. Zo werd betreffende het grote orgel in de Oude Kerk te Delft in 1458 bepaald, dat men er het rugpositief moest kunnen „of bysonder aleen hooren, als men wil, ende metten groeten wercke, als men wil” (27). Hendrik Nijhoff moest het kleine orgel van de Oude Kerk te Amsterdam zo bouwen, dat men de „twee clavieren... sal mogen spelen tesamen ofte elcx bysonder zoe dat den organist be-lieven zal” (6). Het orgel in de Zwolse Broerenkerk (1556) had „twee klavyren boeven den anderen, de tho broecken (d.w.z. ge-bruiken) met mankanderen als men wyll met een sprynge” (115).

Toch komen de koppels lang niet algemeen voor, ook niet in de 16de eeuw, hetgeen wij reeds kunnen afleiden uit het feit, dat men het met nadruk in het contract opnam, als men koppels wilde hebben. Het orgel van Naarden krijgt in 1699 een koppel van het principaal op het bovenwerk (66, IX : 238) en het orgel in de St. Joris te Amers-foort en dat in de Dom te Utrecht een van het hoofdwerk op het rugwerk in 1726 en 1727.

De pedaalkoppel echter was wel algemeen. Oorspronkelijk was het pedaal alleen aangehangen aan het blokwerk, doch zodra het eigen registers kreeg voor solistische doeleinden, moest het mogelijk worden, de verbinding tussen hoofdwerk en pedaal te verbreken.

De tremulant komt waarschijnlijk eerst in de 16de eeuw voor. De oudste contracten maken er geen melding van, doch na 1540 treffen wij dit hulpregister geregeld aan.

Dan waren er nog de trommen, tamboerijnen en vogelzang of nach-tegaal, snuisterijen, die bijna nooit ontbraken, doch niet tot het eigen-lijke instrument behoorden, en daarom hier verder onbesproken kunnen blijven.

7 - WINDLADEN

Praetorius beweert (57 : 107), dat de Nederlanden en Brabant — hij bedoelt: de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden — het stam-gebied waren van de springlade. Dit systeem werd toen, in 1620 dus,

volgens hem al meer dan twee eeuwen toegepast. Men kan dus wel aannemen, dat het omstreeks 1400 is uitgevonden. Uit de Nederlanden heeft deze lade zich verspreid over Duitsland en Frankrijk.

Praetorius schrijft ook, dat de sleepladen niet van Nederlandse oorsprong zijn, doch van Duitse (57 : 108). Nederlandse orgelmakers, die in Duitsland werkten, zoals Fabian Peters, zouden de sleepladen hebben overgenomen van hun Duitse collega's. Nu is het wel mogelijk, dat in Duitsland werkende Nederlandse meesters het sleepladensysteem hebben overgenomen, doch het is, aan de andere kant, zeker, dat er vòòr het midden van de 16de eeuw al lang sleepladen in Nederland werden geconstrueerd: 1479 Groningen, St. Maarten; 1511 Alkmaar, St. Laurens; 1521 Oosthuizen. Deze drie, heden nog bestaande orgels, bezitten alle sleepladen. Het Oosthuizense orgel heeft deze merkwaardigheid — misschien was het vroeger zeer normaal —, dat de registerknoppen moeten worden ingeduwd, in plaats van uitgetrokken, om de registers tot spreken te brengen.

Vast staat dus, dat de sleeplade hier inheems is sedert het einde van de 15de eeuw. Het meest voorkomend is echter zonder enige twijfel de springlade geweest. Er is zelfs geen enkel contract bekend, waarin gesproken wordt over sleepladen.

Het merkwaardige in de 15de- en 16de-eeuwse orgelbouw is nu, dat de veel primitievere vorm van het blokwerk is blijven bestaan naast de hoger ontwikkelde sleep- of springlade. Dit verschijnsel zou zeer verklaarbaar zijn, wanneer er aan orgels, die reeds een blokwerk hadden en uit de 15de eeuw dateerden, in later tijd, in de 16de eeuw bijv., een rugpositief met sleep- of springlade werd toegevoegd: het blokwerk zou dan kunnen worden beschouwd als een rest van een verouderde bouwtrant. Zo geschiedde het in 1498 in de St. Jan te Den Bosch (58) en in 1545 in de St. Bavo te Haarlem (50); de hoofdwerken van deze orgels bestonden uit niets anders dan een grote, ongedeelde mixtuur. Maar ook bij geheel nieuwe instrumenten was het normaal, het principaal als een blokwerk, en het rug- en bovenwerk als springlade te bouwen, en deze traditie heeft zich bij verschillende orgelmakers, waaronder de bekwaamste, kunnen handhaven tot aan het einde der 16de eeuw. De bewijzen daarvan liggen voor het grijpen: Delft, Nieuwe Kerk, 1548, (dit orgel werd in 1633 grondig vernieuwd en zelfs toen liet men het blokwerk nog intact); Utrecht, Dom, 1570; Weesp, St. Laurens, 1592.

De orgelmakers hielden niet allen tegelijkertijd op met het bouwen van blokwerken. Waarschijnlijk is het verzaken van dit type begonnen in de Zuidelijke Nederlanden, want de orgels van Averbode, 1517, en Breda, 1534, bezaten al gewone springladen. In het Noorden is het bouwen van een normaal hoofdwerk ingevoerd door Hendrik Nijhoff en de familie Slegel. Nijhoff's orgels te Zierikzee en Lüne-

burg hadden geen blokwerken meer, in tegenstelling met dat van de Nieuwe Kerk te Delft, dat echter in 1548 niet nieuw werd gebouwd, maar geheel hersteld of vernieuwd met gebruikmaking van oud materiaal van Jan de Bukele. Als Nijhoff de bouw van het Goudse orgel op zich neemt, moet hij het principaal en het bovenwerk, op een klavier bespeelbaar, bouwen „mit springende registers *als nu die maniere es*”. Deze laatste bepaling bewijst tevens, dat het blokwerk nog niet lang uit de mode was. Jorrien Slegel bouwde het orgel in de Dom van Osnabrück met een normaal hoofdwerk, als de dispositie in 9:81 opgegeven, tenminste betrouwbaar is; in 1556 bouwde hij in elk geval reeds een klein orgel, dat van de Broerenkerk te Zwolle, met een zeer modern hoofdwerk.

De Utrechtse orgelmakers hielden zich het langst aan het blokwerk. Is er uit de documenten komen vast te staan, dat de orgels van Peter Jansz. de Swart in de Utrechtse Dom en in de St. Laurens te Weesp nog blokwerken hadden, wij kunnen dat evenzeer aannemen van zijn grote orgel in Zaltbommel, in 1595/96 gebouwd.

Voorts valt het op, dat men die blokwerken tot zo diep in de 17de eeuw heeft laten bestaan. Amersfoort liet het blokwerk verbouwen tot een normaal hoofdwerk in 1636 (3), Utrecht dat van de Dom in 1640 (96) en dat van de St. Jacob in 1682; het Zwolse orgel heeft tot zijn verwoesting in 1682 een blokwerk gehad, dus zelfs na de reparatie van 1641—'44; het orgel van Weesp tot zijn afbraak in 1823; het instrument van de St. Nicolaas te Utrecht, dat zich thans in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt, bezit er zelfs heden nog een.

Het is zeker, dat de kleinere 8' of 4' orgels het blokwerk niet zo lang hebben gehouden als de grote instrumenten. In ieder geval is er bij kleine orgels van een blokwerk sprake, wanneer principaal en bovenwerk ieder een eigen manuaal hebben, als bijv. te Hasselt (O.). Oorspronkelijk hebben al die kleine orgels blokwerken gehad, en het blokwerkklavier deed dan daarbij ook dienst voor een ander „werk”. Later is dat niet altijd meer zo. De orgels van Peter de Swart in de St. Pancras te Leiden en in de O.L.V.-Kerk te Amersfoort, die een hoofdklavier hadden voor het hoofdwerk en het bovenwerk samen — hoewel deze werken op verschillende laden stonden — bezaten geen blokwerk.

Ik zie twee mogelijke oorzaken van dit gelijktijdig voorkomen van blokwerk en sleep- of springladen — zo bevreemdend, omdat wij duidelijk het voordeel van de apart te gebruiken registers boven een ondeelbare mixtuur zien:

a. *gehechtheid aan traditie*: de orgel-bouwkunst stond nog maar in de kinderschoenen en slechts langzaam burgerde elke nieuwe vinding in.

b. de registratie van de composities en improvisaties voor het orgel bleef nog lang ingesteld op het voorkomen van een blokwerk. Het cantus-firmusspel kon worden beoefend op rug- en borstpositief, bovenwerk en pedaal, en evenzeer kon dit met triospel: deze werken boden voldoende variatiemogelijkheden. Het blokwerk stond daartegenover met een vrij omvangrijk geluidsvolume, dat overigens op geen stukken na de kracht had van het hoofdwerk der hedendaagse orgels.

8 - BLAASBALGEN

Hoewel er geen gegevens bekend zijn over de aard en de bouw der blaasbalgen, kan toch wel aangenomen worden, dat het meest gebruikte type dat van de z.g. spaanbalg is geweest. Voor de verdere kenmerken van deze blaasbalg zij verwezen naar de algemene literatuur, o.a. 39 : 9.

Het aantal balgen varieerde natuurlijk naar de omvang van het instrument en hing mede af van de grootte der balgen zelf. Een gemiddeld aantal balgen op een aantal registers kan evenmin worden aangegeven. Men vergelijkte slechts deze weinige gegevens:

Kerk	bouwjaar	aantal registers	aantal blaasbalgen
Amsterdam, Oude Kerk	1545	13	3
Arnhem, St. Eusebius	1506	15	12
Gouda, St. Jan	1556	15	4
Harderwijk, O.L.V.-Kerk	1560 (?)	13	6
Kampen, St. Nicolaas	1523	ong. 25	9
Naarden, St. Vitus	1520 (?)	„ 18	5
Nijmegen, St. Steven	1500 (?)	„ 19	4
Utrecht, Dom	1570	„ 25	6
Würzburg, Dom	1616	20	9 of 10
Xanten, Dom	1500 (?)	„ 20	7
Zwolle, Broerenkerk	1556	12	4

Men zou geneigd zijn, aan te nemen, dat bij het voortschrijden van de techniek het aantal balgen naar verhouding kleiner zou worden. Inderdaad wijst de bovenstaande tabel wel in die richting, doch het jongste orgel, dat van Würzburg, maakt deze veronderstelling weer onzeker.

In reparatie-acten is bijna altijd sprake van herstellingen van de blaasbalgen; zij vormden — en doen het trouwens tegenwoordig nog dikwijls — het zwakke punt van het instrument. Vele herstellingen van orgels betroffen alleen de blaasbalgen. De verklaring van deze menigvuldig voorkomende kwaal ligt voor de hand:

1. de balgen waren van nog betrekkelijk primitieve makelij.

2. ongedierte huisde vroeger veel sterker in de steden dan tegenwoordig, tengevolge van het totaal ontbreken van riolering e.d.

Herhaaldelijk komen in de stukken plaatsens voor, waaruit blijkt, dat de ratten flink huishielden: Den Bosch, St. Jan, Kleine orgel (59), Utrecht, St. Nicolaas (100), Bergen op Zoom, St. Geertrui (15), enz.

De middelen, die men bij de ratten- en ongediertebestrijding gebruikte, waren koloquint (Kampen) en aluin (Averbode), gelijk die ook nu nog wel worden toegepast.

9 - OMVANG DER KLAVIEREN

Uit de 15de eeuw zijn weinig gegevens bekend omtrent de omvang der klavieren, maar de zeldzame notities, die er zijn, doen vermoeden, dat de algemeen gebruikelijke omvang van het klavier van de 16de eeuw reeds in de 15de voorkwam. Vooreerst moet er worden opgemerkt, dat de verschillende klavieren van één orgel dikwijls een van elkaar afwijkende omvang hadden.

Het blokwerk begon meestal bij F, ook al in de 15de eeuw, bijv. Zwolle, O.L.V.-Kerk, 1447 en 1454 (114), soms bij ,F, bijv. Zwolle, St. Michael (112); Leiden, St. Pieter (32 : 51); Harderwijk, O.L.V.-Kerk (54), enz., zelden bij ,G, bijv. Haarlem, St. Bavo (vandaar de voetmaten 20, 10, 5 enz.) en ,A, bijv. Amersfoort, St. Joris, en strekte zich uit tot a'' met weglating van (Contra) Fis Gis en gis''. Het Haarlemse blokwerk ging tot f''. De gemiddelde omvang van het klavier was dus 3½ octaaf.

De andere klavieren hebben meestal een omvang van F-a'', doch zijn soms wel kleiner. Nooit vertoont een boven- of rugwerk een omvang tot in het Contra-octaaf. In de 15de eeuw is dat klavier nog kleiner geweest, want in het Delftse contract van 1458 heet het van het rugwerk: „dit posetief sal hebben een clavier van 2 octaven hoech ende alamire daer boven" (27). De omvang was dus van f tot a''. Het Leuvense orgel had een manuaalomvang van b tot a'', het rugwerk voor het Naardense orgel eveneens (32 : 58) en ook dat van het orgel in de St. Jan te Den Bosch, want zijn klavier werd later uitgebreid tot f (58). Het rugpositief en het bovenwerk van het grote orgel in de St. Bavo te Haarlem begonnen beide bij G en liepen tot f''. Als regel begonnen alle klavieren echter bij F en hadden a'' als hoogste toets, en soms ging het blokwerk nog verder naar beneden, tot ,F.

Deze omvang van het klavier, die afwijkt van de hedendaagse, heeft tot gevolg gehad, dat de grootste pijplengte van een bepaald register niet gelijk was aan die van het tegenwoordig bij C aanvangende klavier. Wanneer een register, dat wij heden een 8'-register zouden noemen, begon bij F, was de grootste pijp van een open labiaal 6' lang, en zo waren naar verhouding de 32', 16', 4', 2' en 1' registers vroeger 24', 12', 3', 1½', ¾'.

Toch gaat dit niet voor de oudste bekende contracten op. Het bij F beginnende hoofdwerk van de O.L.V.-Kerk te Zwolle wordt in 1447 een 7 voets en in 1454 een 8' werk genoemd. Het orgel van de Oude Kerk te Delft, in 1455 gebouwd, moest een 16' werk zijn, hoewel het uitgesloten is te achten, dat het klavier begon bij C. In het contract betreffende het Arnhemse orgel heet het uitdrukkelijk, dat het orgel een 16' werk moet zijn, doch daar staat vlak onder, dat het klavier moest beginnen bij F. De oorzaak van deze „afwijking” is deze: de toonhoogte was in de 15de en in het begin van de 16de eeuw anders dan in later tijd; zij wisselde van 3 halve tonen onder $a' = 435$ Hertz tot $4\frac{1}{2}$ halve tonen boven $a' = 435$ Hertz. Het was dus zeer goed mogelijk, dat een bij F beginnende „24”-voet, in werkelijkheid 16 voet lang was ¹⁾.

Om verwarring te voorkomen en tevens om het mogelijk te maken, de voethoogte van de quinten aan te geven, wordt in dit werk de tegenwoordig gebruikelijke voethoogte opgegeven, doch men moet dan allereerst letten op de omvang van de klavieren. Een bij F beginnend klavier met een Prestant 24' is immers eigenlijk hetzelfde als een Prestant 16' tot F uitgebouwd, of een Prestant 32', die pas bij F aanvangt. In de disposities, zoals die in dit boek worden opgegeven, is altijd gerekend naar de voethoogte, die het betrokken register had of zou hebben op C. Wanneer een klavier dus begon bij F, en het werk was een 12', dan zou zijn hoofdregister op C als een 16' klinken. Een bij F beginnend register van 24', klonk op C als een 16'. In beide gevallen wordt het register een 16' genoemd, doch het is absoluut nodig, dat blijkt wel, ook de omvang van het klavier van zulk een orgel te vermelden.

De omvang van het pedaalklavier is zeer merkwaardig. Het pedaal begon meestentijds op dezelfde toets als het blok- of hoofdwerk, maar dan als een aangehangen klavier, terwijl de zelfstandige pedaalregisters soms begonnen op C, maar meestal op F. Het orgel van de Nieuwe Kerk te Delft had een pedaal, dat zelfstandig was van C tot c' en voorts aan het blokwerk aangehangen van F tot c' (29). Het orgel van de St. Lambertus te Munster had voor de manualen een omvang van C- a'' , maar voor de pedaaltrumpet een van F- d' (127). Het instrument in de St. Michaël te Zwolle bezat een pedaal van F-b, aangehangen aan de toetsen F-B van het blokwerk, dus van 14 tonen, en het had dan verder een zelfstandige trompet 8' van C- c' (in 1644) (112).

Het contract van dat Zwolse orgel leidt tot de conclusie, dat het aangehangen pedaal zich bij 24' blokwerken niet uitstreckte van F, maar van F af, zodat in werkelijkheid het pedaal klonk als een 32'. Dit

¹⁾ Mededeling van Mr A. Bouman te Amsterdam.

kan echter alleen worden gezegd, wanneer het pedaal zelf ook zelfstandige registers had. Zijn die er niet, dan kan men evengoed beweren, dat het pedaal begon bij dezelfde toets als het blokwerk, en niet een octaaf hoger.

De omvang wordt door sommige meesters reeds in de tweede helft van de 16de eeuw vergroot, ja zelfs het waarschijnlijk uit 1505 daterende orgel van de St. Michaël te Zwolle had reeds een bovenwerk, dat met C begon. Van Arent Lampeler van Mill is bekend, dat hij aannam, het orgel van de St. Lambertus in Munster te maken „van C under datt grote F (te) spelen und gebrueicken. Und up acht voeten tho spreicken und baven uthgaen (de) in datt veerde a" (127), hoewel de voetmaten in dit contract nog de oude schrijfwijze vertonen. Trouwens, ook kort daarvoor bouwde dezelfde meester met Nicolaas Nijhoff samen het grote orgel in de Keulse Dom, welks rugpositief en bovenwerk eveneens bij C begonnen (123), doch daar staat tegenover, dat Nicolaas' zoon Jacob Nijhoff in 1608 het orgel van de St. Lambertus te Helmond een amplitudo gaf van F-a". Het enkele jaren later door denzelfden meester vervaardigde orgel van de Dom te Würzburg had echter weer een manuaalomvang van C-a" (131).

Het is zeer goed mogelijk, dat deze omvang van de klavieren, dus van C-a", hier is ingevoerd uit Westduitsland, waar Jacob Scherer kort na 1550 zijn manualen uitbouwde tot C.

10 - OUDE TECHNISCHE TERMEN

In de Bijlagen aan het slot van dit boek, komen allerlei namen voor, die in de hedendaagse orgelbouw niet meer worden gebruikt of er een andere betekenis hebben gekregen. Hier volgen de belangrijkste ervan in alphabetische volgorde:

1 *Baarpijp — Baartpijp — Baartfluit*

Deze naam wordt gebruikt voor 3 verschillende registers:

- a het tongwerk, altijd onder de naam „Baarpijp", in het Duits „Bärpfeife". Praetorius geeft als verklaring van de naam op, dat dit tongwerk enigszins het brommen van een beer nabootst; Hendrik Nijhoff paste dit register veel toe.
- b het labiaalregister met een zeer ronde en volle klank; het werd conisch gebouwd en heeft een wijde mensuur. In deze betekenis komt het woord in de 16de eeuw niet voor, maar wel in de 17de, 18de en 19de.
- c het labiaalregister met een strijkende klank, als synoniem van „Quintadeen". In verscheidene contracten, bijv. het Nijmeegse (83) en het Munsterse (127), worden de namen „baartfluit" en „Quintadeen" als synoniemen gebruikt. Het woord komt

in deze betekenis alleen in de 16de eeuw voor en dan nog slechts in Gelderland en aangrenzende gebieden.

2 *Bourdon 16'*

Ook de naam van dit register kan tweeërlei betekenissen. Tegenwoordig bedoelt men met „Bourdon 16' of 8'” altijd een gedekte fluit. In de contracten van Utrecht, St. Jacob, Haarlem, St. Bavo, Amersfoort en Utrecht, Dom, wordt met de „Bourdon” een Prestant 16 bedoeld. De verklaring hiervan kan worden gezocht in het donkere geluid van deze grote prestanten. In deze betekenis van het woord is er alleen sprake van een Bourdon op het hoofdwerk.

3 *Cimbel*

Deze naam heeft eveneens een dubbele betekenis. Komt de cimbel voor op het hoofdwerk, dan wordt daar altijd een scherp mee bedoeld. Wanneer ze voorkomt op het rugpositief, dan is het twijfelachtig; in Gelderland wordt de naam ook gebruikt voor de scherp, maar elders voor de tertscimbel. Op het bovenwerk is de „cimbel” altijd een tertscimbel; meestal wordt er dan het praedicaat „ruisend” of „klinkend” bijgevoegd. Komt de cimbel in het pedaal voor, dan is ze waarschijnlijk een hoge mixtuur.

4 *Cornet(te), Sexquialter of Nachthoorn*

De Nachthoorn komt als wijde fluit meestal voor als hoog klinkend cantus-firmusregister van het pedaal. In Zuid-Brabant wordt de naam „Nachthoorn” ook gebruikt voor Cornet of Sexquialter, doch pas in het begin van de 17de eeuw. In de Nederlanden bedoelt men met de „Cornet” in de 17de eeuw nooit het pedaalorgelwerk van 4' of 2', behalve in Groningen. In Munster (127) is de Cornet op het rugwerk waarschijnlijk een Kromhoorn of Schalmei.

5 *Doof, Koppeldoof, Hummele, Prestant*

„Doof” is een oude naam voor Prestant. De „Koppeldoof” is de Octaaf 4'. Ook een andere naam draagt de Prestant wel eens, n.l. „hummele”, in Gorinchem en Essen. Het woord „Prestant” wordt in de 16de eeuw weinig gebruikt voor het prestantenregister, maar veel vaker voor de frontpijpen (vgl. Latijn „praestare” = vooraan staan), soms ook voor het gehele blokwerk.

- 6 *Holpijp 8' en 4'*
 Wanneer er in oude contracten wordt gesproken van een „holpijp”, wordt er altijd een Roerfluit mee bedoeld. Is er sprake van het register, dat tegenwoordig „Holpijp” heet, dan staat er altijd „fluit”.
- 7 *Hoornen*
 De betekenis van deze naam is niet geheel duidelijk, daar hij slechts eenmaal wordt gebruikt, n.l. in het Gorkumse contract (44). Misschien wordt er de Kromhoorn mee bedoeld, doch het is waarschijnlijker, dat er een Gemshoorn door wordt aangeduid.
- 8 *Positien*
 Dit is een oude naam voor „mixtuur” of „scherp”.
- 9 *Scheelpijpen*
 Niet geheel zeker, waarschijnlijk een strijkende fluit.
- 10 *Sclauwy*
 Een verbasterde vorm van het woord „schalmei”.
- 11 *Springe*
 Een oud woord voor klavierkoppel.
- 12 *Touzyn*
 Afgeleid van het Franse „douçain” (douce = zacht). Een veel voorkomend, zacht tongwerk, dat kan worden vergeleken met de kromhoorn of dulciaan.
- 13 *Walthornen*
 Waarschijnlijk een contaminatie van „Woudfluit” en „Gemshoorn”.
- 14 *Wegelen*
 Oude naam voor Sifflet of Flageolet. In het Duits tegenwoordig nog voorkomend als „Schwegel”.
- 15 *„Luydende op 6, 3, 1½ voet”*
 Deze term bedoelt aan te geven, dat de *klank* van een register 6, 3 of 1½ voet moet zijn. De lengte van de pijp is meestal half

zo groot, omdat de pijpen gedekt zijn. Een niet gedekt register wordt meestal als volgt aangehaald: „van 6 voeten” of „op 6 voeten”.

16 *Secreet*

Oude naam voor „windlade” ¹⁾.

17 *Oude namen van toetsen*

Slotel = toets (vgl. Latijn: clavis = sleutel en toets.

cesolfaut	c
delasolre	d
elami	e
effaut	f
gammaut	g
alamire	a
befabemi	bes
hamy of beduyer	b.

¹⁾ In deze betekenis komt het woord thans nog in Vlaanderen voor. (Mededeling van Prof. Dr A. Smijers).

HOOFDSTUK III

VERSCHILLENDE TYPEN

1 - VERSCHILLEN TUSSEN DE ORGELS VAN NEDERLANDSE MEESTERS

Tot nog toe is er gesproken over „het Nederlandse orgel”, alsof dit een vast type was, zonder grote verschillen tussen de werken van de vele orgelmakers. Hoewel voorop dient te worden gesteld, dat het Nederlandse orgel in grote trekken inderdaad een vast type vertoont, kan het toch niet anders, of er moeten, bij een zo grote schare van orgelbouwers en in een zo breed uitgestrekt gebied als de 16de-eeuwse Nederlanden, wel onderlinge verschillen optreden. Ook de andere terreinen van de kunst, vooral die van de teken- en schilderkunst, vertonen hier in de 16de eeuw een rijke verscheidenheid van vormen en opvattingen. Daar komt nog bij, dat de Nederlanden, zelf cultuurcentrum, gelegen waren tussen andere gebieden, welke een orgelbouw bezaten met een eigen traditie, die natuurlijk ook haar invloed uitoefende op de Nederlandse meesters. In de Waalse gewesten is de Franse invloed duidelijk merkbaar en vooral in Groningen de Duitse.

De vergelijking tussen de verschillende Nederlandse orgeltypen is pas mogelijk omtrent het midden van de 16de eeuw, daar er pas van dat tijdsgewricht voldoende gegevens zijn, althans uit de Noordelijke gewesten, om in vergelijkingen te kunnen treden. Het best kan men tot een overzicht komen, door enkele representatieve disposities naast elkaar te plaatsen.

Men zie daartoe de tabellen op pag. 35 t/m 42.

2 - HET NEDERLANDSE ORGEL VERGELEKEN MET HET BUITENLANDSE

De verschillen zijn bij deze vergelijking korter samen te vatten, doordat ze meer in het oog vallen.

Dufourcq (23 : 277) geeft in zijn werk de dispositie van het orgel te Gisors, in 1580 gebouwd en poneert de stelling, dat dit de modernste Franse dispositie was van die dagen:

Gisors.

Grand Orgue: Montre 16', Montre 8', Bourdon 8', Prestant 4', Flûte 4', Nasard-Quarte $2\frac{2}{3}'$ —2', Doublette 2', Quintefflûte $1\frac{1}{3}'$, Fourniture 4 rgs, Cymbale 3 rgs, Cornet, Trompette 8', Voix Humaine 8', Clairon 4'.

Positif de dos: Bourdon 8', Bourdon 4', Doublette 2', Lariqot $1\frac{1}{3}'$, Cimbale 2 rgs, Cromorne.

Pédale: Montre 8', Sacqueboute 12'.

Als verschillen met het Franse orgel kunnen nu worden genoemd:

1. Het hoofdwerk heeft in Frankrijk behalve prestanten ook een koor van wijde labialen en enige tongwerken. Het heeft het bovenwerk dus in zich opgenomen.
2. Het Franse rugwerk is veel primitiever en bevat vooral een koor van wijde fluiten.
3. Het Franse pedaal komt overeen met het Nederlandse, want het is bezet met soloregisters.
4. Het Franse orgel mist het borstwerk.

De vergelijking met het Duitse orgel is gemakkelijker, omdat ons daarvoor meer gegevens bekend zijn. Ik haal hier twee disposities aan, die representatief voor de Westduitse orgelbouw mogen worden geacht:

Kiel, St. Nikolai. 1560, Jacob Scherer (27 : 316) ¹⁾.

Hauptwerk: Principal 16', Octave 8', Quintadena 8', Rohrflöte 8', Quinte $5\frac{1}{3}'$, Rauschpfeife, Mixtur.

Rückpositiv: Principal 8', Gedackt 8', Octave 4', Rohrflöte 4', Spitzquinte $2\frac{2}{3}'$, Mixtur, Terzzimbel, Krummhorn, Zink 8' diskant, Geigenregal 4'.

Pedal: Bauerpfeife 2', Zimbel, Posaune 16', Trompete 8', Schalmey 4'.

Essen, Münster. 1540, Johan Brouckmann en Herman Fryssche (119) ²⁾.

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Mixtuur, Scherp.

Rugwerk: Prestant 4', Fluit 4', Cimbale, Regaal 8'.

Bovenwerk: Roerfluit 8', Fluit 4', Nasard $2\frac{2}{3}'$ (?), Fluit 2', Tertscimbel; Tongwerk 8' (?), Schalmey 4'.

Pedaal: Nachthoorn 2', Trompet 8'.

¹⁾ De keuze is op deze dispositie gevallen om de volgende redenen:

- a. De meeste door Praetorius vermelde disposities zijn uit het laatst van de 16de of het begin van de 17de eeuw.
- b. De door Praetorius vermelde orgeldisposities uit het midden der 16de eeuw zijn vrijwel alle afkomstig van Nederlandse meesters en dus niet representatief voor de Duitse orgelbouw.

²⁾ De dispositie van het orgel te Essen is gekozen, omdat ze een goed voorbeeld is van de Nederlandse invloed op de Rijnlandse orgelbouw.

a - Grote orgels.

	<i>Brabantse school.</i>			<i>Utrechtse school.</i>
	Breda, 1534	Bergen op Zoom, 1555	Munster, St. Lambertus, 1573	Amersfoort, toestand na 1552
Rugwerk.	Prestant 4' Roerfluit 8' Kromhoorn 16' Regaal 8' Schalmei 4'	Prestant 8' Octaaf 4' Mixtuur Scherp Roerfluit 8' Sifflet 1' Quintadeen 8' Schalmei 8' Regaal 8' Baarpijp 8'	Prestant 8' Octaaf 4' Superoctaaf 2' Mixtuur 2' Scherp Bourdon 16' Roerfluit 4' Sifflet 1' Kromhoorn 8' Regaal 8' Schalmei 4'	Prestant 8' Octaaf 4' Mixtuur Scherp Roerfluit 8' Cimbel (?) Quintadeen 8' Touzyn 8'
Hoofdwerk.	Prestant 8' Prestant 4' Mixtuur Scherp	Prestant 16' Octaaf 8' Mixtuur Scherp	Prestant 16' Octaaf 8' Octaaf 4' Mixtuur 2' Scherp	Blokwerk 16'
Bovenwerk.	Roerfluit 8' Fluit 4' Gemshoorn 2' Sifflet 1 ¹ / ₃ ' Tertscimbel Trompet 8' Kort na 1534 nog een borstwerk	Prestant 8' Roerfluit 8' Openfluit 4' Nasard 2 ² / ₃ ' Gemshoorn 2' Sifflet 1' Tertscimbel Zink 8' Trompet 8'	Octaaf 4' Roerfluit 8' Openfluit 4' Nasard 2 ² / ₃ ' Gemshoorn 2' Tertscimbel Quintadeen 8' Trompet 8'	Prestant 8' Roerfluit 8' Nasard 2 ² / ₃ ' Gemshoorn 2' Quintfluit 1 ¹ / ₃ ' Sifflet 1' Cimbel (?) Trompet 8'
Pedaal.	Prestant 16 Trompet 8'		Trompet 8'	
Klavier- omvang.	F-a"; F-d' (?)	F-a"	C-a"; F-d' (?)	blokwerk ,A-a"; F-a"

Onder een „school” versta ik een groep van orgelmakers, die hun instrumenten naar ongeveer dezelfde beginselen vervaardigden wat de dispositie betreft.

	<i>Utrechtse school.</i>	<i>Gelders-Overijsselse school.</i>		<i>Groningse school.</i>
	Utrecht, Dom. 1570	Zwolle, St. Michaël. Toestand vóór 1641	Nijmegen, St. Steven. Toestand in 1559	Groningen, St. Maarten. 1543
Rugwerk.	Prestant 8' Octaaf 4' Superoctaaf 2' Mixtuur Scherp Fluit 2' Quintadeen 8' Schalmei 8' Touzyn 8'	Prestant 8' Octaaf 4' Superoctaaf 2' Mixtuur 1' Scherp Roerfluit 4' Sexquialter Quintadeen 8' Schalmei 4' Tongwerk 8'	Prestant 8' Octaaf 4' Mixtuur Roerfluit 8' Veldfluit 2' Cimbel Quintadeen 4' Regaal 8'	Prestant 8' Octaaf 4' Superoctaaf 2' Mixtuur Bordun 8' Fluit 4' Nachthoorn 4' Nasard $2\frac{2}{3}$ ' Fluit 2' Sexquialter 2 st. Cimbel 3 st. Regaal 8' Schalmei 4'
Hoofdwerk.	Blokwerk 16' bestaande uit: Prestant 16' Octaaf 8' Octaaf 4' Mixtuur Scherp	Blokwerk 16' bestaande uit: Prestant 16' Octaaf 8' Octaaf 4' Mixtuur $2\frac{2}{3}$ '	Prestant 16' Octaaf 8' Octaaf 4' Mixtuur Scherp	Prestant 8' Octaaf 4' Quint $2\frac{2}{3}$ ' Superoctaaf 2' Mixtuur 4, 5, 6 st. Holpijp 8' Quintadeen 8'
Bovenwerk.	Prestant 8' Octaaf 4' Roerfluit 8' Openfluit 4' Gemshoorn 2' Sifflet 1' Cimbel of Tertiaan Trompet 8' Kromhoorn 8'	Prestant 8' Octaaf 4' Roerfluit 8' Openfluit 4' Speelfluit 2' Nasard $1\frac{1}{3}$ ' Sifflet 1' Sexquialter Cimbel Trompet 8' Tongwerk 8'	—	Prestant 8', 1, 2, 3 st. Octaaf 4' Mixtuur 4, 5 st. Scherp 3 st. Nachthoorn 8' Sexquialter 2 st. Trompet 8' Vox Humana 8'
Borstwerk	—	—	Superoctaaf 2' Quintfluit $1\frac{1}{3}$ ' Quintadeen 8' Trompet 8'	—
Pedaal.	Trompet 8' Touzyn 8'	Trompet 8'	—	Prestant 32' Prestant 16' Octaaf 8' Bazuin 16'
Klavier- omvang.	F-a"; F-c' (?)	Blokwerk F-a ² Rugwerk F-a ² Bovenwerk C-a ²	F-a"	F-a"; F-d' (?)

Bij vergelijking van deze disposities vallen de volgende bijzonderheden op:

1 *Bij de rugwerken:*

Alle typen, behalve het Bredase, vertonen een uitgebouwd prestantenkoor; de Brabantse school paste een grote rijkdom van tongwerken toe, maar niet altijd een strijker (Quintadeen), zoals die op de andere orgels wel voorkomt.

2 *Bij de hoofdwerken:*

Alle typen hebben een uitgebouwd prestantenkoor. Het Groningse is het minst ontwikkeld. In Utrecht, Gelderland en Overijssel komt het blokwerk nog geregeld voor.

3 *Bij de bovenwerken:*

Alle typen bezitten een uitgebouwd wijde-labialenkoor en daarnaast slechts een of twee prestanten, behalve het Groningse, dat overwegend prestanten bezit.

4 *Bij de borstwerken:*

Alleen in Nijmegen komt een borstpositief voor, doch dat instrument dateert waarschijnlijk uit de eerste jaren van de 16de eeuw.

5 *Bij de pedalen:*

Behalve bij het Bredase en het Groningse orgel worden de pedalen gebruikt als cantus-firmusklavier.

b - Orgels van middelbare grootte.

Brabantse school.		Utrechtse school.		Gelders-Overijsselse school.	
Gouda 1556	Leiden, St. Pancras voor 1572	Utrecht, St. Jacob. Toestand in 1609	Hasselt. Toestand in 1622	Xanten 1552	
Roerfluit 4' Fluit 2' Tertscimbel Quintadeen 8' Schalmei 8'	—	Prestant 8' Octaaf 4' Mixtuur Scherp Fluit 2' Quintadeen 8' Regaal 8' Kromhoorn 8' Schalmei 4'	Octaaf 4' Octaaf 2' Mixtuur Scherp Roerfluit 8' Kromhoorn 8'	Prestant 4' Octaaf 2' Mixtuur Scherp Roerfluit 8' Openfluit 4' Quintadeen 4' Regaal 8' Kromhoorn 8'	Rugwerk.
Prestant 8' Octaaf 4' Mixtuur Scherp Roerfluit 8'	Prestant 8' Octaaf 4' Mixtuur Scherp	Blokwerk 16' bestaande uit: Prestant 16' Octaaf 8' Octaaf 4' Mixtuur Scherp	Blokwerk bestaande uit: Prestant 8' Octaaf 4' Mixtuur Scherp	Blokwerk	Hoofdwerk.
Roerfluit 8' Nasard 2 ² / ₃ ' Nachthoorn 2' Sifflet 1' Trompet 8' Zink 8' met hoofdwerk op één klavier	Roerfluit 8' Fluit 4' Nasard 2 ² / ₃ ' Gemshoorn 2' Sifflet 1' Trompet 8' Zink 4' met hoofdwerk op één klavier	Roerfluit 8' Openfluit 4' Nasard 2 ² / ₃ ' Gemshoorn 2' Sifflet 1' Cimbel Trompet 8'	Octaaf 4' Roerfluit 8' Openfluit 4' Nasard 2 ² / ₃ ' Gemshoorn 2' Sifflet 1' Cimbel Quintadeen 8' Kromhoorn 8' Trompet 8'	—	Bovenwerk.
—	Fluit 2' Quintadeen 8' Kromhoorn 8' Schalmei 4'	—	—	Roerfluit 4' Quintfluit 2 ² / ₃ ' Quintadeen 8' (?) Trompet 8'	Borstwerk.
Nachthoorn 2' Trompet 8'	Trompet 8' Touzyn 8'	—	—	—	Pedaal.
F-a'' F-c' (?)	F-a'' F-c' (?)	F-a''	F-a''	F-a''	Klavier-omvang.

Vergelijking van deze disposities levert de volgende conclusies op ten aanzien van

1 *de rugwerken:*

Alleen de Brabantse school bouwt in het rugwerk veel wijde labialen, in Gouda mist het zelfs geheel de prestanten. De andere scholen leggen de nadruk op een uitgebouwd prestantenkoor met daarnaast enkele wijde labialen, een strijker en tongwerken.

2 *de hoofdwerken:*

Alle hoofdwerken hebben een volledig prestantenkoor; het Goudse heeft bovendien nog een Roerfluit 8'.

3 *de bovenwerken:*

Deze komen bijna overal voor.

4 *de borstwerken:*

Deze vindt men in deze categorie vooral bij de Utrechtse school.

5 *de pedalen:*

De Brabantse school bouwt behalve een tongwerk ook een of meer wijde labialen, de Utrechtse alleen tongwerken.

c - Kleine orgels.

Brabantse school.		Utrechtse school.		Gelders-Overtijsselse school.	
Amsterdam, Oude Kerk. Klein orgel. 1544	's-Hertogenbosch. St. Jan. Klein orgel. 1616	Haarlem, St. Bavo. Klein orgel. Toestand in 1588.	Zwolle, Broerenkerk 1556	Heusden 1615	
Prestant 4' Superoctaf 2' Mixtuur Scherp	Prestant 8' Octaf 4' Scherp	Prestant 8' Octaf 4' Mixtuur Scherp	Prestant 8' Octaf 4' Mixtuur Roerfluit 8' Koppelfluit 4' Gemschoorn 2' Quintadeen 16' Trompet 8'	Prestant 4' Superoctaf 2' Mixtuur Roerfluit 4' Gemschoorn 2' Quintadeen 8'	Hoofdwerk.
Roerfluit 8' Gemschoorn 2' Tertsclmibel Quintadeen 8' met hoofdwerk op één klavier. Eigen lade.	Roerfluit 8' Schalmel 4' Fluit 4' Nasard 2 ² / ₃ ' Gemschoorn 2' Sifflet 1' Cornet Trompet 8' met hoofdwerk op één klavier. Onzeker of het een eigen lade heeft.	Roerfluit 8' Openfluit 4' Gemschoorn 2' Sifflet 1 ¹ / ₃ ' Trompet 8'	—	—	Bovenwerk.
Roerfluit 4' Sifflet 1 ¹ / ₃ ' Regaal 8'	Prestant 4' Octaf 2' Superoctaf 1' Mixtuur Quint 2 ² / ₃ ' Fluit 2' Sexquialter Kromhoorn	Quintadeen 8' Regaal 8'	Sifflet 1 ¹ / ₃ ' of 1' Cimbel Kromhoorn 8' Regaal 4'	Fluit 4' Sifflet 1 ¹ / ₃ ' Touzyn 8' of 4'	Borstwerk.
Trompet 8'	—	Trompet 8'	—	—	Pedaal.
F-a'' F-c' (?)	?	F-a'' F-c'	F-a''	C-a'' C-d' (aangeb.)	Klavier- omvang.

Bij vergelijking van deze disposities blijkt het volgende ten aanzien van

- 1 *de rugwerken:*
Deze komen bij kleine orgels niet voor.
- 2 *de hoofdwerken:*
Behalve te Zwolle en Heusden hebben alle orgels nog een aparte lade voor de wijde labialen enz., die bij grotere instrumenten ook een apart bovenwerkklavier hebben. Een eigen klavier hebben deze bovenladen echter niet.
- 3 *de bovenwerken:*
Deze komen nergens zelfstandig voor.
- 4 *de borstwerken:*
Deze vindt men bij alle voorbeelden. Alleen in het Bossche orgel vertoont het borstpositief een rijke bezetting, ook van prestanten.
- 5 *de pedalen:*
De Trompet 8' komt alleen voor in Amsterdam en Haarlem.

Het volgende overzicht moge nu het onderscheid tussen de verschillende Nederlandse orgel-bouwscholen doen zien:

1. Brabantse school	2. Utrechtse school	3. Gelders-Overijsselse school	4. Gronings-Noordwestduitse school	Rugwerk.	Hoofdwerk.	Bovenwerk.	Borstwerk.	Pedaal.	Wind-laden.
<p>Naaft min of meer volledig prestanten- en tongwerken.</p> <p>Laatste blokwerk omstreeks 1550. Volledig prestanten- en tongwerken; in Gouda zelfs een Roerfluit 8'. In later tijd samenvoeging van hoofdwerk en bovenwerk op één klavier, ook bij grote orgels (Würzburg).</p> <p>Komt bij kleinere orgels niet altijd voor. Bezit volledig wijde-labialen- en tongwerken. Rijke bezetting van tongwerken.</p> <p>Komt alleen bij kleine orgels voor Meestal scherp gedisponeerd.</p> <p>Altijd aangehangen; bovendien als zelfstandige registers: Trompet 8' en kleine, wijde labialen. Cantus-firmusklavier.</p> <p>Springladen.</p>	<p>Altijd een volledig prestanten- en tongwerken; weinig wijde labialen veelal een quintadeen; ten hoogste 2 tongwerken.</p> <p>Tot het einde van de 16de eeuw bij de grote orgels blokwerken. Volledig prestanten- en tongwerken. Bij kleinere orgels hoofdwerk en bovenwerk op één klavier, maar altijd op twee laden.</p> <p>Komt altijd voor. Bezit volledig koor van wijde labialen en bij grote orgels een of twee prestanten. Ten hoogste twee tongwerken.</p> <p>Komt bij middelmatige en kleine orgels voor. Niet scherp gedisponeerd.</p> <p>Altijd aangehangen; bovendien als zelfstandige registers: alleen tongwerken. Cantus-firmusklavier.</p> <p>Blokwerk en sleepladen.</p>	<p>Als bij 2.</p> <p>Na 1550 geen blokwerk meer. Bij kleine orgels hoofdwerk en bovenwerk op één lade.</p> <p>Komt niet altijd voor, zelfs niet bij grote orgels. Volledig koor van wijde labialen, weinig prestanten en weinig tongwerken.</p> <p>Komt vrij veel voor, zelfs bij grote orgels. Tamelijk rijke bezetting, maar zonder prestanten.</p> <p>Uitsluitend aangehangen.</p> <p>Springladen.</p>	<p>Als bij 1.</p> <p>Prestanten en wijde labialen. Geen blokwerken.</p> <p>Volledig prestanten- en tongwerken.</p> <p>Komt in N.W. Duitschland en in de A-kerk te Groningen voor, dus ook in grote orgels, met zeer rijke bezetting.</p> <p>Uitgebouwd basklavier met rijke bezetting van allerlei registers.</p> <p>?</p>						

Onmiddellijk valt in het oog, dat de Rijnlandse orgelbouw zich nauw aansluit bij de Nederlandse. Er is een bovenwerk aanwezig en ook het pedaal komt in dispositie overeen met dat van de Brabantse orgels. Alleen het rugwerk is betrekkelijk primitief: het mist een prestanten-koor en sluit zodoende aan bij een type als het Goudse.

De Noordduitse orgelbouw vertoont sterke afwijkingen van de Nederlandse. Alleen de Groningse orgels komen er dicht bij. Het hoofdwerk is niet slechts een prestantenkoor, doch het bezit ook wijde en enge labialen; het rugwerk is rijk ontwikkeld en vervult voor een deel de functie van het Nederlandse bovenwerk, vooral, doordat het een tertscimbel herbergt. Het pedaal komt gedeeltelijk overeen met het Nederlandse, aangezien het hoogklinkende, wijde labialen heeft en het voor de grote prestantenregisters gekoppeld moet worden aan het hoofdwerk, maar bovendien speelt het, evenals in de Groningse orgels, de rol van basklavier met eigen basregisters. In Noord-Duitschland kwam bovendien het borstwerk, ook bij grote orgels, zeer veel voor; in Nederland vonden wij het slechts bij middelmatige en kleine.

De vraag rijst nu, welke invloed het Nederlandse instrument van het buitenlandse heeft ondergaan.

Van het Franse orgel heel weinig, behalve dan in de Waalse gewesten. In de Waalse streken verdwijnt het bovenwerk en daarvoor komt in de plaats het hoofdwerk met prestanten, wijde labialen en tongwerken. Misschien is het rugwerk uit Frankrijk in de Nederlanden gekomen, doch met zekerheid kan dit niet worden aangetoond.

Van het Duitse orgel nam het waarschijnlijk de klavieromvang van C-a'' over, hoewel toch reeds in de eerste helft van de 16de eeuw het orgel in de St. Michaël te Zwolle een bovenwerk had, dat met C aanving. Jacob Scherer bouwde omstreeks 1550 zijn orgels met een omvang van C-a'', terwijl, afgezien van het Zwolse orgel, de Nederlandse meesters, met name Nicolaas Nijhoff, deze omvang eerst toepasten na 1570. Bovendien werd het pedaal als basklavier overgenomen, aanvankelijk slechts in Groningen, in de 17de eeuw in de rest van de Noordelijke Nederlanden, terwijl in de Zuidelijke gewesten het pedaal eerst basklavier werd in de 19de eeuw, tengevolge van de invloed der Franse meesters.

De beïnvloeding ging in de 16de eeuw veel meer uit van de Nederlanden naar het buitenland, dan omgekeerd. Het Franse en Duitse orgel namen ieder van het Nederlandse het wijde-fluitenkoor over, doch gaven het een plaats in het hoofdwerk. Het Duitse orgel adopteerde bovendien ons rugwerk. In Frankrijk was het rugpositief zelfstandig ontstaan. Misschien heeft het Franse grote orgel het borstwerk in gewijzigde vorm overgenomen, n.l. als „Echo”; Jean Langedull bouwde dit tenminste in het orgel van het Augustijnenklooster te Parijs (136), terwijl het „clavier d'écho” vóór die tijd in Frankrijk nog niet bestond.

HOOFDSTUK IV

ENKELE ONDERWERPEN VAN NIET-TECHNISCHE AARD

1 - SINDS WANNEER KOMT HET ORGEL IN DE NEDERLANDEN VOOR?

Bij gebrek aan archivalia is het niet mogelijk, te zeggen, wanneer het orgel zijn intrede deed. In de 14de eeuw was het vrij algemeen bekend, want van alle zijden komen er dan de berichten, waaruit blijkt, dat de orgels aanwezig waren: Groningen, 1318 (12 : 11), Utrecht, Dom, vòòr 1350 (16), Arnhem, 1384 (56 : 183), Leiden vòòr 1402 (15, 1850 : 63), Haarlem vòòr 1404 (1, II : 313), enz. Dikwijls zijn dergelijke jaartallen echter zeer toevallig en geven alleen in zoverre houvast, dat men kan zeggen, dát er toen orgels waren, maar daarmede weet men nog niet, hoe lang die instrumenten reeds bestonden. Uit deze gegevens mag echter wel afgeleid worden, dat in de hoofdkerk van iedere stad in de 14de eeuw een orgel aanwezig was. Over de aard van dat werk is niets bekend.

Nu mag men uit de aanwezigheid van verscheidene orgels nog niet zonder meer concluderen, dat het instrument toen reeds algemeen voorkwam; de meeste gewone parochiekerken zullen in de 14de eeuw nog wel geen orgel, zeker geen groot orgel, hebben gehad. Het reeds zo dikwijls aangehaalde bericht, dat de orgelmaker van Limburg omstreeks 1725 het jaartal 1120 op het orgel van de St. Nicolaas te Utrecht zou hebben gevonden, is niet geloofwaardig (66, II : 196). Vast staat, dat van Limburg dit orgel werkelijk gedurende de jaren 1709 tot 1733 in onderhoud heeft gehad, maar het kan worden bewezen, dat van Limburg het orgel nooit grondig heeft gerepareerd: immers in 1733 wordt een algehele herstelling ervan opgedragen aan Christiaan Muller (100). Indien van Limburg werkelijk een jaartal heeft gevonden, kan dat nooit 1120 geweest zijn, want uit de rekeningen van de St. Nicolaas blijkt duidelijk, dat het orgel van 1479 tot 1580 in étappes is gebouwd. Bovendien is het wel heel onwaarschijnlijk, dat een orgel ruim acht eeuwen (van 1120 tot heden) zou kunnen bestaan.

De Utrechtsche kapittelkerken hadden vroeger een orgel dan de

parochiekerken daar: De Dom had er een vòòr 1350 en de St. Pieter vòòr 1372, terwijl de Buurkerk in 1406, de St. Jacob omstreeks 1410 en de St. Nicolaas voor 1430 een orgel kregen. Als regel kan worden aangenomen, dat alle stadskerken in de 15de eeuw een orgel hadden of kregen.

De vraag, wanneer het *grote* orgel in gebruik kwam, is beter te beantwoorden: in de eerste helft van de 15de eeuw. In de St. Pieter te Leiden was er een vòòr 1400, in de Utrechtse Dom in 1434; Zwolle O.L.V.-Kerk, kreeg er een in 1447; Deventer, O.L.V.-Kerk, vòòr 1447; Amsterdam, Nieuwe-Zijdskapel, vòòr 1454; Delft, Nieuwe Kerk, 1451; Delft, Oude Kerk, 1454 en 1458; Utrecht, Buurkerk, 1469; Utrecht, St. Nicolaas, 1479; Gouda, St. Jan, 1487; enz. Er zijn echter enkele kerken bekend, die pas zeer laat een groot orgel kregen, bijv. Alkmaar, St. Laurens, eerst in 1638.

In de dorpen komt het orgel later in gebruik dan in de steden, wat natuurlijk verklaard kan worden uit het feit, dat die kleine parochies niet de beschikking hadden over zulke ruime geldmiddelen als de stadskerken. Alleen in abdijen en kloosters treft men op het platteland vòòr 1500 een orgel aan. In de 16de eeuw echter krijgen vele dorpskerken hun orgel, zelfs nog nà de Reformatie. Er volgt hier een, zeker op geen stukken na volledige, lijst van dorpen, waar orgels voorkwamen:

Groningen: Aduard, Abdij, 1528, Krewerd 1531, Scheemda 1526.

Friesland: Achlum voor 1560, Bozum voor 1516, Burgwerd 1580, Dronrijp voor 1597, Grouw 1580, Hommerts voor 1580, Jorwerd voor 1582, Jutrijp voor 1580, Kollum voor 1580, Roordahuizem voor 1579, Schingen voor 1543, Stiens voor 1554, Tzummarum voor 1581, Wirdum voor 1560.

Overijssel: Hellendoorn voor 1570.

Gelderland: Aalten voor 1570, Apeldoorn voor 1595, Barneveld voor 1528, Elst 1558, Voorst 1540.

Utrecht: Abcoude voor 1559, Kockengen 1564, Vleuten 1599.

Noord-Holland: Bergen voor 1571, Oosthuizen 1521.

Zuid-Holland: Bodegraven voor 1563, Heenvliet voor 1554, Lier voor 1566, Noordwijk voor 1500, Scheveningen 1469.

Zeeland: Nieuwenlande voor 1525.

Noord-Brabant: Boxmeer 1526, Oudenbosch voor 1536.

Limburg: Venraai voor 1526.

Deze lijst is bij gebrek aan meer gegevens slechts klein, doch uit de verspreiding van het instrument, die er uit blijkt, mag men toch afleiden, dat het kerkorgel in de 16de eeuw algemeen werd. In Friesland en Groningen schijnt het orgel ten plattelande meer te zijn voorgekomen dan in de andere gewesten het geval was. Die omstandig-

heid werpt een licht op de bloei van de orgel-bouwkunst in de 17de en 18de eeuw juist in die gewesten: men had daar een traditie voort te zetten.

2 - DE PLAATS VAN DE ORGELS IN HET KERKGEBOUW

Bij de behandeling van dit punt is het noodzakelijk, onmiddellijk onderscheid te maken tussen het grote orgel en het positief, gezien de geheel verschillende functies dezer instrumenten (zie Hoofdstuk V, par. 1).

Het positief diende tot begeleiding van de koorzang en was daarom te vinden in de omgeving van de altaren, in het bijzonder aan Epistel- of Evangeliezijde van het hoofdaltaar. Bovendien bezat dikwijls een broederschap een positief; slechts enkele broederschappen waren zo rijk, dat ze zich een groot orgel konden aanschaffen: Delft, Oude Kerk, O.L.V.-Broederschap, vòòr 1500; Bergen op Zoom, St. Geertrui, O.L.V.-Broederschap, 1504; Antwerpen, Kathedraal, O.L.V.-Broederschap, 1509; enz. Het orgel van de O.L.V.-Broederschap te Den Bosch was oorspronkelijk een groot positief, dat in 1538/'39 een rugwerk en in 1540 een pedaal kreeg (59).

Deze orgels nu zijn altijd te vinden in de omgeving van het altaar der betrokken broederschap. Wanneer de kerk een oxaal rijk was, was dit de aangewezen plaats voor het kleine orgel. Oxaalorgels waren te vinden in Antwerpen, O.L.V.-Kerk; Bergen op Zoom, St. Geertrui; Munster, St. Lambertus (dit was zelfs een groot oxaalorgel), in de St. Jan te Den Bosch, 1616, en verder waarschijnlijk in alle abdijen.

Het grote orgel stond meestal aan het westeinde van het schip onder de toren. Wel mag worden betwijfeld, of deze plaats altijd voor het grote orgel bedoeld is geweest, omdat het instrument in eerste aanleg niet krachtig genoeg heeft geklonken om het gehele schip te vullen. Daarom hing het grote orgel oorspronkelijk aan de noordelijke muur van het schip, meestal vlak bij het dwarsschip, bijv. in de O.L.V.-Kerk te Zwolle, vòòr 1447 (blijkende uit een rekening van 1473 betreffende een nieuw venster „an die noertsyt boeven dat oelde orgel" 114); in 1497 werd in Hoorn door Geert Petersz. uit Utrecht een nieuw orgel gebouwd „an die noyrtsyde van die kerck (62), de grote orgels van de Haarlemse St. Bavo en de Goudse St. Jan hingen eveneens aan de noordmuur van het koor. De noordzijde werd verkozen boven de zuidzijde, omdat ze veel minder aan temperatuurswisselingen bloot stond: op de zuidelijke muur brandt de zon voor een groot gedeelte van de dag, terwijl de noordelijke helft altijd in de schaduw ligt. Ook nu nog zijn er orgels te vinden aan de noordmuur van het schip, bijv. in Xanten, Freiburg im Breisgau en Straatsburg. Het orgel van de St. Joris te Amersfoort stond boven de zuidoostelijke ingang

en dat van de Utrechtse Dom in het noordoostelijke transept. Dit laatste orgel werd gebouwd, toen het regel was, dat alle grote orgels aan de westelijke wand van het schip onder de toren stonden, doch deze uitzondering werd veroorzaakt door de bouw van de kerk, die zeer eigenaardig was verbonden met de Domtoren.

De gewoonte om het grote orgel onder de toren te plaatsen kwam al op in het midden van de 15de eeuw: Delft, Nieuwe Kerk 1451, Oude Kerk 1458, Zutphen 1456, Utrecht, Buurkerk 1469, enz.

Was het hoofdorgel betrekkelijk klein, dan werd het veelal als een zwaluwnest aan een pilaar gehangen. In de eerste helft der 19de eeuw waren de orgels van Oudewater en de Bergkerk te Deventer daar nog te vinden.

3 - DE EIGENAARS VAN HET ORGEL

Er is dikwijls beweerd, dat vòòr de Reformatie het orgel of de orgels in een kerk het bezit waren van die kerk, en dat nà de Reformatie die instrumenten werden gesecculariseerd en tot stadseigendom verklaard. Hoewel er soms aanwijzingen zijn om dit geloofwaardig te maken, is deze bewering toch niet juist.

Men kan zeggen, dat alleen in abdijen de orgels het volledig eigendom waren van die abdijen. In kloosters daarentegen had de magistraat nog wel invloed, bijv. te Zwolle in de Broerenkerk. In parochiekerken is het dikwijls heel anders; natuurlijk hebben de kerkmeesters daar wel zeggenschap over de orgels, maar niet uitsluitend. Het kwam dikwijls voor, dat de kleine orgels het eigendom waren van de broederschappen.

In de parochiekerken en vooral in de hoofdkerk van de stad had de magistraat een grote mate van medezeggenschap over het grote orgel. Vele archivalia bewijzen, dat lang vòòr de Reformatie de stad een orgel liet bouwen of de bouw ervan subsidieerde: de orgels van de volgende kerken werden gebouwd of gerestaureerd met steun van de stedelijke regering: Bergen op Zoom, St. Geertrui 1472 en 1555, Elburg 1517, Culemborg 1538 en 1572, Haarlem, St. Bavo 1545, Delft, Oude Kerk 1545, Arnhem 1541, Brielle 1559 en 1562, Hulst 1585, Boxtel 1607 enz. In de volgende plaatsen benoemde de magistraat den organist: Leiden 1402, Elburg 1517, Bergen op Zoom 1555, Rotterdam 1552 en 1557 enz.

Uit deze — lang niet volledige — reeks kan worden afgeleid, dat de stad als regel veel zeggenschap had over het orgel. Contracteerden de kerkmeesters en niet de burgemeesters betreffende de bouw of de reparatie van een instrument, dan wil dit absoluut nog niet zeggen, dat het werk geheel buiten de stadsregering omging.

Het feit, dat de magistraat na de Reformatie de zeggenschap over de orgels heeft, is een bestendinging van een reeds lang bestaande toe-

stand, die zich het duidelijkst manifesteerde tijdens de Beeldenstorm, toen de stedelijke regering haar eigen orgels beschermdde.

In de tijd vóór de Reformatie bestond er tussen de steden minstens even goed reeds naijver als in de 17de en 18de eeuw. De steden wilden elkaars monumenten overtreffen, ook de orgels, en als Zutphen in 1535 een nieuw orgel bouwt, kopen Deventer en Arnhem er in 1541 ook een, het z.g. „oude” orgel in de Oude Kerk van Delft van 1455 moet beter zijn dan de orgels van de St. Pieter te Leiden en de Dom te Utrecht, het z.g. „grote” orgel in dezelfde kerk uit 1458 moet alle orgels in Holland, Utrecht, Vlaanderen en Brabant minstens evenaren, het orgel van de O.L.V.-Kerk te Zwolle mag in 1454 niet achterstaan bij dat van de O.L.V.-Kerk te Deventer en dat van de kapel van de „Heilige Stede” (Nieuwe-Zijdskapel) te Amsterdam, en het orgel van Gorinchem moet in 1518 naar het model van het Haagse worden gemaakt.

4 - NEDERLANDSE ORGELBOUWERS IN DEN VREEMDE

Ook is er dikwijls opgemerkt, dat de Nederlandse orgelbouwers, tengevolge van de godsdienstige woelingen voor de Opstand en de Alteratie daarna, hun werkterrein in de Nederlanden verloren en daarom in het buitenland emplooi zochten. Dit is niet juist. Lang vóór de Reformatie, in de 15de eeuw, zijn de Nederlandse orgelmakers reeds overal, vooral in Frankrijk, te vinden en in de 16de eeuw houdt die stroom aan, vooral naar Duitsland: zo werkte Gregorius Vogel te Maagdenburg en Hamburg, Fabian Petersen uit Sneek te Rostock, Herman Raphael Rottenstein in Denemarken, Saksen (Zwickau), Franken en in Oostenrijk, Julius Antonius Friese in Hamburg, Danzig en later (of was dat een zoon?) in de Zuidelijke Nederlanden, terwijl anderen als Oudin Hestre, de Langedull's, Antonius Mors, de Slegel's, de Nijhoff's en de Hocquet's in de Nederlanden woonden en veel in Frankrijk en Duitsland arbeidden.

De oorzaak van hun activiteit in den vreemde moet uitsluitend gezocht worden in de roem van hun werken, die tot ver buiten de grenzen reikte. Op allerlei gebieden van kunst trouwens werkten toentertijd de Nederlanders buitenslands: ook musici, bouwmeesters en schilders.

Juist vóór de Opstand (1568) zijn de meeste orgelmakers van Nederlandse afkomst in het buitenland te vinden en er is slechts één voorbeeld bekend van een Nederlands meester, die nà die tijd vertrok: Gillis Brebos, naar Spanje. En dit geschiedde onder bijzondere omstandigheden, want hij bouwde de orgels van het Escoriaal.

Wanneer het waar was, dat door de godsdienstige woelingen de orgelbouw niet floreerde, dan zou onmogelijk zulk een lange reeks van nieuwe orgels gebouwd kunnen zijn (vgl. Hoofdstuk VI). Een groot orgelmaker als Peter Jansz. de Swart uit Utrecht heeft na 1580 juist

zeer drukke werkzaamheden, waaruit wel blijkt, dat de Reformatie de orgelbouw niet heeft stilgelegd.

Het omgekeerde, n.l. dat buitenlandse meesters in de Nederlanden werkten, kwam voor, hoewel uiteraard zeer weinig. Het zijn er slechts drie, van wie dat bekend is: Hans Suys uit Neurenberg, Peter Briesger uit Koblenz en Crespin Carlier uit Laon.

HOOFDSTUK V

HET ORGEL VOOR EN NA DE REFORMATIE

1 - HET GEBRUIK VAN HET ORGEL, VOOR EN NA DE REFORMATIE

Ook bij de behandeling van dit onderwerp moet onderscheid gemaakt worden tussen het grote orgel en het positief of het kleine orgel.

Het kleine orgel was liturgisch instrument bij uitnemendheid. Het stond in de omgeving van de altaren en diende zonder enige twijfel tot begeleiding van de koorzang. Uit zijn instructies is echter niet op te maken, of de organist altijd op het kleine orgel begeleidde, dan wel, of dat hij er alleen voor-, tussen- en naspelen op speelde. Het kleine orgel had echter een liturgische functie, hetgeen ook al blijkt uit het feit, dat het na de Reformatie al spoedig in verval geraakte; bovendien is de afschuw van het orgel, zoals we die kennen bij de Calvinisten, alleen te verklaren uit een vrij algemeen gebruik van het orgel in de eredienst.

Er zijn verschillende bewijzen voor, dat het orgel — en dat is alweer het positief — reeds in de 14de eeuw gebruikt werd voor begeleiding, van Johannes Cele, rector der Zwolse School, wordt gemeld: „Ubi (scilicet in ecclesia) ipse hilariter praesens totum chorum concordii modulatione rexit ac etiam sepe in festis summa cum exaltatione in organis cecinit, verus imitator sancti regis David effectus, qui coram arcam Dei cytharam saltans ac gratulans percussit” (153). De organist van de Utrechtse Dom had omstreeks 1350 in zijn instructie staan: „et habet psallere in organis in vesperis et missa omnium festivitatum maiorum et antiquarum, quibus canonici legunt epistolas et evangelia, eciam ad matutinas in Septuagesima Te Deum et ad Benedictus antiphonam” (152).

Men kan zich kwalijk voorstellen, dat de organist een positie van weinig belang had te bekleden in de eredienst, als men de lange lijst van verplichte dagen ziet, waarop hij had te spelen. Ongetwijfeld heeft hij dikwijls, en dan op het kleine orgel, de zang begeleid, het Gregoriaans echter nooit.

De instructie van Servaes van der Muelen te Bergen op Zoom bevat de bepaling, dat hij gehouden is: „de veersen van den love te spelene,

in zulcker vouge gelyck men dat t'Antwerpen in onse lieve Vrouwen Capelle gewoonlyck is te doene (141). Er is dus een duidelijke aanwijzing, dat men in Antwerpen en in Bergen op Zoom op het kleine orgel (het grote orgel staat immers niet in een kapel) de zang met orgelspel begeleidde. De organist van de stad Tiel moest „idt gansche iair doir, allt avont spoelen idt loff gesticht in die eer van onser lieven vrouwen *met gesengen* nae wtwysing des tyts, witgenomen a dominica Passionis tot Paeschavont toe exclusive". De teksten uit Bergen op Zoom (141) en Gouda (144) uit 1498 spreken duidelijk van een zingen met orgelbegeleiding. In de St. Nicolaas te Kampen werd van 1531 tot 1546 op vaste tijden een lof met orgelbegeleiding gezongen („mit hoichtytlicker solemniteiten ende mede *mitten orgell aengeheven*") (147).

Het kleine orgel werd tijdens de dienst het meest bespeeld bij het z.g. „alterneren", d.w.z. het elkaar afwisselen van organist en koorzangers. Nu eens speelde de organist een gedeelte, dan weer zongen de zangers er een. Een duidelijk voorbeeld van dit alterneren geeft een instructie betreffende de uitvoering der „Laudes de sancta Cruce" in de Bossche St. Jan (145).

Aan de andere zijde staan echter ook gegevens, die er op wijzen, dat het begeleiden van de zang een verschijnsel is, dat pas laat in de Middeleeuwen op kwam, want de Haagse organist Andries van Coolhem zal extra worden gehonoreerd „indient zoe verre quame datter by de kerckmeesters geordonneert werde dat men alle Sonnedachs ende slechte heylige daghe de geheele hooftmisse songhe in musique, dat hy alsdan gehouden sal wesen *te spelen deselve misse mit dorghel*" (145). Klaarblijkelijk geschiedde het begeleiden vòòr dat jaar (1550) alleen bij hoge feesten.

Het grote orgel had een geheel andere functie, die wel te vergelijken is met die van het instrument na de Reformatie. Het was hoofdzakelijk concert- en niet allereerst bedoeld als liturgisch instrument. Uit verschillende gegevens kan dit worden afgeleid: Philips van Bourgondië bezocht in 1517 Kampen. Te zijner ere speelde men „opt grootte orgell en men sanck in discant Te Deum en daerna „da pacem Domine" (147). Bij de Sacramentsprocessie te Kampen in 1555 zongen de paters „coemende weder in sint Nicolaeskercke Te Deum, en men spoelde opt groete orgell en oick die gantse misse doer" (147).

Hieruit blijkt, dat bij buitengewone gelegenheden een liturgisch gebruik van het hoofdorgel werd gemaakt. Men mag er ook uit afleiden, dat het liturgisch gebruik van het kleine orgel zeer normaal was, want anders zou de kroniekschrijver deze gegevens niet als een bijzonderheid hebben aangetekend.

Het grote orgel werd in Reimerswaal, evenals elders in de Pro-

testantse tijd, gebruikt om „hedt loff te spelen, soe lange de toendagen van der marct duren sullen" (150). Het orgelspel was dus een publieke vermakelijkheid: in Tiel „sal die orgelist gehalten wesen nae idt loff in summis festis ende solemnibus festis, als die vier hoochtyden mit oir navolgende drey heylich Ascensionis domini, Trium Regum ende dergelycken, spolen een Moutet off meer, na wtwysing der fest-daghen" (151), in Delft moest de organist, blijkens zijn instructie uit 1546, „speelen naer Ita missa est een lytgen ofte moutet ende insgelycx mede naet loff upte selve daegen ende andere feesten voire gememoreerd een lytke ofte moutet" (143), in Bergen op Zoom was hij gehouden „naer 't loff een motet oft dyergelycke te spelene" (141). In Boxtel speelde de organist in 1608 tijdens de kermis op het grote orgel (142).

Gezien de geheel verschillende taken van de beide orgels, wekt het geen verwondering, dat verschillende kerken gelijktijdig twee organisten hadden: één voor het kleine en één voor het grote orgel.

Na de Reformatie verviel vanzelfsprekend de taak van het kleine orgel, en ware de taak van het grote orgel eveneens uitsluitend een liturgische geweest, dan had geen enkele kunstlievende burgemeester zijn orgel na de Alteratie kunnen redden! Het gebruik van het groot orgel is voor en na de Reformatie in hoofdzaak hetzelfde geweest: een profaan. Voor en na de godsdienstoefening mocht de organist zijn instrument laten horen en bovendien op de vastgestelde „concerturen" en dit is zo gebleven, totdat het grote orgel in de loop van de 17de eeuw weer een liturgische taak kreeg te vervullen: begeleiding van de gemeentezang. Daarnaast behield het grote orgel ook zijn karakter van concert-instrument.

Zo ging het althans in de steden. In de dorpen echter volgde men dikwijls de tegenovergestelde weg, vooral in Friesland. In Burgwerd kochten de kerkmeesters dadelijk na de Reformatie een orgel, terwijl tegelijkertijd het altaar werd afgebroken en de kerk gewit! (23). In Grouw liet men van de opbrengst van een verkochte schrijn het orgel repareren (49), en ook in andere plaatsen, zoals Hommerts, Jorwerd, en Jutryp liet men onmiddellijk na de Reformatie het orgel repareren of men kocht een nieuw. Daar het uitgesloten kan worden geacht, dat in deze kleine dorpen het orgel een concert-instrument was, moet men concluderen, dat het een liturgische functie kreeg of liever: behield. Waarschijnlijk geschiedde dit niet alleen in Friesland, maar ook wel in andere gewesten, hoewel er slechts één voorbeeld van bekend is: in Vleuten werd namelijk in 1599 een nieuw orgel gebouwd (68 : 197). Het kan ook hier niet anders, of dit moet gediend hebben tot begeleiding van de gemeentezang, hoewel dat in een plaatsje, zo onder de klokslag van het puriteinse Utrecht, wel zeer bevreemdend is.

2 - DE ORGELBOUW VOOR EN NA DE REFORMATIE

Het feit, dat er tijdens de godsdienstige woelingen vele orgels vernield of beschadigd werden, mag niet tot de slotsom leiden, dat na de verheffing van het Calvinisme de orgelbouw ten doode was gedoemd. Het kleine orgel verloor zijn functie, maar het grote behield die. (Zie de vorige paragraaf). Toch kan niet worden ontkend, dat het tijdvak vóór de reformatie een groter bloei van de orgelbouw kende dan het tijdvak erna, immers de kleine orgels werden op den duur verwaarloosd en vele kloosters en abdijen verdwenen met hun orgels. In Holland lag de orgelbouw van 1572 tot 1580 practisch geheel stil, doch dit valt voornamelijk te verklaren uit de zeer benepen positie, waarin dit gewest in politiek en militair opzicht verkeerde. In de andere gewesten, waar de strijd minder fel was geweest, liet men onmiddellijk de schade aan de orgels, tijdens de Omwenteling opgelopen, herstellen: de Utrechtse orgels werden alle reeds in 1580 en 1581 gerepareerd.

De lange reeks van kerkorgels, vóór 1572 nieuw gebouwd, wordt nadien niet in diezelfde mate voortgezet; slechts betrekkelijk weinig nieuwe orgels worden er van 1572 tot ongeveer 1640 gebouwd. Maar dat is ook geen wonder. Verreweg de meeste stadskerken hadden kort voor 1572 een nieuw instrument gekregen en het had dus geen zin, een nieuw te bouwen. In de 17de eeuw zelfs worden er maar zeer weinig orgels nieuw gebouwd, omdat men het nog heel goed kan doen met de bestaande instrumenten. De grootste orgelmakers, die de 17de eeuw in ons land voortbracht, n.l. de Hagerbeers, leefden niet van het bouwen van nieuwe orgels, maar voor het overgrote deel van het restaureren en moderniseren van 16d'-eeuwse, uit de Rooms-Katholieke tijd daterende werken. Alleen dààr, waar het orgel vervallen was, en niet meer kon worden opgeknapt, bouwde men nieuwe orgels: te Weesp in 1592, te Haarlem voor de St. Bavo in 1594, te Zaltbommel in 1595, te Nijmegen in 1603 en te Heusden in 1615.

Daar de functie van het grote orgel weinig of niet veranderde door de Reformatie, werden er aan de bouw van een orgel ook geen nieuwe eisen gesteld. Er zijn dan ook geen verschillen aan te tonen tussen de praereformatorische orgels van Peter Jansz. de Swart en diens postreformatorische werken. Gedeeltelijk is die gelijkheid misschien ook te verklaren uit het feit, dat een orgelmaker zijn bouwmethoden niet in een paar jaar tijd grondig kan wijzigen, maar het belangrijkste is toch, dat de functie van het orgel dezelfde was gebleven.

HOOFDSTUK VI
REPERTORIUM VAN DE NEDERLANDSE
ORGELMAKERS EN HUN WERKEN
TOT OMSTREEKS 1620

*Om dit repertorium overzichtelijker te maken is de indeling eerst
provinciegewijs en dan chronologisch gemaakt.*

1 - BRABANTSE EN LIMBURGSE ORGELMAKERS

Henric Paepken,

1330, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Bouw van een klein orgel? (59)

Seelkinus Carnificus,

1342, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Reparatie van het kleine orgel (59)

Mr Theodorus, Maastricht.

1427/31, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie (73 : 5).

Jan Lynenboem,

1402, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Reparatie (?) van het kleine orgel
en het portatief. (59)

Familie van Elen, Maastricht.

Anthonie van Elen, Maastricht.

1424, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Nieuw klein orgel. (59)

1434, Utrecht, Dom. Nieuw groot orgel. (96)

1438, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Reparatie van het kleine orgel. (59)

Adam van Elen, Maastricht.

1445/46, Leuven, „Sacristie der clercken capelle". Nieuw orgel. (75)

Dispositie: Blokwerk 8'

Manuaalomvang: B-a" (?)

1455, Antwerpen, O.L.V.-Kerk. Reparatie van het grote orgel.

(28 : 206)

1473, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie van het kleine orgel. (73 : 5)

Johan van Elen, Maastricht.

1480, Luik, St. Bartholomeus, Nieuw orgel. (76)

Henric van Columpen,

1429, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Reparatie van het klein orgel (59)

Mr Albertus,

1436, Tongerlo, Abdij. Nieuw groot orgel. (94)

Jan van Steuren, ook van Steenken genaamd, Leuven en Aerschot.

1451, St. Omer, Notre Dame. Reparatie. (23 : 49)

1459, Dijon, Hofkapel. Nieuw orgel. (23 : 50)

Familie Zwits (Sweyss, Zwysen).

Levinus Sweyss (identiek met Mr Zwits?).

1445, Keulen, St. Lorenz. Nieuw orgel. (50 : 676)

1453, Kleef, Pfarrkirche. Reparatie van het grote orgel. (61 : 435)

1459, Delft, Nieuwe Kerk. Klein orgel. Omvangrijke reparatie. (30)

1469, Delft, Nieuwe Kerk. Groot orgel. Reparatie. (29)

Sebastiaan Zwysen, Diest.

1526, Hasselt (België), Reparatie. (73 : 7)

1530, Diest, St. Sulpicius. Nieuw rug- en borstwerk (34)

Dispositie:

Rugwerk:

Prestant 4', Octaaf 2', Mixtuur, Cimbels, Holpijp 8'. Fluit 4', Fluit 2',
Trompet 8' bas, Regaal 4' bas.

Borstwerk:

Trompet 8' discant, Regaal 8' discant, Regaal 4' discant.

Jan van Biessen,

1468, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (73 : 5)

Jan van Gemert, 's-Hertogenbosch.

1469, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Klein orgel. (59)

1496, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Met den stadssecretaris trekt hij naar
Utrecht om een orgel van Geert Petersz. te bezien. (59)

Daniel van (der) Diselen, Mechelen.

1472/'73, Bergen op Zoom, St. Geertrui. Nieuw groot orgel. (15)

1484, Werchter, Nieuw orgel. (49 : 35)

1490, Bergen op Zoom, St. Geertrui. Klein orgel. Reparatie en in
de volgende jaren onderhoud. (16)

1492, Leuven, St. Jacob. Nieuw orgel. (28 : 82, 181)

1494, Lier, St. Gommarus. (28 : 87)

Vóór 1504, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Groot orgel. Reparatie. (58)

1504, Bergen op Zoom, St. Geertrui. Nieuw orgel der O.L.V.-Broeder-
schap. (16)

1505, Antwerpen, O.L.V.-Kerk. Nieuw orgel der O.L.V.-Broeder-
schap. Niet voltooid. (8)

Joost de Muldre, Mechelen.

1473, Dendermonde, O.L.V.-Kerk. Nieuw orgel. (64, VII : 232)
opgevolgd door:

Hendrik van den Houwe, Mechelen. † 1505.

1486, Dendermonde, O.L.V.-Kerk. Onderhoud. (64, VII : 233)

1498, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Groot orgel. Reparatie. (58)

Jan Dekens,

1474, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (73 : 5)

Jan van Gennart, Antwerpen.

1480, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (73 : 5)

Jan de Bukele, Antwerpen. ± 1430—1504.

1479/'80, Delft, Nieuwe Kerk. Nieuw groot orgel. (29)

1481, Delft, Nieuwe Kerk. Verplaatsing van het orgel van het Kruis-
gilde. (31)

1482, Delft, Nieuwe Kerk. Nieuw klein orgel. (30)

1483, Delft, Oude Kerk. Reparatie van het grote orgel en toevoeging
van een borstwerk van 4 voet met 3 registers, w.o. een cimbel.
(27)

1487, Mechelen, St. Jan. Nieuw orgel. (28 : 177)

1491—1504, Antwerpen, O.L.V.-Kerk. Onderhoud. (28 : 88, 206)

1492—'94, Delft, Nieuwe Kerk. Vergroting van het „Ursula“-orgel
met een rugwerk. (11 : 201)

Mr, Breda.

1486, Bergen op Zoom, St. Geertrui. Klein orgel. Kleine reparatie (16)

Thomas Decain en Henri de Bavart,

1488, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (73 : 6)

Mr, Venlo.

1491, Wesel, St. Willibrord. Klein orgel. Werkzaamheden onbe-
kend. (130)

Michel Mercator, Venlo. 1491—1544.

Hoewel door tal van schrijvers¹⁾ genoemd als een groot orgelmaker,
die zelfs aan het Hof van Engeland werkte, heb ik geen enkel werk
van hem kunnen ontdekken.

Mr Johan, Roermond.

1497, Erkelenz, Stadtkirche²⁾.

Diederich Oyart, Keulen.

In het begin van de 16de eeuw werkzaam in Keulen. (50 : 676)

¹⁾ o.a. van der Straeten, a.w. (64).

²⁾ Mededeling van den archiefambtenaar te Roermond.

Willem Boets van Heyst, 's-Hertogenbosch. † 1533, November, 27.

Werd als ketter verbrand te Den Bosch. (65, 1939)

1504, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Nieuw rugwerk aan het grote orgel. (58)

Dispositie: Prestant 4', Mixtuur, Cimbels.

1517, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Reparatie van het grote orgel en toevoeging van 5 nieuwe registers in het rugwerk. Dit werk is niet goedgekeurd en werd later overgenomen door Peter Woutersz. (58)

1517, Averbode, Abdij. Nieuw groot orgel. (11)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 4', Mixtuur, Cimbels, Fluit 4' of 2', Trommen.

Hoofdwerk: Prestant 8', Mixtuur, Cimbels.

Bovenwerk: Fluitkoor 4'.

Mr Kuryn, Mechelen.

1518, Delft, Oude Kerk, Reparatie van het grote orgel. (27)

Peter Woutersz.,

1519, 's-Hertogenbosch, St. Jan, Groot orgel. Voltooiing der door Willem van Heyst aangenomen werkzaamheden. (58)

Jan van Lier, Mechelen en Herenthals.

1520, Loo. Nieuw orgel. (66, XII: 196)

1521, Gheel, St. Amand. Nieuw orgel. (28: 189)

1529, Luik, St. Jean Baptiste. Nieuw orgel. (73: 9)

1532, Park, Abdij. Nieuw groot orgel¹⁾.

1535, Tongerlo, Abdij. Nieuw groot orgel. (94)

1539/40, Luik, St. Martin. Nieuw orgel. (73: 9)

1546/47, Gheel, St. Dymphhe. Nieuw orgel. (28: 189)

Antonius Toers Jans van Hasselt, Tienen.

1530, Averbode, Abdij. Vernieuwing van het grote orgel. (11)

Dispositie:

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Cimbels.

Bovenwerk: Bourdon 16', Holpijp 8', Fluit 4', Quint (fluit) 2²/₃', Trompet 8',

Kromhoorn 4', Regaal 4'.

Rugwerk: waarschijnlijk dezelfde als in 1517.

Klavieromvang van F-a".

Familie Mors, Antwerpen.

Antonius Mors, ong. 1485—ong. 1560.

1514, Brussel, Hofkapel. Nieuw klein orgel. (23: 216)

1522, St. Omer, Notre Dame. Reparatie. (24: 185)

1523, Leuven, St. Pieter. Nieuw orgel voor de Sacramentsbroederschap. (28: 151)

¹⁾ Mededeling van fr. Lenaerts, Abdij Park.

- 1524, Antwerpen, O.L.V.-Kerk. Reparatie van het grote orgel. (28 : 73)
- 1525, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Nieuw klein orgel voor de O.L.V.-Broederschap. (59)
- 1527, St. Omer, St. Bertin. Reparatie. (24 : 185)
- 1530, Antwerpen, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (28 : 73)
- 1553, Dendermonde, O.L.V.-Kerk. Nieuw groot orgel. (28 : 151)
- 1555, Schwerin, Dom. Nieuw groot orgel. (29 : 19, 67)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Holpijp 8', Quintadeen 8', Openfluit 4', Blokfluit 2', Cimbels, Trompet 8', Regaal 8' of 4'.

Hoofdwerk: Prestant 16 (?) , Octaaf 8' (?) , Mixtuur, Scherp, Gedekt 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Woudfluit 2', Sifflet 1 $\frac{1}{3}$ '.

Borstwerk: Nachthoorn, Open fluit, Nasard, „Bauernflöte", Sifflet, Bazuin, Kromhoorn, Schalmei. (De 3 laatste registers behoorden waarschijnlijk bij het pedaal).

Hendrik Mors.

- 1517, Leverantie van een klein orgel aan Karel V. (28 : 152)

Cornelis Mors.

- 1542, Oudenaarde, St. Walburg. Nieuw orgel. (64, VII : 241)

- 1543, Mechelen, St. Catharina. Nieuw orgel. (64, VII : 242)

Jan van der Schoire,

- 1522—'26, Bergen op Zoom, Onderhoud van het kleine orgel¹⁾.

Mr Coenraat, Antwerpen.

- 1529, Goes, St. Maria Magdalena. Reparatie en verplaatsing van het grote orgel. (43)

Hendrik Cools,

- 1535, Tongerlo, Abdij. Nieuw orgel, tezamen met Jan van Lier. (94)

Hendrick Tuteleers,

- 1538, Hoei, Notre Dame. Reparatie of nieuwbouw. (73 : 12)

Familie Nijhoff.

Waarschijnlijk is deze familie afkomstig uit Keulen. Drie broers, Hendrik, Herman en Johannes kwamen naar Amsterdam, waar zij leerlingen werden van Jan van Covelen. Dat deze familie afkomstig is uit Keulen, leid ik af van het feit, dat Johannes in 1548 te Amsterdam Hanske van Colen wordt genoemd. Herman vestigde zich omstreeks 1525 als zelfstandig orgelmaker in Leeuwarden, terwijl Hendrik nog tot ongeveer 1535 meesterknecht bleef bij Jan van Covelen. De belangrijkste van de drie is Hendrik.

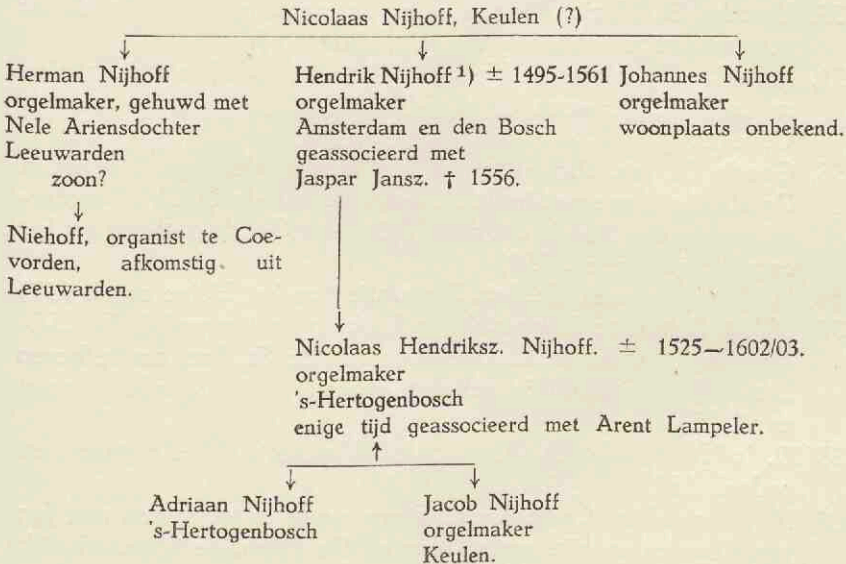
In 1538 vestigde hij zich in Den Bosch en associeerde zich in 1544 met Jasper Johansen, waarschijnlijk uit Husum (Oostfriesland) af-

¹⁾ Mededeling van den Heer C. Sloomans, archivaris te Bergen op Zoom.

komstig en broer van Gotschalk Burkart Johansen, die in 1587 te Lübeck werkte. In het compagnonschap werd later ook Hendrik's zoon Nicolaas opgenomen. Jasper Johansen is het eerst overleden, waarschijnlijk in 1556. Spoedig na Hendrik's dood (omstreeks 1561) associeerde Nicolaas zich met Arent Lampeler van Mill, eveneens burger van 's-Hertogenbosch. Toch heeft dit compagnonschap niet lang geduurd, want in 1573 nam Arent zelfstandig de bouw van een nieuw groot orgel voor de St. Lambertus te Munster aan.

Sedert de verbouwing en vergroting van het Keulse Domorgel in 1573 heeft het belangrijkste arbeidsterrein van Nicolaas Nijhoff in het Rijnland gelegen, hoewel zijn werkzaamheid buiten Keulen nog niet kon worden aangetoond. Zelf bleef hij echter in 's-Hertogenbosch wonen, maar zijn zoon Jacob was burger van Keulen.

Genealogisch overzicht.

Herman Nijhoff, Leeuwarden.

1539, Bolsward, St. Maarten. Nieuw groot orgel (?). Er werd in dat jaar in deze kerk een nieuw orgel gebouwd, maar de bouwer is niet bekend. Het ligt voor de hand, als bouwer Herman Nijhoff aan te nemen.

Omstreeks 1540, Leeuwarden, St. Vitus en Jacobijnenkerk. Beide kerken kregen in die tijd een nieuw instrument, de eerste zelfs

¹⁾ Ook de namen „van Nyeuwenhoff” en „van Nyeuwenhuys” komen voor.

twee. Ook hier is het zeer waarschijnlijk, dat Nijhoff de bouwer is, want hij was in die tijd reeds een gezeten Leeuwarder burger, hetgeen o.a. blijkt uit het feit, dat hij weesvoogd was ¹⁾).

- 1539/42. Amsterdam, Oude kerk. Nieuw groot orgel. Tezamen met Hendrik en Jan van Covelen, door Wagenaar (53, 1895 : 133) Jan Bestevaar genoemd. Voor bijzonderheden zie: Hendrik Nijhoff.

Hendrik Nijhoff, Amsterdam en 's-Hertogenbosch. Ong. 1495—1561. De werken van Jasper Johansen worden genoemd bij die van Hendrik Nijhoff.

1525, Maastricht, St. Servaas. Nieuw orgel ²⁾).

1523/34, Kampen, St. Nicolaas. Kleine reparaties en onderhoud als knecht van Jan van Covelen. (67)

1532/34, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Nieuw klein orgel voor de O.L.V.-Broederschap. Dit orgel bouwde hij zelfstandig. (59)

✓ 1533, Utrecht, St. Marie. Reparatie van het groot orgel, als knecht of gevolmachtigde van Jan van Covelen. (16)

1534, Franeker, St. Maarten. Voltooiing van het door Jan van Covelen in 1528 aangenomen orgel. Voor de dispositie zie: Jan van Covelen.

1536, Gouda, St. Jan. Reparatie (?). Het is niet zeker, wat Nijhoff in Gouda deed; er staat in de Rekeningen van de O.L.V.-Broederschap van den Bosch, dat men Nijhoff uit Gouda ontbood om het orgel te repareren. (59)

1536, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Reparatie van het kleine orgel. (59)

1537 of '38. Reis naar Maastricht en Luik op kosten van de O.L.V.-Broederschap en de kerkmeesters van de St. Jan, om te horen „vreemde registeren in sekeren orgalen daer staende gemaict zyn” (59)

1538/39, 's-Hertogenbosch, Klein orgel. Vergroting met rugwerk en pedaal. (59)

1539/42, Amsterdam, Oude Kerk. Nieuw groot orgel, samen met Jan van Covelen en zijn broer Herman. De dispositie is gedeeltelijk bekend uit een ongedateerd conceptcontract van omstreeks 1550. (5)

Dispositie voor zover bekend:

Rugwerk: Kromhoorn, omstreeks 1550 vervangen door Sifflet 1¹/₃'.

Blokwerk.

Bovenwerk: Quintadeen, omstreeks 1550 vervangen door Nasard 2²/₃', Schalmei, Kromhoorn en Regaal.

1540, Kampen, St. Nicolaas. Reparatie. (67)

¹⁾ Mededelingen van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

²⁾ Mededeling van dr G. W. A. Panhuysen, Rijksarchivaris te Maastricht.

- Vóór 1542, Baseldonck (bij 's-Hertogenbosch). Klooster „Porta Coeli”. Nieuw orgel. (13)
- 1543, Tongerlo, Abdij. Nieuw klein orgel. (95) Waarschijnlijk ge-
leek dit orgel veel op het hierna genoemde uit Amsterdam, want
in 1616 verandert Jan Jansz. van Weert er enkele registers, n.l.
Cimbel, Baarpijp en Kromhoorn, welke registers er op wijzen,
dat dit orgel een borstwerk bezat.

1544/45, Amsterdam, Oude Kerk. Nieuw klein orgel. (6)

Dispositie:

Hoofdwerk: a. Hoofdlade. Prestant 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.
b. Bovenlade. Roerfluit 8', Quintadeen 8', Gemshoorn 2', Terts-
cimbel, Schalmei 4'.

Borstwerk: Roerfluit 4', Sifflet 1 $\frac{1}{3}$'s, Regaal 8'.

Pedaal: Trompet 8'.

Omvang der manualen: F-a", van het pedaal: F-d' (?) ¹⁾.

1545, Delft, Oude Kerk. Nieuw groot orgel. (27) Dat Nijhoff dit
orgel bouwde, leid ik uit het volgende af:

1. Van Bleyswijck geeft in zijn beschrijving van Delft (11 : 173)
de dispositie van het rugwerk van dit orgel. De dispositie van
dit rugwerk heeft een uitgebreid koor van wijde labialen, wat
Nijhoff meer deed (b.v. Amsterdam, Oude Kerk, Groot Orgel
en Gouda, St. Jan, Groot orgel).

2. In 1556 wordt hetzelfde orgel gerepareerd door „die zoen
van mr. henrick van den bosse". Hieruit blijkt dat men den vader
van Nicolaas dus reeds van vroeger kende, want anders had men
Nicolaas wel bij zijn eigen naam genoemd. (27)

3. In de contracten betreffende de nieuw te bouwen orgels in
Amsterdam (6) en Gouda (45) is de bepaling opgenomen, dat
de blaasbalgen even goed moeten zijn als die van het orgel
in de Oude Kerk te Delft.

De dispositie was vermoedelijk de volgende (gereconstrueerd
uit de gegevens van v. Bleyswijck en Hess (32 : 20)):

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Scherp.

Fluit 4', Gemshoorn 2', Sifflet 1 $\frac{1}{3}$'s, Cimbel, Trompet 8'.

Hoofdwerk: a. Hoofdlade. Prestant 16', Octaaf 8', Octaaf 4', Mixtuur,
Scherp.

b. Bovenlade: Roerfluit 8', Nasard 2 $\frac{2}{3}$'s, Gemshoorn 2', Quint
1 $\frac{1}{3}$'s, Cimbel (of Sexquialter), Tongwerk 8'.

Pedaal: Trompet 8' (?)

Manuaalomvang F-a". Pedaal: F-d' (?). Springladen.

1547/48, Delft, Nieuwe Kerk. Reparatie en vernieuwing van het grote
orgel. Ook dit is een conjectuur. Hess (32 : 19) vermeldt, dat

¹⁾ Deze dispositie wijkt nogal af van die, welke v. d. Sigtenhorst Meyer (62 : 103)
geeft. Enkele namen van registers heeft hij m.i. onjuist geïnterpreteerd: de Holpijp 8'
is een Roerfluit; de coppeldooff is een Superoctaaf en de Ruysse cymbael is
niet een Ruispijp, maar een Tertscimbel.

in 1548 dit instrument de staat kreeg, waarin hij het kende in de jaren 1770. Op zichzelf is dit niet juist, want de staat, die het orgel ten tijde van Hess had, dateert van na 1633. Het jaartal is echter een belangrijk gegeven. Als kan worden aangenomen, dat Nijhoff het orgel in de Oude Kerk te Delft bouwde, dan kan evengoed worden aangenomen, dat hij het orgel van de Nieuwe Kerk restaureerde en vergrootte, want het was regel, dat de Delftse kerken denzelfden orgelmaker hadden voor het onderhoud en vernieuwen van hun orgels (b.v. Adriaan Pietersz., Jan de Bukele, Jan van Covelen, Peter Jansz. de Swart en Jan Morlet). Uit het contract van 1633 laat zich de volgende dispositie voor het orgel reconstrueren (29):

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.
 Quintadeen 8', Roerfluit 4', Sifflet 1', Sexquialter of Cimbel, Schalmei 4'.

Hoofdwerk: Blokwerk 16'.

Bovenwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2'.

Roerfluit 8', Openfluit 4', Gemshoorn 2', Quintfluit 1 $\frac{1}{3}$'s, Sexquialter (waarschijnlijk van 1633), Trompet 8', Vox Humana 8' (waarschijnlijk van 1633).

Pedaal: Trompet 8'.

Manuaalomvang: Rugwerk en Blokwerk F-a". Bovenwerk sinds 1633 C-a".
 Pedaalomvang F-c'.

Bovenwerk springlade; rugwerk sleeplade.

1548, Gouda, St. Jan. Kleine reparaties aan het grote en kleine orgel. (45)

1548/49, Zierikzee, St. Lievensmonster. Nieuw groot orgel. (75 : 23)

De dispositie is slechts uit een 19de eeuws geschrift bekend. De oorspronkelijke was vermoedelijk als volgt:

Rugwerk: Prestant 8' discant dubbel, Octaaf 4' discant dubbel, Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.

Roerfluit 8', Holfluit 4', Sifflet 1', Tertiaan discant, Cimbel (of Sexquialter), Kromhoorn 8'.

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8' discant dubbel, Octaaf 4' discant 3 sterk, Mixtuur 3-8 sterk, Scherp 4-12 sterk.

Manuaalomvang: Rugwerk F-a", Hoofdwerk F-a". Springladen.

1548/51, Hamburg, St. Petri. Reparatie en vergroting van het grote orgel. (120)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4'. Mixtuur, Scherp.

Quintadeen 8', Roerfluit 4', Sifflet 1', Baarpijp 8', Kromhoorn 8', Regaal 8', Schalmei 4'.

Hoofdwerk: Blokwerk 16'.

Bovenwerk: Prestant 8',

Roerfluit 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Sifflet 1 $\frac{1}{3}$'s, Tertscimbels, Trompet 8', Zink 8', discant.

Pedaal: Prestant 16', Gedekt 8', Quint 5 $\frac{1}{3}$'s, Octaaf 4', Ruispijp 2', 1 $\frac{1}{3}$'s, Mixtuur 1', 2 $\frac{1}{3}$'s, 1 $\frac{1}{2}$'s, Trompet 8', Kromhoorn 8'.

Manuaalomvang: Rugwerk en Bovenwerk F-a", Blokwerk, F-a". Pedaalomvang, F-c' (?) ¹⁾.

1551, Veere, O.L.V.-Kerk. Kleine reparatie. (104)

1551/52, Hamburg, St. Katharine. Reparatie. (17 : 18)

1551/52, Lüneburg, St. Johannes. (126 en 57 : 170). Nieuw groot orgel.

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Quintadeen 8', Roerfluit 4', Sifflet 1^{1/3}', Ruispijp, Baarpijp 8', Regaal 8', Schalmei 4'.

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Bovenwerk: Prestant 4', Superoctaaf 2'.

Roerfluit 8', Fluit 4', Nasard 2^{2/3}', Gemshoorn 2', Cimbel, Trompet 8'.

Pedaal: Nachthoorn 2', Fluit 1', Trompet 8'.

Manuaalomvang: Rugwerk en bovenwerk F-a", Hoofdwerk F-a". Springladen.

1554/55, Bergen op Zoom, St. Geertrui. Nieuw groot orgel. (15)

Dat Nijhoff dit orgel bouwde, leid ik af uit 2 feiten: a. In 1560 heeft Nicolaas Nijhoff het onderhoud. b. De dispositie, vooral van de tongwerken, heeft een Nijhoff-cachet. Dispositie slechts bekend door Hess (32 : 18).

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Roerfluit 8', Quintadeen 8', Sifflet 1', Schalmei 8', Baarpijp 8', Regaal 8'.

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Mixtuur, Scherp.

Bovenwerk: Prestant 8'.

Roerfluit 8', Fluit 4', Nasard 2^{2/3}', Gemshoorn 2', Sifflet 1', Cimbel, Zink 8', Trompet 8'.

Manuaalomvang: Rugwerk en bovenwerk F-a". Hoofdwerk onbekend.

1554/55, Woerden, St. Pieter. Aard der werkzaamheden onbekend. (106)

1556/58, Gouda, St. Jan. Nieuw groot orgel. (45)

Rugwerk: Quintadeen 8', Roerfluit 4', Fluit 2', Tertscimbel, Schalmei 8'.

Hoofdwerk: Hoofdvlade: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Roerfluit 8'.

Bovenvlade: Roerfluit 8', Nasard 2^{2/3}', Nachthoorn 2', Sifflet 1', Trompet 8', Zink 8'.

Pedaal: Nachthoorn 2', Trompet 8'.

¹⁾ Deze dispositie wijkt aanmerkelijk af van die, welke Fock (27 : 305) geeft. Vooreerst kan het hoofdwerk niet anders dan een blokwerk geweest zijn: de term „de vulle Orgel” laat geen andere uitleg toe. Bovendien is dat ook zeer goed mogelijk, daar dit blokwerk dateerde van 1512, een tijd waarin alle grote orgels nog blokwerken hadden. Het is onaannemelijk, dat het hoofdwerk aparte registers had, ook al, omdat in dit uitvoerige contract wel de registers genoemd worden van de andere klavieren. Wat er met het blokwerk geschiedde, is m.i., dat enige pijpenreeksen met te wijde, dus met een fluitenmensuur, werden vervangen door andere, van prestantenmensuur. Ook de uitleg betreffende de pedaalregisters is m.i. onjuist. Het pedaal begon evenals het blokwerk bij F; de Prestant 24', was dus op C een 16', de 12' een 8' en de „grave quinte” niet een 10^{2/3}', maar een 5^{1/3}'.

Johannes Nijhoff,

1555, Maastricht, St. Servaas. Nieuw orgel ¹⁾.

Nicolaas Nijhoff, 's-Hertogenbosch. Ong. 1525—1602/3.

1557, Brouwershaven, St. Pieter en Paulus. Nieuw groot orgel.

Ik heb geen enkel gegeven, waaruit dit feit rechtstreeks kan worden afgeleid. Daar de Nijhoffs veel in deze omgeving werkten (Zierikzee, Brielle, Bergen op Zoom), is het wel waarschijnlijk, dat Nicolaas Nijhoff (of zijn vader) de bouwer is van dit orgel.

1556/70, Delft, Oude en Nieuwe Kerk. Onderhoud. (27)

1559, Brielle, St. Pieter. Reparatie. Nijhoffs naam wordt nergens genoemd, maar gezien het feit, dat hij enkele jaren later opnieuw in Brielle werkt, kan dit werk op zijn naam worden gesteld. (20)

1561, Leiden, St. Pieter (en waarschijnlijk ook de andere Leidse kerken). Onderhoud. (72)

1562, Brielle, St. Catharina. Nieuw groot orgel. (73)

De dispositie van dit orgel is wel uit later tijd bekend, doch deze is niet betrouwbaar voor de oorspronkelijke toestand, daar er door vele orgelmakers voor grote bedragen aan dit orgel is gewerkt. Alleen de dispositie van het rugwerk zij hier vermeld:

Rugwerk: Prestant 4', Octaaf 2', Scherp.

Roerfluit 8', Openfluit 4', Gemshoorn 2', Sexquialter, Touzyn 8'.

1567, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Reparatie van het kleine orgel (en waarschijnlijk ook van het grote) na de Beeldenstorm. (59)

1568, Gouda, St. Jan. Kleine reparatie. (45)

1569/73, Keulen, Dom. Reparatie en vergroting van het grote orgel (123)

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Quintadeen 8', Roerfluit 4', Sifflet 1 ($\frac{1}{3}$ '), Regaal 8', Zink 8' discant, Schalmei 4'.

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Superoctaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Bovenwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Superoctaaf 4', Roerfluit 8', Openfluit 4', Nasard $2\frac{2}{3}$ ', Fluit 2', Tertsceimbel, Trompet 8'.

Pedaal: Trompet 8'.

Manuaalumfang: Rugwerk en Bovenwerk C-a", Hoofdwerk F-a". Pedaal F-d'. Springladen.

1571, Tholen, Nieuw orgel. Geen enkel gegeven is mij daarvan bekend. Ik heb de bouw door Nicolaas Nijhoff op dezelfde gronden aangenomen als bij het Brouwershavense orgel.

1572, Keulen, Dom. Reparatie van het kleine orgel. (123)

1585/86, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Reparatie van het kleine orgel na de brand van de kerk. (59)

¹⁾ Mededeling van dr G. W. A. Panhuysen, Rijksarchivaris te Maastricht.

- 1589, Luik, St. Denis. Nieuw groot orgel. (73 : 13)
 Hoewel alleen de naam „Nicolaas" in het aangehaalde werk wordt genoemd, mag toch worden aangenomen, dat de orgelbouwer in kwestie Nicolaas Nijhoff was, temeer daar enkele jaren later zijn zoon Jacob in Hasselt (België), dus in de onmiddellijke nabijheid van Luik, een orgel bouwde.
- 1592, Keulen, St. Maria im Kapitol, Reparatie van het kleine orgel. (50 : 675)
- 1593/98, Luik, St. Denis. Kleine reparaties en onderhoud. (73 : 13)
 1597 en vlgg. jaren (en zeker ook reeds lang voor die tijd, doch dat is bij gebrek aan archivalia niet te controleren), 's-Hertogenbosch, St. Jan. Onderhoud van het grote orgel. (58)
- Omstreeks 1600. Goes, St. Maria Magdalena. Reparatie van het grote orgel (43). Ook in dit stuk wordt alleen de naam „Nicolaas" genoemd.
- 1602, Keulen, St. Maria im Kapitol, Reparatie van het kleine orgel. (50 : 675)

Adriaan Nijhoff, 's-Hertogenbosch.

- 1598, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Hij ontvangt voor zijn vader een bedrag van 38 gl. 8 st. voor het onderhoud van het grote orgel. Zelfstandige werken zijn van hem niet bekend. (58)

Jacob Nijhoff, Keulen.

- 1593, Hasselt (België). Nieuw groot orgel. (73 : 7)
 1607, Boxtel, St. Pieter. Reparatie en vernieuwing van het grote orgel. (17)
 1607/08, Helmond, St. Lambertus. Nieuw orgel. (57)

Dispositie:

Prestant 4', Quint $2\frac{2}{3}$ ', Octaaf 2', Quint $1\frac{1}{3}$ ', Superoctaaf 1', Mixtuur. Roerfluit 8', Holfluit 4', Cimbels, Trompet 8'.

Manuaalomvang: F-a".

- 1609, Keulen, St. Jacob. Nieuw orgel. (40 : 112)

Voor 1616, Keulen, St. Johann. Nieuw orgel. (50 : 675)

- 1616/18, Würzburg, Dom. Nieuw groot orgel. (131)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur 7 sterk, Scherp 8 sterk.

Quintadeen 8', Holfluit 4', Sifflet 1 ($\frac{1}{3}$)', Cornet, Schalmei 4'.

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Mixtuur 10 sterk, Scherp 10 sterk.

Bourdon 16' Roerfluit 8', Fluit 4', Nasard $2\frac{2}{3}$ ', Gemshoorn 2',

Nasard $1\frac{1}{3}$ ', Trompet 8'.

Manuaalomvang C-a". Springladen.

- Nà 1617, Bamberg, Aard der werkzaamheden onbekend (50 : 675)

Mr, Mechelen.

- 1526/27, Boxtel, St. Pieter. Nieuw orgel. (59)

- 1526/27, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Reparatie. (59)

Ysebrant Claesz., Breda.

1543 en '46, Breda, O.L.V.-Kerk. Reparaties. (35 : 14)

1549, Boxtel, St. Pieter. Nieuw orgel. (17)

1555, Brugge, St.-Claraklooster. Nieuw orgel. (65, 1927 : 167)

Gillis Brebos, geboren te Lier, sedert 1559 burger van Antwerpen.

1551, Veere, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (104)

1557, Antwerpen, O.L.V.-Kerk. Nieuw groot orgel. (7)

1562, Averbode, Abdij. Vernieuwing van het grote orgel. (11)

Dispositie:

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Cimbel.

Fluit 8', Nachthoorn 4', Nasard $2\frac{2}{3}'$, Gemshoorn 2', Sifflet 1',

Op een aparte lade: Bourdon 16', Trompet 8', Schalmei 4',

Tertscimbel.

Borstwerk: Roerfluit 8', Cimbel, Kromhoorn 8'.

Rugwerk: waarschijnlijk nog dezelfde dispositie als in 1517 (zie Willem Boets van Heyst).

1562, Averbode, Abdij. Reparatie van het kleine orgel. (12)

Voor 1563, Antwerpen, O.L.V.-Kerk. Nieuw klein orgel. (49 : 160)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 4', Superoctaaf 2'. Scherp.

Roerfluit 8', Koppelfluit 4', Fluit 2', Sifflet 1 ($\frac{1}{3}$)', Kromhoorn 8'.

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Octaaf 2', Mixtuur.

Gemshoorn 2', Sifflet 1 ($\frac{1}{3}$)', Nachthoorncornet, Schalmei 8'.

1563/'65, Antwerpen, St. Joris. Nieuw orgel. (49 : 160)

Dispositie:

Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur 4 sterk, Scherp 3 sterk.

Roerfluit 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Sifflet $1\frac{1}{3}'$, Nachthoorncornet,

Trompet 8'.

1572, Antwerpen, O.L.V.-Kerk. Reparatie van het door hem voor 1563 gebouwde orgel. Dit orgel was vernield bij de Beeldenstorm. (28 : 82)

1572, Leuven, St. Jacob. Nieuw orgel. (49 : 160)

Dispositie gelijk aan die van kleine orgel in de O.L.V.-Kerk te Antwerpen. (Zie hierboven).

Familie Lampeler van Mill, 's-Hertogenbosch en Munster.

Arent Lampeler van Mill, 's-Hertogenbosch. † ± 1590 1).

1) Toen het bovenstaande reeds was gezet, ontving ik van Dr H. Klotz te Aken nog deze disposities voor een te bouwen orgel in de Dom te Trier. Arent van Mill heeft deze plannen echter niet uitgevoerd. Voor nadere gegevens zie men het binnenkort verschijnende werk van Dr Klotz: *Geschiede der Trierer Domorgel*. Plan van 1584:

Rugwerk: Prestant 4', Octaaf 2', Mixtuur $2\frac{2}{3}'$, Cimbel (= Scherp?).

Roerfluit 8', Holfluit 4', Nasard $2\frac{2}{3}'$, Sifflet 1', Kromhoorn 8', Regaal 8'.

1567/'68, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Klein orgel. Zie Nicolaas Nijhoff.

1569/'73, Keulen, Dom. Zie Nicolaas Nijhoff.

1573/'79, Munster, St. Lambertus. Nieuw groot orgel. (127)

Voor de dispositie zie blz. 35.

Reinhardt en Diterich Lampeler, Munster.

1588/'90, Munster, Dom. Nieuw groot orgel. (127a)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Cimbél.

Roerfluit 8', Roerfluit 4', Holpijp 4' (?), Sifflet 1¹/₃', Cornet 8',
Schalmei 4'.

Hoofdwerk: Prestant 16' (vanaf C), Prestant 16' (vanaf F), Octaaf 8',
Mixtuur, Scherp.

Regaal 8'.

Bovenwerk: Octaaf 4'.

Quintadeen 16', Roerfluit 8', Openfluit 4', Gemshoorn 4', Nasard 2²/₃',
Sifflet 1', Tertscimbél, Trompet 8'.

Manuaalomvang: Hoofdwerk C-a'', boven- en rugwerk F-a''.

Familie Hocque(t), Grave, Nancy en Keulen.

Er zijn drie leden van deze familie als orgelbouwers bekend, waarschijnlijk waren ze broers, n.l. Floris, Nicolaas en Lambert. Daar het niet bekend is, of zij gemeenschappelijk of ieder voor eigen rekening werkten, worden hun werken hier afzonderlijk genoemd.

Floris Hocque(t), Grave, Nancy en Keulen. ± 1550—± 1632.

1575, Kleef, Pfarrkirche. Reparatie van het grote orgel. (72 : 122)

1581, Kalkar, St. Nicolaus, Reparatie van beide orgels. (121 en 122)

1588, Metz, Cathédrale. Reparatie van het grote orgel. (24 : 186)

1590/'94, Trier, Dom. Nieuw groot orgel¹⁾.

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Octaaf 2', Mixtuur 1¹/₃', Scherp.

Borstwerk (?) (te bespelen op het hoofdklavier); Holpijp 8', Sifflet 1',
Schalmei 4'.

Pedaal: Bourdon 16', Gemshoorn 2', Trompet 8'.

Manuaalomvang: Rugwerk F-a'', Hoofdwerk F-a'', Borstwerk (?) cis-a'',

Pedaalomvang: F-c' of d'. 2 Tremulanten, Klavierkoppel, Springladen.

Plan van 1585:

Rugwerk: Prestant 4', Octaaf 2', Mixtuur, Cimbél.

Quintadeen 8', Roerfluit 4', Sifflet 1¹/₃', Zink 8' (vanaf f), Schalmei 4'.

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.
Bourdon 8'.

Bovenwerk: Octaaf 4'.

Roerfluit 8', Open fluit 4', Nasard 2²/₃', Gemshoorn 2', Quint-
fluit 1¹/₃', Tertscimbél, Trompet 8'.

Pedaal: Trompet 8'.

Manuaalomvang: Hoofdwerk F-a'', Rug- en Bovenwerk C-a''.

Pedaalomvang F-d'.

¹⁾ Deze dispositie werd mij medegedeeld door Dr H. Klotz te Aken. De Heer Klotz is van mening, dat het hoofdwerk een omvang had van C-a'' en dat de Pedaaltrompet niet een 8', maar een c beginnende Trompet 16' was.

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.

Quintadeen 8', Roerfluit 4', Sifflet 1 $\frac{1}{3}$ ', Kromhoorn 8', Regaal 4'.

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur 2 $\frac{2}{3}$ ', Scherp.

Bovenwerk: Octaaf 4'.

Quintadeen 16', Roerfluit 8', Duitse Fluit 4', Nasard 2 $\frac{2}{3}$ ', Gemshoorn 2', Tertsclmbel, Trompet 8', Schalmei 4'.

Pedaal: Trompet 8'.

Manuaalomvang: Rugwerk en Bovenwerk C-a", Hoofdwerk ,F-a". Pedaalomvang C-c'.

1599, Trier, St. Matthias. Nieuw orgel. (40 : 112)

1603, Nancy, St. Epure. Reparatie. (24 : 186)

1612, Trier, St. Matthias. Reparatie. (40 : 112)

1612, Nancy, St. Georges. Reparatie. (24 : 186)

1614/'16, Keulen, St. Maria im Kapitol. Vernieuwing van het grote orgel. (124)

De dispositie kan niet geheel worden gereconstrueerd:

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Octaaf 4' (?), Mixtuur, Scherp, Bazuin 16'.

Bovenwerk: Bourdon 16', Roerfluit 8' (?), Koppelfluit 4', Gemshoorn 2' (?) Sexquialter, Cornet, Trompet 8'.

1614/'15, Keulen, St. Maria im Kapitol. Reparatie van het kleine orgel. (125)

Dispositie gedeeltelijk bekend:

Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Gemshoorn, Nasard, „Baspfeiff", Schalmei.

1618/'32, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Nieuw groot orgel. (58) De in de bijlagen aangehaalde dispositie is een ontwerp dispositie, vrij zeker niet van Hocque(t), maar van Albert Kiespenning of Matthieu Langhedull. Het orgel werd niet meer door Hocque zelf voltooid, maar door zijn meesterknecht Hans Goldfuss. Het werd afgekeurd en tenslotte door Galtus Germer en zijn zoon Germer Galtus in orde gebracht. (58) De dispositie kan moeilijk worden gereconstrueerd, daar de oudst bekende uit de 18de eeuw dateert. Alleen die van het Hoofdwerk en van het Pedaal kunnen met enige mate van zekerheid worden opgegeven:

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Superoctaaf 4', Quint 2 $\frac{2}{3}$ ', Mixtuur 8—14 sterk, Scherp 7—10 sterk.

Pedaal: Trompet 8'.

Manuaalomvang van het Hoofdwerk: ,F-a" (of c" '); Pedaalomvang C-d'.

Nicolaas Hocquet, Grave en Nancy.

1603 en 1612, zie Floris Hocquet.

1617, Trier, Dom. Reparatie. (40 : 112)

1619, Reims, Cathédrale. Reparatie. (58 : 10)

Lambert Hocquet,

1620, Luik, St. Lambert. Nieuw klein orgel. (73 : 25)

Willem van Lare, Antwerpen. Omstreeks 1595.

1591, Mechelen, St. Rombout. Nieuw klein orgel op het oxaal. (78)

Dispositie:

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Bovenwerk: Roerfluit 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Nasard $1\frac{1}{3}'$, Nachthoorn-cornet, Kromhoorn 8' discant.

Manuaalomvang: F-a".

Aert de Smet, Brussel en Morlaix.

1585, St. Melaine. Reparatie. (134)

1585, St. Jean du Doigt, werkzaamheden onbekend. (24 : 185)

1590, Mechelen, St. Rombout. Mislukte onderhandelingen betreffende de bouw van een nieuw orgel. (21 : 8)

Mr. Engelaere,

1596, Lier, St. Gommarus, Nieuw klein orgel. (28 : 105)

Jan Jansz., Weert.

1616, Tongerlo, Abdij. Reparatie van het kleine orgel.

Vervangen van de stemmen Cimbél, Baarpíjp en Kromhoorn door resp. Superoctaaf, Cornet en Sexquialter. (95)

1616, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Nieuw klein orgel. Dispositie door Hess bekend:

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Quint $2\frac{2}{3}'$, Scherp.

Roerfluit 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Sifflet 1', Cornet, Trompet 8'.

Borstwerk: Prestant 4', Quint $2\frac{2}{3}'$, Octaaf 2', Superoctaaf 1', Mixtuur. Quintadeen 8', Fluit 2', Sexquialter, Touzijn 8'.

1616/18, Zoutleeuw, St. Leonard. Reparatie van het groot orgel (110)

Rugwerk: Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur.

Roerfluit 8', Fluit 4', Quintfluit $2\frac{2}{3}'$, Sifflet 1', Sexquialter.

Hoofdwerk: Blokwerk 8'.

1638, Helmond, St. Lambertus. Reparatie. (57)

Anthonius van Rixtel, 's-Hertogenbosch.

1616, Helmond, St. Lambertus. Reparatie. (57)

2 - VLAAMSE ORGELMAKERS

Steven van Hollebeke. Yperen. Omstreeks 1200.

1203, Bierbeek. Reparatie en uitbreiding van het orgel. (28 : 187) ¹⁾.

Mr Walter, Brugge.

1299, Brugge, Hallen. Nieuw orgel. (28 : 210)

¹⁾ Dit bericht komt mij overigens weinig geloofwaardig voor. Vooreerst is de taal van de aangehaalde acte reeds zo modern, dat het uitgesloten is te achten, dat dit Nederlands is uit de jaren kort na 1200. Bovendien wijst het feit, dat er 12 lage bourdonpijpen in de bas werden bijgebouwd, op een veel later ontwikkeling van de orgel-bouwtechniek. Het zou mij niet bevreemden, als zou blijken, dat dit bericht in werkelijkheid 15de-eeuws was. Zie ook 66, XII: 194.

Jan van Aalst, Brugge.

Komt in 1338 als burger in Brugge voor. (28 : 176)

Gotfried van Veurne.

1382, Rouen, Cathédrale. Nieuw orgel. (138)

Jacob Flamingus, Keulen.

1388, Tongeren, O.L.V.-Kerk, Reparaties. (73 : 5)

Jan van Gerardsbergen.

1458, Oudenaarde, O.L.V.-Gasthuis. Nieuw orgel. (28 : 184)

Jacob van den Eeckhoute, Gent.

1485/90, Bergen op Zoom, St. Geertrui. Onderhoud van het kleine orgel (16)

1509, Mechelen, St. Jan. Reparatie. (49 : 34)

Josse de Buus,

1498, Oudenaarde, St. Walburg. Onderhoud van het grote orgel.
(64, III : 223)

1505, Oudenaarde, O.L.V.-Gasthuis. Nieuw orgel. (64, III, 223)

Familie Langedull, Yperen, Parijs en Brussel.

Ofschoon er van dit orgelmakersgeslacht betrekkelijk weinig bekend is, is dat toch voldoende om te veronderstellen, dat deze familie een even voorname plaats in de muziekgeschiedenis inneemt als b.v. de Nijhoff's.

Victor Langedull, Yperen.

1481, St. Omer, Notre Dame, Nieuw groot orgel met rugwerk.
(23 : 129, 165)

1481, St. Winoksbergen, St. Winoks. Nieuw orgel. (24 : 185)

Michiel Langedull, Brussel.

1534, Kortrijk, O.L.V.-Kerk. Nieuw orgel. (64, II : 310)

1560/65, Dendermonde, O.L.V.-Kerk. Reparaties. (28 : 291)

Jean Langedull, Yperen en Parijs. † 1592. Begraven te Gent

(64, I : 164)

1586, Parijs, Augustijnenklooster. Reparatie. (136)

De dispositie, zoals die kan worden herleid uit het reparatiecontract, was:

Rugwerk: Prestant 4', Mixtuur, Scherp (?).

Fluit 8', Fluit 4'.

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Fluit 8', Fluit 4', Nasard 1¹/₂', Sifflet 1', Trompet 8', Clairon 4'.

Op een aparte lade als Echo: Cornet discant 6 sterk.

Pedaal: Sacqueboutte.

1588, Parijs, St. Jacques de la Boucherie. Nieuw orgel. (22 : 143)

Matthieu Langedull, Parijs en Brussel.

1603, Parijs, St. Leu—St. Gilles. Reparatie (135). Veranderen van de dispositie en uitbreiding van het klavier van F naar C.

1604, Parijs, St. Eustache. Nieuw rugwerk. (23 : 278)

Dispositie:

Prestant 4', Doublette 2', Mixtuur, Cimbél.

Bourdon 8', Fluit 4', Nasard 2 $\frac{2}{3}$ ', Sifflet 1', Cornet, Kromhoorn 8', Regaal 4'.

1617, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Dingt tevergeefs mede naar de bouw van het nieuwe grote orgel ¹⁾.

1617, St. Omer, Notre Dame, Reparatie. (24 : 187)

1624, Brussel, Hofkapel. Reparatie. (22)

1640, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (73 : 21)

Hendrik van Zachmortele, Gent.

1557, Veere, O.L.V.-Kerk. Onderhoud. (104)

Mr Thomas Keygherman, Gent.

1543, Oudenaarde, St. Walburg. Reparatie van het kleine orgel.

(28 : 124)

1558, Hulst, St. Willibrord. Reparatie. (64)

1566, Gent, St. Bavo. Reparatie. (28 : 124)

Leonard van Cleef,

1590, Gent, St. Salvator. Nieuw orgel. (28 : 127)

3 - WAALSE ORGELMAKERS

Oudin Hestre, Kamerijk.

1487, Reims, Cathédrale. Nieuw groot orgel. (137)

1491, Rouen, Cathédrale. Nieuw groot orgel. (23 : 139)

Claude Wangnon, Luik.

1553, Luik, St. Denis. Nieuw orgel. (73 : 10)

1556, Luik, St. Martin. Reparatie. (73 : 10)

Arnold Wagnon, Luik.

Omstreeks 1560, Luik, St. Martin. Onderhoud. (73 : 10)

Jean Crinon, Bergen.

1538, Brussel, Hofkapel. Reparatie. (55, I : 11)

1545, Bergen, St. Waudru. Nieuw orgel op het oxaal ¹⁾.

1556, Leuven, St. Pieter. Nieuw groot orgel. (28 : 151)

1585, Havre, St. Nicolas. Nieuw orgel ²⁾.

¹⁾ Mededeling van den Heer J. Mosmans te 's-Hertogenbosch.

²⁾ Mededeling van den Heer A. Bousse te Brussel.

Jean Maigre, Luik (?).

1562, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (73 : 6)

1579, Luik, St. Lambert. Reparatie van het kleine orgel. (73 : 25)

1594, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (73 : 6)

Jean Morel, Bergen.

1580/87, Bergen, St. Elisabeth. Reparaties. (47 : 329)

4 - HOLLANDSE EN ZEEUWSE ORGELMAKERS

Willem Vryman, Delft.

1384, 's-Gravenhage, Hofkapel. Nieuw orgel (?) (69 : 26)

Daniel tot den Waerde,

1400, Leiden, St. Pieter. Onderhoud. (72)

Godschalk en Jannes, Delft.

Zeer waarschijnlijk vertrok Jannes naar Brabant en vandaar heeft hij nog wel in Holland gewerkt. Waarschijnlijk is hij dezelfde als Mr Jannes Wt Brabant, waarover v. Bleyswyck het heeft. (11 : 201)

1414, 's-Gravenhage, Hofkapel. Aard der werkzaamheden onbekend.
(13, I : 61)

1429, Breda, O.L.V.-Kerk, Aard der werkzaamheden onbekend¹⁾.

1429/30, Delft, Nieuwe Kerk. Nieuw klein orgel voor de St.-Ursula-broederschap. (30)

1430/40, Hulst, St. Willibrord (?). Reparaties en onderhoud (64)

1437, Haarlem, St. Bavo. Reparatie. (13, III : 82)

Adriaan Pietersz., geboren te Brugge. † 1480 in het Oudemannenhuis te Delft.

1451, Delft, Nieuwe Kerk. Nieuw orgel voor de Heilige-Kruisbroederschap. (31)

1454/55, Delft, Nieuwe Kerk. Nieuw groot orgel. (29)

1458, Delft, Oude Kerk. Nieuw groot orgel. (27)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 4', Mixtuur, Fluit 4'.

Hoofdwerk: Blokwerk 16', 5—32 sterk.

Manuaalomvang: Rugwerk f-a'', Blokwerk, F-a''. Koppel blokwerk-rugwerk.

1472, Keuren van orgels te Doornik en Ryssel¹⁾.

Mr Jannes, Noordwijk.

1455, Haarlem, St. Bavo. Reparatie. (13, III : 84)

1458, Woerden, St. Pieter. Aard der werkzaamheden niet bekend. (106)

Claes Geryts Claesz., Leiden.

1487, 's-Gravenhage, Hofkapel. (53, 1919 : 108)

¹⁾ Mededeling van Mr A. Bouman.

Coenraat Nolenz., 's-Gravenhage.

Omstreeks 1500, Delft, Oude Kerk, Reparatie en vergroting van het orgel der O.L.V.-Broederschap met een borstwerk. (28)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 4', Mixtuur, Scherp.

Hoofdwerk: Blokwerk 16' of 8'.

Borstwerk: Prestant 4', Octaaf 2'.

Roerfluit 8', Fluit 4', Cimbel $\frac{3}{8}$ '.

Jan van Zwanenbroek,

1501 en 1507/8, Delft, Nieuwe Kerk. Diverse reparaties aan het grote en kleine orgel. (29)

Pauwels van Haestrecht, Delft.

1506, 's-Gravenhage, Hofkapel. Nieuw orgel. (13, I: 57)

Mr Noel, Vere.

1506, Bergen op Zoom, St. Geertrui. Keuren van het kleine orgel. (16)

Jan van Covelen, Amsterdam.

Blijkens zijn naam (ook wel Johannes Confluentius of Jan van Coblantz) waarschijnlijk geboren te of afkomstig van Koblenz.

Woonde in Amsterdam „aen d'oude zyde by St.-Jansbrugge" (41)

1511, Alkmaar, St. Laurens. Nieuw klein orgel.

Dispositie (31 : 107):

Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Roerfluit 8', Fluit 4', Gemshoorn 2'.

Manuaalomvang: F-a".

1518, Delft, Nieuwe Kerk. Aard der werkzaamheden onbekend. (29)

1519, Delft, Oude Kerk. Reparaties en vergroting met een borstwerk (?) aan het grote orgel (27). Nieuwe registers: Cimbel, Trompet en Schalmey.

1521, Oosthuizen. Bouw van een nieuw orgel (?). De bouwer van dit orgel is niet bekend, doch het is niet onaannemelijk, Jan van Covelen te houden voor den maker, die immers ook in het nabijgelegen Alkmaar werkte. De oorspronkelijke dispositie is niet bekend. Daarom wordt hier de huidige gegeven:

Prestant 8', Octaaf 4', Quint $2\frac{2}{3}$ ', Mixtuur, 2-3 sterk.

Bourdon 16' (was vroeger een Holpijp of Roerfluit 8'), Gemshoorn 2', Sexquialter.

Manuaalomvang: F-a".

1523, Kampen, St. Nicolaas. Nieuw groot orgel. (67)

Uit latere reparatiecontracten (67) valt de oorspronkelijke dispositie wel met enige waarschijnlijkheid te reconstrueren:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp (?).

Quintadeen 8' (?), Roerfluit 4', Gemshoorn 2' (?), Cimbel (?), Schalmey 8' of 4'.

Hoofdwerk: Blokwerk 16'.

Bovenwerk: Prestant 8' (?)

Roerfluit 8', Quintadeen 4', Gemshoorn 2' (?), Nasard (?), Sifflet 1($\frac{1}{3}$)', Trompet 8'.

Vòòr 1525, Utrecht, Oudmunster. Nieuw klein orgel (97a)

1525, Utrecht, St. Marie. Reparatie en vergroting met een rugwerk van 10 stemmen en een borstwerk van 2 of 3 stemmen. (97a)

1526, Delft, Oude Kerk. Reparatie aan het grote orgel. (27)

1527, Kampen, St. Nicolaas. Reparaties door Hendrik Nijhoff. (67)

1528, Franeker, St. Maarten. Nieuw groot orgel. (41)

Dispositie:

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Roerfluit 8', Gemshoorn 2', Sifflet 1 $\frac{1}{3}$ ', Tertsclmbel, Trompet 8'.

Borstwerk: (al of niet met eigen klavier) Regaal 8'.

Pedaal: Trompet 8'.

Manuaalomvang F-a". Pedaalomvang?

1535, Haarlem, St. Bavo. Reparatie van het orgel der O.L.V.-Broederschap. (1 : 131). Misschien had hij dit orgel zelf wel in 1523 gebouwd.

1539/42, Amsterdam, Oude Kerk. Nieuw groot orgel samen met Hendrik en Herman Nijhoff. (53, 1895 : 133)

Jan Botselaar,

Voor 1516, Nieuwelande. Nieuw orgel. (42)

Jan Piersen alias Vynck,

1524, Schiedam, St. Jan. Nieuw groot orgel. (89)

Mrs., Edam.

1525, Goedereede, St. Elisabeth. Reparatie. (42)

Claes Willemsz., Haarlem.

1535, Haarlem, St. Bavo. Reparatie van het grote orgel. (50)

1535, Alkmaar, Kapelkerk. Nieuw orgel. (31 : 108)

Dispositie:

Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur.

Roerfluit 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Trompet 8'.

Manuaalomvang F-a".

1545, Alkmaar, St. Laurens. Nieuw klein orgel boven de Zuiderdeur. (7, XXVIII : 224 en 31 : 114)

Dispositie:

Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur.

Roerfluit 8', Gemshoorn 2', Sifflet 1'.

Manuaalomvang F-a".

1545, Alkmaar, St. Laurens. Vergroting van het in 1511 door Jan van Covelen gebouwde orgel met: (7, XXVIII : 224 en 31 : 108)

Borstwerk: Octaaf 2', Octaaf 1'.

Roerfluit 8', Roerfluit 4'.

Hoofdwerk: Trompet 8'.

Pedaal: Trompet 8'.

- 1545, Haarlem, St. Bavo. Toevoeging van het positief uit het Dominicanenklooster als rugwerk aan het grote orgel en een nieuwe Trompet 8' voor het pedaal. (50) Dispositie van het rugwerk:

Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Quintadeen 16' (?), Roerfluit 8', Fluit 4', Sifflet 1', Sexquialter (?), Tongwerk.

Omvang van het rugwerk: G-f" (?), Hoofdwerk, G-f", Pedaal ?, Bovenwerk G-f".

- 1549, Haarlem, St. Gangolf. Onderhoud. (53)

Allaert Claesz., Haarlem. Zoon van den hierboven genoemde.

- 1551, Alkmaar, St. Laurens. Reparatie van het orgel van Jan van Covelen. (7, 1903:192)

- 1554, Haarlem, St. Bavo. Bouw van een nieuwe Vox Humana 8' in het rugwerk van het groot orgel. (50)

- 1554/56, Leiden, St. Pieter (en waarschijnlijk ook de andere Leidse kerken). Onderhoud. (72)

- 1562, Haarlem, St. Bavo. Orgel der O.L.V.-Broederschap. Reparatie en vervanging van de Kromhoorn door een Quintadeen 8'. (51)

- 1571, Bergen aan Zee, Reparatie en vergroting met een rugwerk. (14)

Jan Francoisz. Rose, Utrecht, Dordrecht en Bergen op Zoom.

Werkzaamheid na te gaan van omstreeks 1555 tot 1599. Werd in dat laatste jaar blind. (37)

- 1555/57, Culemborg, St. Barbara. Nieuw groot orgel. (24)

- 1560, Utrecht, Jacobikerk. Reparaties. (99)

- 1564, Kockengen, Nieuw orgel. (70)

- 1565, Veere, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (104)

- 1571/72, Middelburg, St. Maarten of Westmonster. Reparatie van het grote en het kleine orgel. (79)

- 1585, Geertruidenberg, St. Geertrui. Aard der werkzaamheden onbekend. (109)

- 1585, Zierikzee, St.-Lievensmonster. Reparatie. (109)

- 1593/1599, Bergen op Zoom, St. Geertrui. Reparaties en onderhoud. (15)

- 1595, Dordrecht, Onderhoud van alle orgels. (37)

- 1597/99, Middelburg, Abdijkerk. Bouw van een nieuw groot orgel. Tengevolge van zijn blindheid kon hij dit werk niet voltooiën. (80)

Herman Jansz., Amsterdam. † begin 1586.

- 1582/85, Amsterdam, Oude Kerk. Onderhoud en kleine reparaties. (5)

Antonius Henricus,

1593, Enkhuizen, St. Pancras. Nieuw orgel.

1597, Enkhuizen, St. Gomarus. Reparatie van het grote orgel.

D. Antonius,

1622, Enkhuizen, St. Pancras. Vergroting met een rugwerk.

Jan van Amerongen, Delft. † 1640.

1591/1601, 's-Gravenhage, St. Jacob. Onderhoud. (46)

1598/1617, Rotterdam, St. Laurens. Onderhoud. (88)

1610, Rotterdam, St. Laurens. Reparatie. (88)

1624/'40, Heusden, St. Catharina. Onderhoud. (60)

Jan Jansz. van Amerongen,

1640 vlgg. jaren, Heusden, St. Catharina. Onderhoud. (60)

Jan Pietersz. Sweelinck, Amsterdam, 1562—1621.

In dit verband is het wel interessant de betekenis van Jan Pietersz. Sweelinck als orgelbouw-deskundige statistisch na te gaan:

1585, Nijmegen, St. Steven. Keuren van het kleine orgel. (84)

1595, Amsterdam, Oude Kerk. Reparatie van het grote orgel. (5)

1603, Middelburg, Abdijkerk. Keuren van het door Jan Rose begonnen en door Jan Morlet II voltooide orgel. (80)

1605, Nijmegen, St. Steven. Keuren van het nieuwe grote orgel, door Albert Kiespenning gebouwd. (83)

1608, Harderwijk, O.L.V.-Kerk. Keuren van het door Albert Kiespenning gerepareerde orgel. (54)

1610, Rotterdam, St. Laurens. Keuren van het door Jan van Amerongen gerepareerde grote orgel. (88)

1616, Deventer, St. Lebuinus. Keuren. (32)

5 - UTRECHTSE ORGELMAKERS

Hoewel de reeks van Utrechtse orgelbouwers niet bijzonder lang is, is zij zeer belangrijk, omdat de Utrechtse meesters en onder hen vooral Mr Peter Jansz. de Swart een wellicht even grote betekenis hadden als de families Nijhoff, Mors, Langedull of Hocquet.

Om het chronologisch verband niet te breken, worden eerst de onbelangrijke orgelmakers genoemd, die wellicht dikwijls niet meer zijn geweest dan knechten, die af en toe eens een werkje zelfstandig aannamen. Alleen voor Gijsbert Talp geldt dit niet, doch deze orgelmaker en organist staat te zeer geïsoleerd en er is te weinig van hem bekend, om hem te kunnen rangschikken bij de „rij der groten”.

Gijsbert Talp.

1403, Utrecht, Dom. Reparatie. (16)

1406, Utrecht, Buurkerk, Nieuw orgel. (98)

1414, Utrecht, St. Jacob. Aard der werkzaamheden onbekend. (16)

14... Utrecht, St. Pieter. Aard der werkzaamheden onbekend. (16)

Jan Gherytsz.

1453 en vlgg. jaren. Utrecht, St. Nicolaas. Onderhoud. (100)

Gheryt Jansz.

1455, Utrecht, St. Nicolaas. Reparaties. (100)

Dirk van Mijdrecht.

1453, Utrecht, St. Nicolaas. Onderhoud. (100)

Jan Ryem.

1446, Utrecht, Buurkerk. Reparatie.

Bernt uten Eng.

1529, Loenen a. d. Vecht, Nieuw orgel¹⁾.

1534, Utrecht, Buurkerk. Reparatie. (98)

1571/'80, Utrecht, St. Nicolaas. Verschillende kleine reparaties. (100)

1579/'80, Utrecht, St. Nicolaas. Bouw van een nieuw rugwerk. Hij gebruikte daarbij materiaal uit 2 kleine orgels in dezelfde kerk.

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Octaaf 2', Mixtuur.

Quintadeen 8', Fluit 4', Fluit 2', Sexquialter, Tongwerk 8'.

Hoofdwerk: Blokwerk 16', 4-16/17 sterk.

Bovenwerk: Prestant 4'.

Roerfluit 8', Openfluit 4', Roerquint 2²/₃' Nachthoorn 2', Sifflet 1',

Tertiaan (?); Tongwerk 8'.

Pedaal: Trompet 8''.

Manuaalomvang F-a''; Pedaalomvang F-c'.

Jan Kuyter.

1561, Utrecht, St. Nicolaas. Reparatie. (100)

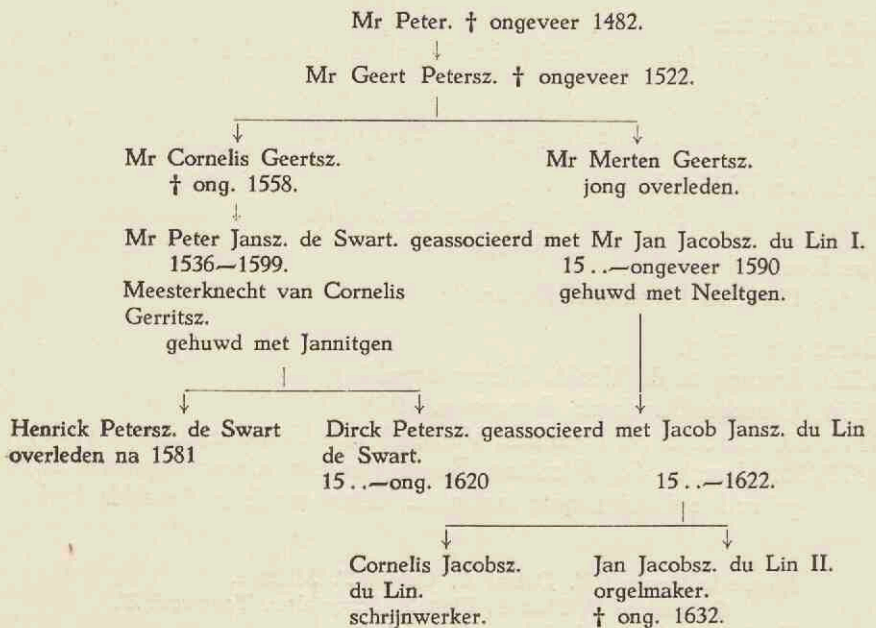
Cornelis Herttongh.

1618, Culemborg, St. Barbera. Reparatie²⁾.

¹⁾ Mededeling van Mr A. Bouman.

²⁾ Mededeling van den Heer P. J. W. Beltjes te Culemborg.

De Utrechtse meesterschool.
Genealogisch overzicht.

De familienamen de Swart en du Lin werden pas aangenomen door Dirck Petersz. en Jacob Jansz. Gemakshalve worden hun vaders ook reeds bij die namen genoemd. De werken van Jan Jacobsz. du Lin I en Jacob Jansz. du Lin worden gerekend bij die van Peter Jansz. de Swart en Dirck Petersz. de Swart.

Mr Peter.

1458/59, Woerden, St. Pieter. Misschien bouw van een nieuw orgel. (106)

1460, Utrecht, St. Jacob. Reparatie. (58 : 44)

1466, Haarlem, St. Bavo. Reparatie. (13, III : 84)

1469, Utrecht, Buurkerk. Nieuw groot orgel. (98)

1473, Utrecht, Buurkerk. Nieuw klein orgel. (98)

1477, Utrecht, St. Nicolaas. Nieuw groot orgel. (100) Het front van dit orgel bestaat thans nog. (Rijksmuseum, Amsterdam).

Mr Geert Petersz.

1481, Utrecht, Dom. Verplaatsing van het grote orgel en bouw van een nieuw klein orgel op het oxaal. (16)

1482, Utrecht, St. Marie. Nieuw groot orgel. (16)

1495, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Onderhandelingen met de O.L.V.-Broederschap over de leverantie van een nieuw klein orgel. (59)

- 1498, Hoorn, St. Jan. Nieuw groot orgel. (62)
 1500, Utrecht, Buurkerk. Reparatie van het grote orgel (98)
 1500, Deventer, St. Lebuinus. Nieuw orgel (?) (32)
 1503, Utrecht, St. Nicolaas. Reparatie. (100)
 1509, Utrecht, St. Jacob. Nieuw groot orgel. (99). De dispositie kan niet met zekerheid worden vastgesteld, daar er in de 16de eeuw veel aan het orgel is gewerkt. Zij staat vermeld bij de werken van Dirck Petersz. de Swart.
 1517, Utrecht, St. Nicolaas. Reparatie. (100)
 Vòòr 1517, Utrecht, Buurkerk. Bouw van een borstwerk (?) (97a)
 1517/18, Utrecht, St. Marie. Reparatie en bouw van een nieuw borstwerk (97a) met de volgende dispositie:

Fluit 4', Fluit 2', Quint $1\frac{1}{3}'$ of Superoctaaf 1'.
 Manuaalomvang: f-a". Van het hoofdwerk en rugwerk F-a".

Mr Cornelis Gerritsz.

- 1533, Utrecht, St. Nicolaas. Reparatie van het grote en kleine orgel. (100)
 1533/36, Utrecht, Buurkerk. Reparaties. (98)
 1537, Utrecht, St. Geertrui. Nieuw groot orgel. (101)
 1543, Utrecht, Buurkerk. Nieuw groot orgel. (98) De dispositie is niet bekend, maar uit latere gegevens (98) blijkt, dat dit instrument 3 manualen en een pedaal had. Het zal niet sterk hebben afgeweken van de orgels in de St. Jacob of de Dom.
 1547, Utrecht, St. Nicolaas. Omvangrijke reparatie en waarschijnlijk bouw van een nieuw bovenwerk. (100). Voor de dispositie zie: Bernt uten Eng.
 1548/57, Utrecht, St. Pieter. Nieuw groot orgel.
 1549, 's-Gravenhage, St. Jacob. Nieuw groot orgel. (47)
 1550, Marienweerd, Abdij. Nieuw groot en klein orgel. (77)
 1551/52, Amersfoort, St. Joris. Nieuw groot orgel of zeer omvangrijke reparatie. (3). De dispositie van dit orgel was:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.
 Quintadeen 8', Roerfluit 4', Sexquialter (?), Touzyn 8'.
Hoofdwerk: Blokwerk 16'.
Bovenwerk: Prestant 8', Octaaf 4'.
 Roerfluit 8', Nasard $2\frac{2}{3}'$, Gemshoorn 2', Quintfluit $1\frac{1}{3}'$, Sifflet 1',
 Sexquialter (of Cimbél), Trompet 8'.
 Manuaalvorming: Rugwerk en Bovenwerk F-a", Blokwerk A-a".
 Springladen.

- 1555/57, Utrecht, St. Geertrui. Reparaties. (101)
 Vòòr 1559, 's-Gravenhage, Hofkapel. Nieuw orgel. Dispositie onbekend. Voltooid door Mr Peter Jansz. de Swart. (47)

Mr Peter Jansz. de Swart.

Geboren te Montfoort; later burger van Utrecht.

1557/'91, 's-Gravenhage, St. Jacob. Onderhoud. (46)

1560, 's-Gravenhage, Hofkapel. Voltooiing van het door Cornelis Gerritsz. begonnen orgel. (47)

1564, 's-Gravenhage, St. Jacob. Vernieuwing van het kleine orgel. (46)

1567, Amsterdam, Oude Kerk. Nieuw rugwerk aan het grote orgel. (5)
 Het wekt wel enige bevreemding, dat een orgel van Nijhoff reeds na 25 jaar een nieuw rugwerk nodig heeft. De verklaring zal zijn, dat Hendrik Nijhoff dikwijls het accent van de rugwerkdispositie liet vallen op de wijde labialen; vermoedelijk viel dat op den duur niet in de smaak en daarom moest er een nieuw rugwerk worden gebouwd. Een parallel lopende vernieuwing geschiedde in Gouda. (Zie bij Dirck Petersz. de Swart).

1567/'68, Utrecht, St. Geertrui. Nieuw klein orgel. (101)

1567/'69, Utrecht, Buurkerk. Reparatie van het grote orgel. (98)

1569/'71, Utrecht, Dom. Nieuw groot orgel. (96)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.

 Quintadeen 8', Fluit 2', Touzyn 8', Schalmei 8'.

Hoofdwerk: Blokwerk 16'.

Bovenwerk: Prestant 8', Octaaf 4'.

 Roerfluit 8', Openfluit 4', Gemshoorn 2', Sifflet 1', Tertiaan, Trompet 8', Kromhoorn 8'.

Pedaal: Trompet 8', Touzyn 8'.

Manuaalomvang F-a". Pedaalomvang F-c' (?).

1571, Delft, Oude Kerk. Reparatie van het kleine orgel. (28)

Voor 1572, Leiden, St. Pancras. Nieuw groot orgel. (74)

Dispositie:

Hoofdwerk: Hoofdvlade: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

 Bovenvlade: Roerfluit 8', Openfluit 4', Nasard 2²/₃', Gemshoorn 2', Sifflet 1', Trompet 8', Zink 4'.

Borstwerk: Quintadeen 8', Fluit 2', Kromhoorn 8', Schalmei 4'.

Pedaal: Trompet 8', Touzyn 8'

Manuaalomvang: F-a". Pedaalomvang: F-c' (?).

1572/'73, Amersfoort, O.L.V.-Kerk. Nieuw groot orgel. (4)

Dispositie:

Hoofdwerk: Hoofdvlade: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

 Bovenvlade: Roerfluit 8', Fluit 4', Nasard 2²/₃', Gemshoorn 2', Sifflet 1' Dulciaan 8'.

Borstwerk: Superoctaaf 2'.

 Quintadeen 8', Regaal 8', Trompet 8'.

Pedaal: Trompet 8' Touzyn 8' (?).

Manuaalomvang: F-a", Pedaalomvang: F-c' (?).

1574, Utrecht, St.-Catharinaklooster. Reparatie. (103)

1574, Utrecht, St.-Nicolaasklooster. Nieuw orgel.

- 1577, Utrecht, St. Geertrui. Reparatie van het grote orgel. (101)
 1577/'78, Utrecht, St. Pieter. Reparatie van het grote orgel. (97)
 1579, Utrecht, Minderbroerenkerk. Reparatie. (102)
 1580, Leiden, St. Pieter. Reparatie van het kleine orgel. (73)
 1581, Utrecht, St. Marie. Reparatie van het grote orgel.
 1581, Utrecht, Buurkerk. Reparatie van het grote en kleine orgel. (98)
 1581, Rhenen, St. Cunera. Reparatie van het grote en kleine orgel. (86)
 1582, Leiden, St. Pancras. Reparatie van het grote orgel. (74)
 1582, Brielle, St. Catharina. Reparatie van het grote orgel. (21)
 1585, Leiden, St. Pieter. Reparatie van het grote orgel. (72)
 1585, Leiden, Onderhoud van alle orgels. (Ook in de vlgg. jaren).
 1587, Rotterdam St. Laurens. Reparatie en onderhoud. (Ook in de vlgg. jaren). (88)
 1588, Amsterdam, Oude Kerk. Reparatie van het grote en het kleine orgel. (5)
 1588, 's-Gravenhage, St. Jacob. Reparatie van het grote orgel. (46)
 1588, Haarlem, St. Bavo. Reparatie van het „O.L.V.-Orgel”. (51)

Dispositie:

Hoofdwerk: Hoofdlade: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Bovenlade: Roerfluit 8', Openfluit 4', Gemshoorn 2', Sifflet 1 $\frac{1}{3}$ '

Trompet 8' (nieuw).

Borstwerk: Quintadeen 8', Regaal 8'.

Pedaal: Trompet 8'.

Manuaalomvang: F-a". Pedaalomvang: F-c' (?).

- 1588/'89, Delft, Oude Kerk. Reparatie van het kleine orgel. (29)
 1588/'89, Delft, Nieuwe Kerk. Reparatie van het grote orgel. (29)
 1589/'90, Zaltbommel, St. Maarten. Reparatie van het grote orgel. (108)
 1592, Weesp, St. Laurens. Nieuw groot orgel. (51 : 3)
 Hoewel de naam van den orgelbouwer in het aangehaald werk niet wordt genoemd, kan moeilijk iemand anders dan Peter Jansz. de Swart de maker geweest zijn.
Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur 6 sterk, Scherp 6 sterk.
 Roerfluit 8', Sifflet 1 $\frac{1}{3}$ ', Sexquialter (?) ,Trompet 4'.
Hoofdwerk: Blokwerk 16', minstens 14 sterk.
Bovenwerk: Prestant 4'.
 Roerfluit 8', Openfluit 4', Gemshoorn 2', Sifflet 1 $\frac{1}{3}$ ', Trompet 8',
 Touzyn 8'.
 Manuaalomvang: F-a".
 1593, Gorinchem, Stadhuis. Plaatsing van een gerepareerd orgel, uit Utrecht afkomstig. (14, XI : 61)
 1594, Gouda, St. Jan. Reparatie. (45)
 1594, Haarlem, St. Bavo. Bouw van een nieuw klein orgel „aen de noortsyde van dezelve kerck”. (52)

- 1593, Utrecht, St. Marie. Reparatie. (16)
- 1593/94, Utrecht, St. Pieter. Reparatie. (16)
- 1595, Tiel, St. Maarten. Reparatie. (93)
- 1595, Woerden, St. Pieter. Reparatie. (106)
- 1595/96, Zaltbommel, St. Maarten. Nieuw groot orgel. (108)
- 1595 en '96, Utrecht, St. Geertrui. Reparaties. (101)
- 1596/97, Nijmegen, St. Steven, Reparaties. (83)
- 1598, Naarden, St. Vitus. Reparatie van het grote orgel. (81). Na deze reparatie had het orgel deze dispositie:

Rugwerk: Octaaf 2' (Mixtuur?).

Quintadeen 8', Holpijp 4' (vroeger Scherp) Touzyn 8'.

Hoofdwerk: Blokwerk 16'.

Bovenwerk: Octaaf 4'.

Roerfluit 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Nasard 1¹/₃', Sifflet 1', Trompet 8'.

Manuaalomvang: Blokwerk en Bovenwerk F-a". Rugwerk B-a".

- 1599, Vleuten. Nieuw orgel. (68 : 197)

Hoewel de naam van den bouwer niet bekend is, is het uitgesloten, dat een ander orgelmaker dan Mr Peter Jansz. de Swart dit orgel, zo dicht bij Utrecht, bouwde.

Met zekerheid kan voorts nog worden aangenomen, dat Mr Peter Jansz. ook nog in Schiedam werkte. Helaas valt dat niet te controleren, daar de kerkrekeningen pas in 1599 beginnen, doch het blijkt, dat daarna de Swart's opvolgers het orgel van de St. Jan onderhouden. Bovendien was Peter Jansz. de Swart ook een deskundige voor beiaarden. Het volgende is van hem als zodanig bekend:

- 1581, Utrecht, Stadhuis. Vergieten van lood en maken van de klavieren. (Waarschijnlijk in samenwerking met den klokkengieter Thomas Both uit Utrecht).
- 1588, Alkmaar. Hij is bemiddelaar tussen Hendrik Thomasz. Both, klokkengieter te Utrecht en Peter Olofsz., organist en klokkenist te Alkmaar, als gevolmachtigde van de Stad Alkmaar. (Alkmaar, G.A. Inv. No. 1830).
- 1594, Schiedam. Keuren der klokken van de St.-Janstoren. (52, 1917, November).

Dirck Petersz. de Swart.

1598/1624, Woerden, St. Pieter. Onderhoud. (106)

1598, Woerden, St. Pieter. Reparatie van het kleine orgel. (106)

1598/98, Rotterdam, St. Laurens. Onderhoud. (88)

1599—ong. 1622, Onderhoud en kleine reparaties aan alle Utrechtse orgels.

1601, en vlgg. jaren. Zaltbommel, St. Maarten. Onderhoud en kleine reparaties. (108)

- 1601, Gouda, St. Jan. Nieuw rugwerk (45). Dispositie:
 Prestant 4', Octaaf 2', Mixtuur.
 Quintadeen 8', Touzyn 8'.
- 1606/'07, Woerden, St. Pieter. Reparatie van het grote orgel. (106)
- 1609/'10, Utrecht, St. Jacob. Reparatie van het grote orgel. Dank zij een contract is de dispositie bekend: (99)
- Rugwerk:* Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.
 Quintadeen 8', Fluit 4', Schalmei 8', Kromhoorn 8'. Tremulant.
- Hoofdwerk:* Blokwerk 16'.
- Bovenwerk:* Roerfluit 8', Fluit 4', Nasard 2²/₃', Gemshoorn 2', Sifflet 1' Cimbels, Trompet 8'.
- Manuaalomvang: F-a".

- 1609, Utrecht, St. Jacob. Reparatie van het kleine orgel. (99)
- 1611/'14, Woerden, St. Pieter. Reparatie van het kleine orgel. (106)

Jan Jacobsz. du Lin, II.

- 1618, Schiedam, St. Jan. Reparaties. (89)
- 1619, Huizum. Reparatie. (63)
- 1622, Hasselt, St. Steven. Reparatie. (55)
- 1625, Alkmaar. Reparaties van de orgels in de St. Laurens, de Kapelkerk en het Stadhuis. (2)
- 1628, Leiden, St. Pieter. Nieuw rugwerk aan het grote orgel. (72)
- Dispositie:
 Benedenlade: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.
 Bovenlade: Quintadeen 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Cornet discant.
 Manuaalomvang: C-a".

- 1629, Leiden, St. Pieter. Reparatie van het kleine orgel. Uit de stukken van 1629 en 1733 laat zich de volgende 16de-eeuwse dispositie reconstrueren: (73)

Hoofdwerk: Hoofdlade: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.
 Bovenlade: Roerfluit 8', Openfluit 4', Quint 2²/₃', Gemshoorn 2', Sifflet 1', Kromhoorn 8'.

Borstwerk: Prestant 4' (discant).
 Quintadeen 8', Fluit 2', Schalmei (wordt in 1629 een Superoctaaf), Regaal 8'.

Pedaal: Prestant 8' (?), Octaaf 4' (?); na 1629: ook nog Trompet 8'.

Manuaalomvang waarschijnlijk: F-a"

Tot omstreeks 1632, Onderhoud van alle orgels in Utrecht, (behalve in de Buurkerk en de St. Nicolaas), Leiden, Alkmaar en Delft.

6 - GELDERSE EN OVERIJSSELSE ORGELMAKERS

Henric Bomert,

- 1384, Arnhem, St. Martinus. Nieuw orgel. (14, 1912 : 181)

Meester Dirk, Doetinchem.

1432, Arnhem, St. Martinus. Onderhoud. (30 : 12)

Borchart Heine,

1432, Arnhem, St. Martinus. Reparatie. (14, 1912 : 183)

Meester Vastart,

Voor 1447, Deventer, O.L.V.-Kerk. Nieuw groot orgel. (114)

1447, Zwolle, O.L.V.-Kerk. Hij neemt aan een nieuw groot orgel te bouwen. (114). Dit werk heeft hij niet voltooid, want Jacob van Bilsteyn maakt het af.

Jacob van Bilsteyn, Kampen.

Voor 1454, Amsterdam, Nieuwe Zijdskapel. Nieuw groot orgel. (114)

1454, Zwolle, O.L.V.-Kerk. Voltooiing van het door Mr Vastart aangenomen werk.

Dispositie:

Rugwerk (mogelijk was het „possatief” een borstwerk, maar het waarschijnlijkst is, dat het een rugwerk was): Prestantenkoor 4’.

Hoofdwerk: Blokwerk 8’.

Manuaalomvang F-a”.

1454, Zwolle, O.L.V.-Kerk. Bouw van een klein orgel. (114)

1455, Delft, Oude Kerk. (26). Bouw van een nieuw groot orgel (niet te verwarren met het grote orgel; ter onderscheiding wordt dit het „Oude” orgel genoemd).

Dispositie:

Rugwerk: Prestantenkoor 4’.

Hoofdwerk: Blokwerk 16’.

Manuaalomvang: „F-a”.

1460, Culemborg, St. Barbara. Werkzaamheden onbekend. (24)

Voor 1480, Hasselt, St. Steven. Nieuw groot orgel. (55)

Johannes Jacobsz. van Bilsteyn, Rhenen.

Organist en burger van Rhenen.

1480, Hasselt, St. Steven. (55)

1480, Zwolle, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (114)

1505, Zwolle, St. Michaël. Nieuw orgel (?) (112)

Meester Eymbert, Groningen, later Elburg. Organist en orgelmaker.

1517—1528, Elburg, St. Nicolaas. Onderhoud. (6, 1923 : 151)

Voor 1528, Werkzaamheden te Hattem en Barneveld. (6, 1923 : 152)

Bernt Granboem, geboren te Bocholt, woont vóór 1502 te Emmerik, verwerft daar in 1511 burgerrecht. Misschien is hij identiek met dien Mr Bernt, die in Culemborg werkte en later in Vianen woonde. (25)

1503/04, Kalkar, St. Nicolaas. Nieuw rugwerk aan het grote orgel. (121)

1506, Arnhem, St. Eusebius. Nieuw groot orgel. (9)

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Scherp.

Fluit 4', Zink 8', Kromhoorn 4'.

Hoofdwerk: Blokwerk 16', bestaande uit: Prestant 16', Octaaf 8', Mixtuur, Scherp.

Borstwerk: Fluit 4' (?), Cimbél, Trompet 8'.

Manuaalomvang: Blokwerk F-f'', Rug- en Borstwerk F-f''.

1507, Culemborg, St. Jan. Reparatie. (25)

1518, Gorinchem, St. Jan. Nieuw groot orgel. (44)

Dispositie:

Rugwerk: 6 registers.

Hoofdwerk: Blokwerk bestaande uit: Prestant 16', Octaaf 8', Octaaf 4' (?), Mixtuur, Scherp.

Bovenwerk: Roerfluit 8', Fluit 4', Fluit 2', Gemshoorn 1' (?), Terts-cimbél, Trompet 8', Schalmei 4'.

Pedaal: Fluit 2', Trompet 8'.

1519, Wesel, St. Willibrord. Aard der werkzaamheden onbekend. (72 : 92)

Jan Graurock, I. Zwager van Bernt Granboem, Emmerik, later te Zutphen, verwerft daar in 1535 het burgerrecht.

1518, Gorinchem, St. Jan. Zie Bernt Granboem.

1519, Wesel, St. Willibrord. Zie Bernt Granboem.

Omstreeks 1530, Kalkar, St. Nicolaas. Reparatie van het grote orgel. (121)

1534, Zutphen, St. Walburg. Nieuw groot orgel. (111)

Hoewel de naam niet wordt genoemd, is het toch zeker, dat Jan Graurock dit orgel heeft gebouwd, want in 1535 wordt hij „ex gratie” burger van Zutphen, d.w.z. zonder een som gelds te betalen. Dit geschiedde alleen, wanneer men de stad een of andere dienst bewezen had. (154)

1536, Breda, O.L.V.-Kerk. Nieuw klein orgel. (19)

1545/46, Elburg, St. Nicolaas. Reparatie van het grote en kleine orgel. (39)

De vermoedelijke dispositie van het grote orgel was:

Hoofdwerk: Hoofdclade: Blokwerk 4'.

Bovenclade: Roerfluit 8', Quintadeen 8' (in plaats van Sifflet)

Fluit 4' (?), Gemshoorn 2' (?), Cimbél (?), Kromhoorn 8' (in plaats van Regaal 8').

Borstwerk: Roerfluit 8', Sifflet 1¹/₃', Regaal 8', Regaal 4'.

1548, Kampen, St. Nicolaas. Reparatie aan het grote en kleine orgel. (67)

Jan Graurock II en Wilhelm Graurock, Kalkar.

1567/68, Kleef, Pfarrkirche. Nieuw groot orgel. (61 : 435)

Jan Graurock III, zoon van Wilhelm Graurock. Emmerik en Frankfurt a. Main.

Hij komt in 1598 naar Frankfurt en wordt daar in 1606 burger ¹⁾.

1598, Frankfurt a. M., Karmelitenkloster. Nieuw orgel ¹⁾.

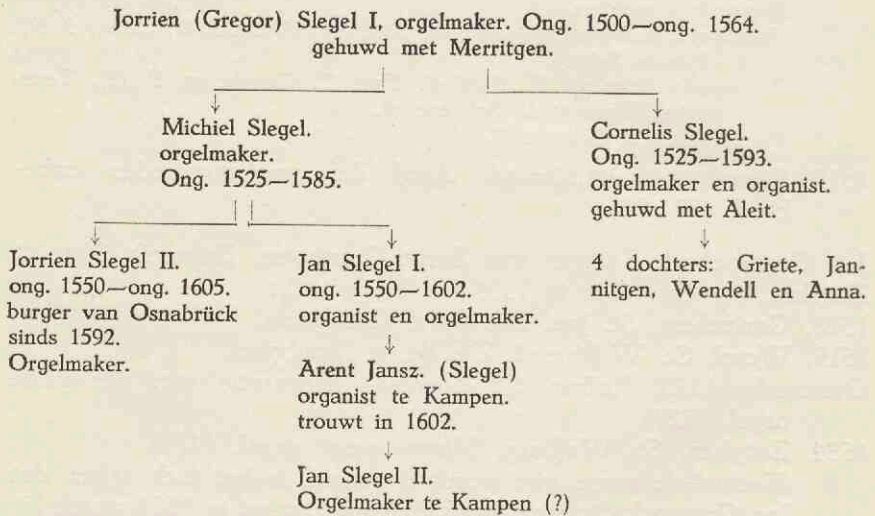
1599/1604, Frankfurt a. M. Barfüsserkirche. Nieuw orgel ¹⁾.

Meester Heyntz, Tiel.

1538, Culemborg, St. Jan. Reparatie. (25)

Familie Slegel, Zwolle.

Genealogisch overzicht.

Jorrien Slegel I, Zwolle.

1540/'41, Deventer, St. Lebuinus. Nieuw groot orgel. (32) Het is niet zeker, dat hij dit orgel heeft gebouwd; ook Jan Graurock I kan het op zijn naam hebben.

1545/'47, Osnabrück, Dom. Nieuw groot orgel. De dispositie in 9 : 81 vermeld, wordt hier met het nodige voorbehoud overgenomen:

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Mixtuur 6 sterk.

Roerfluit 8', Sexquialter 3 sterk, Trompet 16', Cornet 2'.

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Quint 2²/₃', Octaaf 2', Mixtuur 4 sterk.

Quintadeen 8', Dwarsfluit 4', Sexta, Schalmei 4'.

Pedaal: Prestant 32', Octaaf 16', Quint 5¹/₃', Mixtuur, Bazuin 16, Cornet 2.

1545/'49, Hasselt, St. Steven. Nieuw groot orgel. (55). Hoewel de naam van den orgelbouwer niet wordt genoemd, kan het moeilijk anders, of in dit stadje, zo onder de rook van Zwolle, moet Jorrien Slegel het orgel hebben gebouwd.

¹⁾ Mededelingen van den heer Gemeentearchivaris van Frankfurt a. M.

Dispositie:

Rugwerk: Octaaf 4', Octaaf 2', Mixtuur, Scherp.

Roerfluit 8', Kromhoorn 8'.

Hoofdwerk (misschien Blokwerk bestaande uit:) Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Bovenwerk: Octaaf 4'.

Roerfluit 8', Quintadeen 8', Fluit 4', Nasard $2\frac{2}{3}'$, Gemshoorn 2', Sifflet 1', Cimbel, Trompet 8', Kromhoorn 8' of 4'.

Manuaalomvang: F-a".

1549, In de omgeving van Emden twee orgels. (158)

1556/57, Zwolle, Broerenkerk. Nieuw orgel. (115)

Dispositie:

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur.

Quintadeen 16', Roerfluit 8', Koppelfluit 4', Gemshoorn 2', Trompet 8'.

Borstwerk: Sifflet, Cimbel, Kromhoorn 8', Regaal 4'.

Manuaalomvang: F-a". Pedaalomvang F-d'. Manuaalkoppel. 2 Tremulanten.

Cornelis en Michiel Slegel, Zwolle.

1558, Steenwijk, St. Clemens. Reparatie van het kleine orgel. (91)

1559/60, Stadthagen. Nieuw orgel (129)

Dispositie:

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur.

Roerfluit 8', Quintadeen 8', Koppelfluit 4', Gemshoorn 2', Trompet 8'.

Borstwerk: Koppelfluit 4', Sifflet $1\frac{1}{3}'$, Cimbel, Regaal.

Manuaalomvang: F-a".

1560, Aalten. Nieuw orgel. (158)

1561, Bremen, Liebfrauenkirche. Nieuw groot orgel. (116 en 158)

1561, Bremen, Dom. Reparatie. (158)

1566, Zwolle, St. Michaël. Nieuw klein orgel. (113 en 158)

Tussen ongeveer 1560 en 1570 bouwden deze meesters nog de volgende orgels (158) te:

Nienburg, een orgel van 8'; Sibculo, Klooster, een positief; Warendorf; Alst; Hellendoorn; Hildesheim, St. Andreas; Bassum; Kampen, Cellebroersklooster; Oldenburg, een orgel van 8'; Zwolle, Benedictinessenklooster aan het Zwarte Water en Oldenzaal, St. Plechelmus, Nieuw groot orgel. Van dit laatste instrument is de dispositie uit 1729 bekend: (85)

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4'.

Quintadeen 8', Roerfluit 4', Quint $1\frac{1}{3}'$, Fluit 1', Trompet 8', Regaal 4'.

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Mixtuur 4 sterk, Cimbel 3 sterk, discant.

Bourdon 16', Gemshoorn 8'.

Borstwerk: Dispositie onbekend:

Manuaalomvang: Hoofdwerk F-a", Rugwerk F-a".

1577, Osnabrück, Dom. Reparaties. (9 : 82)

1581, Kampen, St. Nicolaas. Reparatie van het grote orgel. (67)

1584, Deventer, Bergkerk. Reparatie van het grote orgel. (33)

Jan Slegel, Zwolle.

1577—1595, Hattem, Reparaties en onderhoud. (56)

Na 1587, Steenwijk, St. Clemens. Nieuw groot orgel (?) Conjectuur.

Er is kort na 1587 een nieuw orgel gebouwd; het is moeilijk, voor dit orgel een ander maker te vinden, temeer, daar de familie Slegel bekend was in Steenwijk.

1595, Dortmund, St. Reinoldi. Reparatie van het grote orgel.

(49a, 1873 : 245)

Jorrien Slegel II, Osnabrück.

1587 en 1590, Lemgo, St. Marien. Reparaties ¹⁾.

1592, Osnabrück, St. Johann. Reparatie. (128)

1599, Osnabrück, St. Katharinen. Reparatie. (9 : 158)

Jan Slegel II, Kampen (?)

1664, Utrecht, Dom. Reparatie. (Utrecht, R.A. Acquiten van de Dom-fabriek).

1667, Hattem. Reparatie. (33 : 214)

1671/76, Kampen, St. Nicolaas. Nieuw groot orgel. (71a : 366)

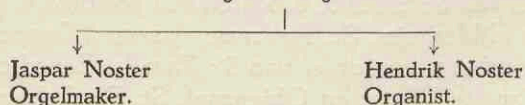
Daar de dispositie van dit orgel dateert uit de 2de helft der 17de eeuw wordt zij hier niet vermeld.

Familie Noster, Nijmegen.

Genealogisch overzicht.

Johan Noster I, Xanten. † omstreeks 1505.
Organist van de Dom.

Johan Noster II, Nijmegen. † omstreeks 1565.
Organist, orgelmaker en muntsnijder.

Johan Noster II, Nijmegen.

1541, Arnhem, St. Eusebius. Nieuw groot orgel. (10)

Dispositie:

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.
Trompet 8'.

Borstwerk (?): Roerfluit 8', Quintadeen 4', Gemshoorn 2', Terts cimbel,
Regaal 8'.

1558, Elst, St. Werferd. Nieuw orgel. (53, 1909 : 189)

156 ., Kampen, Broerenkerk. Nieuw orgel. (67)

¹⁾ Mededeling van Dr Kaufmann te Osnabrück.

Jaspar Noster, Nijmegen.

1570, Kampen, St. Nicolaas. Reparatie van het grote orgel. (67)

Hendrik Noster, Nijmegen.

1585, Nijmegen, St. Steven. Reparatie van het kleine orgel. (84)

Familie Morlet, Zutphen, Arnhem, Kalkar.

Genealogisch overzicht.

Johan Morlet, Organist te Zutphen sinds 1551, sinds 1575 te Arnhem. Orgeldeskundige. † 1589.

Johan Morlet II, Organist en orgelmaker te Arnhem. † 1636, September 27.

Johan Morlet III, Orgelmaker te Arnhem en Kalkar. † omstreeks 1660.

Johan Morlet IV, Orgelmaker te Arnhem en Kleef (?). † na 1700.

De familie Morlet is afkomstig uit Nijmegen of omgeving. De naam Moelaerts, Moulets, Morlet komt daar veelvuldig voor. Jan Morlet I is waarschijnlijk Rooms-Katholiek gebleven, Jan II was Calvinistisch, doch Jan III en IV waren Rooms-Katholiek. (19 : 73)

Merkwaardig is, dat in de 17de eeuw in Frankrijk ook een orgelmakers-geslacht Morlet is na te gaan. Misschien zijn deze families van dezelfde afkomst, doch ik kon het verband er tussen niet leggen.

Jan Morlet I, Zutphen en Arnhem.

1557, Zwolle, Broerenkerk. Keuren van het nieuwe, door Jorrien Slegel gebouwde orgel¹⁾.

1570, Kampen, St. Nicolaas. Keuren van het door Jaspar Noster herstelde orgel. (67)

1574, Kampen, St. Nicolaas. Reparatie in opdracht van Jaspar Noster. (67)

Jan Morlet II, Arnhem.

1589, Arnhem, St. Eusebius. Benoemd tot organist en belast met het onderhoud. (14, 1912 : 188)

1599/1603, Middelburg, Abdijkerk. Voltooiing van het door Jan Rose begonnen grote orgel. (80)

1600, Elburg, St. Nicolaas. Reparatie. (14, 1912 : 189)

1605, Zutphen, St. Walburg. Keuren van het door Jeremias van Volckmersen gerepareerde orgel. (111)

1605, Deventer, Bergkerk. Reparatie. (33)

1605, Doesburg, St. Maarten. Nieuw orgel. (35). De dispositie is door Hess (32 : 25) bekend. Ze zal niet veel afwijken van de oorspronkelijke:

¹⁾ Zwolle, G.A., Stadsrekeningen 1557.

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur 4 sterk.
Bovenwerk: Quintadeen 16', Roerfluit 8', Gemshoorn 2', Blokfluit 1 $\frac{1}{3}$ ',
 Sifflet 1', Cimbel 5 sterk, Sexquialter 2 sterk, Trompet 8'.

1607, Zutphen, St. Walburg. Reparatie. (111)

1610, Doetinchem, St. Catharina. Nieuw orgel. (36). De dispositie is door Hess (32 : 24) bekend.

Rugwerk: Prestant 4', Quint 2 $\frac{2}{3}$ ' Octaaf 2', Scherp.
 Roerfluit 8', Sexquialter, Trompet 8'.

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Quint 2 $\frac{2}{3}$ ', Mixtuur, Cimbel.
 Quintadena 16', Echo (fluit) 4', Fluit 2', Cornet, Trompet 8'.

1616, Deventer, St. Lebuinus. Keuren van het vernieuwde orgel.

(66, VI : 146)

Jan Morlet III, Arnhem en Kalkar ¹⁾).

1632, Hattem, Keuren van het, door een niet genoemden orgelmaker, vernieuwde orgel. (33 : 173)

1633/'35, Delft, Nieuwe Kerk. Reparatie van het grote orgel. (29)
 Voor de dispositie zie: Hendrik Nijhoff.

1641/'44, Zwolle, St. Michaël. Reparatie van het grote orgel. Na deze reparatie had het orgel de volgende dispositie: (112)

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur 1', Scherp.
 Dwarsfluit 8' (discant), Quintadeen 8', Holpijp 4', Sexquialter 2 $\frac{2}{3}$ ',
 Schalmei 4'.

Hoofdwerk: Blokwerk 16', bestaande uit Prestant 16', Octaaf 8', Super-
 octaaf 4', Mixtuur 2 $\frac{2}{3}$ '.

Bovenwerk: Prestant 8', Octaaf 4'.
 Roerfluit 8', Openfluit 4', Speelfluit 2', Quintfluit 1 $\frac{1}{3}$ ', Sifflet 1',
 Sexquialter discant, Terts cimbel, Trompet 8', Vox Humana 8'.

Pedaal: Trompet 8'. Voorts konden de Prestant 16' en Octaaf 8' van het
 blokwerk apart op het pedaal worden gebruikt.

Manuaalomvang: Blokwerk F-a", Rugwerk en Bovenwerk C-a", Pedaal C-c'
 en aangehangen van F-c'; Rugwerk sleeplade, Bovenwerk springlade.

Jan Morlet IV, Arnhem (?) en Kleef.

1695, Arnhem, St. Eusebius. Reparatie. (14, 1912 : 193)

1633, Venray, St. Pieter. Reparatie ²⁾).

Dirk Pannekoek, Nijmegen.

1556/'59, Nijmegen, St. Steven. Reparatie van het grote orgel. (83).

Voor de dispositie zie blz. 36.

Jan van Gelder, Geldern (?)

1548, Boxmeer. Reparatie. (5 : 9)

¹⁾ Door Hess wordt ook de bouw van een orgel in de Gasthuiskerk te Delft in 1656 vermeld. (32 : 21). Mr A. Bouman maakte er mij op attent, dat dit instrument werd gebouwd door Hans Goldfuss.

²⁾ Parochiearchief, Venray.

1552, Xanten, Dom. Reparatie van het „Oude” orgel. (132) en bouw van een nieuw bovenwerk.

Dispositie:

Rugwerk: Prestant 4', Superoctaaf 2'. Mixtuur, Scherp.

Roerfluit 8', Quintadeen 4', Fluit 4', Regaal 8', Kromhoorn 8'.

Hoofdwerk: Blokwerk 8' (?).

Bovenwerk: Quintadeen 8', Holpijp 4' (?), Quintfluit 2²/₃', Trompet 8'.

Manuaalomvang: F-a”.

1555, Kalkar, St. Nicolaas. Reparatie van het grote orgel. (121)

Uit het contract kan de dispositie niet worden gereconstrueerd, doch er blijkt uit dat het orgel bevat: *rugwerk, hoofdwerk of blokwerk, bovenwerk en pedaal*. Bovendien werd de omvang der klavieren uitgebreid.

1557, Xanten, Dom. Reparatie van het „Groot, nieuw” orgel. (133)

Albert Kiespenning, Nijmegen.

1599/1622, Dordrecht. Onderhoud van alle orgels. (37)

1601, 's-Gravenhage, St. Jacob. Reparatie van het grote orgel. (46)

1603/05, Nijmegen, St. Steven. Nieuw groot orgel. (83). Dispositie niet bekend.

1608/09, Harderwijk, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (54)

1609, Bergen op Zoom, St. Geertrui. Reparatie van het grote orgel. (15)

1610, Boxtel, St. Pieter. Reparatie van het kleine orgel. (17)

1611, Boxmeer. Nieuw orgel. (5 : 36)

1614, Dordrecht, O.L.V.-Kerk. Bouw van een nieuw (klein?) orgel.

(18 : 132)

1615, Heusden, St. Catharina. Nieuw orgel. (60)

Dispositie:

Hoofdwerk: Prestant 4', Superoctaaf 2', Mixtuur.

Quintadeen 8', Holpijp 4', Gemshoorn 2', Tremulant.

Borstwerk: Octaaf 2'.

Fluit 4', Sifflet 1¹/₃', Touzyn of Kromhoorn 4'.

Manuaalomvang: C-a”. Pedaalomvang: C-d'.

1615, Nijkerk, St. Catharina. Onderhoud. (6, 1917 : 193)

1617, 's-Hertogenbosch, St. Jan. Dingt tevergeefs mede naar de bouw van een nieuw groot orgel¹⁾.

1619/20, Culemborg, St. Barbara. Nieuw orgel. (24). Dispositie niet bekend.

1619/20, Culemborg. Overbrenging van het oude orgel van de St. Barbara naar de St. Jan. (24)

Gerrit Kiespenning, Nijmegen.

1623/25, Dordrecht, O.L.V.-Kerk. Bouw van een nieuw pedaal. (37)

¹⁾ Mededeling van den Heer Jan Mosmans te 's-Hertogenbosch.

- 1624, Culemborg. Onderhoud der orgels in de St. Barbara en de St. Jan. (24)
 1625, Dordrecht, Augustijnenkerk. Reparatie. (28 : 118)
 1627/'30, Wijk bij Duurstede, St. Jan. Onderhoud. (107)
 Jeremias van Volckmerssen,
- 1604, Zutphen, St. Walburg. Reparatie. (111)
 Willem Kuyt, Deventer. Organist der Bergkerk.
 1605/'06, Deventer, Bergkerk. Reparatie. (33)
 1610, Doesburg. Keuren van het door Jan Morlet II gebouwde orgel.
 (Arnhem, R.A. Kerkrekening 1610).
 Henrick van Esselinck,
- 1612, Hasselt (O.), Reparatie. (55)

7 - FRIESE EN GRONINGER ORGELMAKERS

Rudolf Agricola, Groningen.

- 1479, Groningen, St. Maarten. Nieuw orgel. De dispositie was waarschijnlijk de volgende (12 : 11):

Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur 6 sterk, Cimbael.
 Bordun 8', Fluit 4', Holpijp 4', Nasard 2²/₃'s, Fluit 2', Sexquialter 2 sterk (?),
 Regaal 8', Schalmel 4'.

Johan ten Damme, Appingedam.

- 1480, Kampen, O.L.V.-Kerk. Niet voldoende reparatie. (68)
 1485, Genemuiden, St. Nicolaas. Nieuw orgel. (41a)

Wilke Dircksz., Sneek.

- 1565, Leeuwarden, Witte-Nonnenklooster. Nieuw orgel. (3, II : 391).
 Later werd dit orgel overgebracht naar de Galileërkerk te Leeuwarden.
 1567, Wirdum. Reparaties. (105)
 1573, Roordahuizen. Reparaties. (87)
 1579, Wirdum. Reparaties. (105)
 1582, Jorwerd. Reparaties. (65)
 1597, Roordahuizen. Reparaties. (87)
 1598 en vlgg. jaren, Dronryp. Reparaties. (38)
 1603, Franeker, St. Maarten. Reparaties van het kleine orgel. (41).
 Het orgel had toen de volgende dispositie:
 Prestant 4', Mixtuur, Scherp.
 Roerfluit 8', Koppelfluit 4', Quintadeen 8' of 4', Gemshoorn 2', Zachte fluit 1¹/₃' (?).

Meester Maarten,

- 1580, Hommerts. Reparaties. (61)

Meester Andries,

- 1580/'81, Leeuwarden, Jacobijnenkerk. Reparatie. (71)
 1601, Franeker, St. Maarten. Reparaties. (41)

Omstreeks 1610, Steenwijk, St. Catharina. Nieuw orgel. (92).

Dispositie:

Prestant 4', Octaaf 2', Quint $1\frac{1}{3}'$, Mixtuur, Scherp $\frac{2}{3}'$.
Holpijp 4', Fluit $1\frac{1}{3}'$, Nasard $\frac{2}{3}'$, Trompet 4'.

8 - ORGELS, WAARVAN DE MAKERS ONBEKEND ZIJN

Bij de opsomming van de verschillende orgelmakers en hun werken heb ik enkele malen een veronderstelling gewaagd. Er zijn echter ook orgels, omtrent welker makers we volkomen in het duister tasten. Op de hierna volgende lijst staan echter niet die orgels vermeld, die in het voorgaande reeds behandeld zijn, ook al zijn de makers onbekend. Van het grote orgel van de St. Joris te Amersfoort b.v. is de maker onbekend, maar de dispositie is gegeven onder de werken van Cornelis Gerritsz. uit Utrecht, die het in 1552 repareerde.

Amsterdam, Nieuwe-Zijdskapel. Hess (32 : 9) vermeldt deze dispositie:

Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur.
Holpijp 8', Quint (fluit) $1\frac{1}{3}'$, Trompet 8'.
Pedaal: Trompet 8'.

Breda, O.L.V.-Kerk. Voor de dispositie zie blz. 35.

Deventer, Bergkerk. De door Hess vermelde dispositie wijkt wat af van het normale type. De Bazuin 12', zal waarschijnlijk niet bij het „onder Clavier", maar tot het „boven Clavier" behoord hebben (32 : 25)

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Quint $2\frac{2}{3}'$, Mixtuur 4 sterk, Trompet 8'.
Rugwerk: Octaaf 2'.

Roerfluit 8', Gemshoorn 4', Sifflet 1', Sexquialter.
Manuaalomvang „F-a", later -c".

Enkhuizen, Westerkerk. Blijkens een inscriptie in het front gebouwd in 1547.

De door Hess (32 : 29) vermelde dispositie:

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Octaaf 2', Mixtuur, Scherp.

Roerfluit 8', Sexquialter, Touzyn 8'.

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Octaaf 4', Octaaf 2', Mixtuur, Scherp,
Trompet 8' (waarschijnlijk niet oorspronkelijk).

Bovenwerk: Prestant 8', Octaaf 4'.

Baarpijp 8' (?), Quintadeen 8', Nasard $2\frac{2}{3}'$ Gemshoorn 2., Sexquialter (?), Vox Humana 8'(?).

De met een ? voorziene registers zijn mogelijk door Roelof Barentsz, Duyschot aangebracht in 1679.

Harderwijk, O.L.V.-Kerk. Omstreeks 1560. (54)

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Bovenwerk: Roerfluit 8', Quintadeen 8', Fluit 4', Nasard $2\frac{2}{3}$ ', Gemshoorn 2', Sifflet 1', Tertsclmbel, Trompet 8', Schalmei 4'.

Manuaalomvang: Hoofdwerk F-a"; Bovenwerk F-a".

's-Hertogenbosch, St. Jan, 1617. Niet uitgevoerd plan voor een te bouwen orgel. (58)

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.

Quintadeen 8', Openfluit 4', Touzyn 8', Schalmei 4'.

Hoofdwerk: Prestant 16', Octaaf 8', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp, Bazuin 16'.

Bovenwerk: Prestant 4', Octaaf 2'.

Roerfluit 8', Duitsefluit 4', Trechterfluit 4', Gemshoorn 2', Nasard $1\frac{1}{3}$ '.

Sifflet 1', Tertsclmbel, Trompet 8'.

Borstwerk: Superoctaaf 2', Quint $1\frac{1}{3}$ '.

Holfluit 4', Sifflet 1', Regaal 8', Kromhoorn 4' discant.

Pedaal: Trompet 16', Kromhoorn 8'.

Manuaalomvang C-a". *Pedaalomvang* C-d'. Bovenwerk en Borstwerk te bespelen op het derde klavier.

Monnikendam, St. Nicolaas.

De door Hess (32 : 57) vermelde dispositie kan niet geheel juist zijn, daar de bouw van het front bewijst, dat dit orgel nooit een rugwerk heeft bezeten. Het door Hess aldus genoemde rugwerk is waarschijnlijk een groot borstwerk geweest.

Naar de stijl van het front te oordelen, dateert dit orgel van omstreeks 1520.

Hoofdwerk: Hoofdlade: Prestant 16', Mixtuur, Trompet 16' (?).

Bovenlade: Octaaf 4'.

Roerfluit 8', Holpijp 2', Sexquialter (?), Vox Humana 8'.

Borstwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Superoctaaf 2', Mixtuur, Scherp.

Holpijp 4', Fluit 2', Sifflet 1', Schalmei 8'.

Manuaalomvang: Hoofdwerk Hoofdlade F-a", Bovenlade en Borstwerk C-a".

Nijkerk, St. Catharina. De dispositie is bekend door een reparatiecontract uit 1625 met Galtus Germer. (82). Naar de dispositie te oordelen, is dit orgel door een Utrechts meester gebouwd.

Rugwerk: Prestant 4', Octaaf 2'.

Roerfluit 8', Quintadeen 8', Regaal 8' of Touzyn 8'.

Hoofdwerk: Hoofdlade: Prestant 8', Octaaf 4', Mixtuur, Scherp.

Bovenlade: Roerfluit 8', Fluit 4', Nasard $2\frac{2}{3}$ ', Cimbels, Trompet 8'.

Pedaal: Trompet 8'.

Manuaalomvang: F-a". *Pedaalomvang* C-d'.

Schoonhoven, St. Bartholomeus. 1606.

Het bouwjaar van dit orgel is bekend (90) en de dispositie uit de 18de eeuw, dank zij Hess. (32 : 69)

Hoofdwerk: Prestant 8', Prestant 4', Quint $2\frac{2}{3}$'s', Prestant 2', Mixtuur.

Roerfluit 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Sexquialter, Trompet 8'.

Borstwerk: Octaaf 2'.

Holpijp 8', Fluit 2', Flageolet 1'.

Pedaal: Trompet 4'.

Manuaalomvang C-a'', Pedaalomvang F-d' (?).

Waarschijnlijk is dit orgel òf door Dirck de Swart òf door Albert Kiespenning gebouwd.

Wormer. 16de-eeuws.

Hess vermeldt van dit nooit voltooide orgel deze dispositie:

(32 : 78)

Rugwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Octaaf 2', Mixtuur, Scherp.

Hoofdwerk: lege windlade.

Borstwerk: Octaaf 4', Octaaf 2'.

Holpijp 8', Cornet (?).

9 - IN HET BUITENLAND WONENDE NEDERLANDSE ORGELMAKERS

Gregorius Vogel, Brunswijk en Hamburg. † 1549, Augustus, te Hamburg. (27 : 198)

15 .., Maagdenburg, St. Johannes. Nieuw orgel.

15 .., Brunswijk, St. Martin. Nieuw orgel.

15 .., Brunswijk, St. Aegidien. Nieuw orgel.

1539/40, Hamburg, St. Nikolai.

1542/43, Hamburg, St. Katherinen¹⁾.

Andreas de Mare, Verden.

1542/43, Groningen, St. Maarten. Nieuw orgel. (12 : 15 vlgg.)

Dispositie:

Rugwerk: zie bij Rudolf Agricola, blz. 92.

Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Quint $2\frac{2}{3}$'s', Octaaf 2', Mixtuur, 4, 5, 6 sterk, Holpijp 8', Quintadeen 8'.

Bovenwerk: Prestant 8', 1, 2, 3, sterk, Octaaf 4', Mixtuur 4—5 sterk, Scherp 3 sterk.

Baartpijp 8', Sexquialter 2 sterk, Trompet 8', Vox Humana 8'.

Pedaal: Prestant 32', Prestant 16', Octaaf 8', Bazuin 16'.

1557, Groningen, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (48)

1567, Norden, St. Ludgeri. Nieuw orgel. (12 : 16)

1572/81, Emden, Grote Kerk. Reparaties en vergroting. (118)

1577, Bouw van een Trompet 16' in het pedaal en verder nog Kromhoorn 8' en Regaal 8'.

¹⁾ Mededelingen van Dr G. Fock te Hamburg.

- 1580, Bouw van „ein excelent nye trompett na de maniere als to groninge in S. Mertenskerke is”.
- 1581, Bouw van een nieuwe Roerfluit 16’.
- 1582/'83, Verden, Dom. Nieuw orgel ¹⁾.
- 1583/'87, Bremen, St. Stephan. Nieuw orgel. (116)
- 1589, Stadthagen. Voltooiing van het door Frans Burggarden begonnen orgel ¹⁾.
- 1593, Loccum, Klooster. Nieuw orgel ²⁾.
- 1594, Hannover, Marktkirche. Nieuw orgel ²⁾.

Martin de Mare, Bremen.

- 1603, Bremen, St. Martin. Grote Reparatie. (54 : 389)
- 1611, Bremen, Ansgarikirche. Nieuw orgel. (54 : 397)

Herman Raphael Rottenstein-Pock.

- Geboren te Vollenhove omstreeks 1515. Woont later in Bolsward en gaat daarna trekken, eerst naar Denemarken en later naar Saksen. Hij stierf te Weimar in 1583. Hij was sinds 1560 burger van Zwickau.
- 1554/1555, Roskilde (Denemarken) Dom. Nieuw groot orgel.
- 1556, Kopenhagen, Slotkerk. Nieuw orgel.
- 1559, Chemnitz, Jakobskirche. Nieuw klein orgel.
- 1560, Zwickau, werkzaamheden onbekend.
- 1561, Leipzig, St. Thomas. Reparatie.
- 1562/'63, Schönburg in Waldenburg, Slotkapel. Nieuw orgel.
- 1563, Dresden, Slotkerk. Nieuw orgel.
- 1564, Neurenberg. Reparatie van de orgels in de Spitalkirche, St. Sebald en St. Egidien.
- 1564/'65, Weiden, St. Michael. Nieuw orgel.
- 1564/'67, Weenen. Reparatie van het grote en kleine orgel van de Stephansdom, nieuwe orgels in de St. Michael en Bürgerspital.
- 1569, Leipzig, St. Nikolai. Reparatie.
- 1569, Oelsnitz, St. Katharinen. Nieuw orgel.
- 1570, Augustusburg, Slotkerk. Nieuw orgel.
- 1573, Bayreuth. Nieuw orgel.
- 1573, Neurenberg. Reparaties in de St. Lorenz, St. Sebald, Frauenkirche.
- 1577, Leipzig, St. Nikolai. Reparatie.
- 157 .. Freiberg, St. Nikolai. Nieuw klein orgel.
Voor al deze gegevens zie 74.

Fabian Petersen van Sneek, Rostock.

- 1564, Parchim, St. Georgen. Nieuw orgel. (29 : 26)

¹⁾ Mededeling van het Staatsarchiv te Munster.

²⁾ Vele van deze gegevens ben ik schuldig aan Dr Kaufmann te Osnabrück.

Rugwerk: Prestant 4', Octaaf 2',
 Gedekt 8', Blokfluit 4', Woudfluit 2', Trompet 8', Klokregaal 4'.
Hoofdwerk: Prestant 8', Octaaf 4', Octaaf 2', Mixtuur, Cimbel.
 Bourdon 16', Gedekt 8', Dwarsfluit 4', Trompet 8'.
Borstwerk: Gedekt 4', Nasard $2\frac{2}{3}$ ' of $1\frac{1}{3}$ ', Kromhoorn 8', Regaal 4'.
Pedaal: Prestant 16',
 Untersatz 16, Bazuin 16', Ranket 16', Baarpijp 8'.

1566, Wismar, St. Marien. Reparatie. (29 : 27)

1570, Malchin, St. Johannes. Nieuw orgel. (29 : 27)

Julius Anthoni Friese, Hamburg, Danzig en Brussel.

1547, Danzig, Marienkirche. Bouw van een groot en een klein orgel ¹⁾.

1579, Lübeck, St. Petri. Reparatie van het grote en het kleine orgel.
 (63 : 51)

1582, Danzig, Marienkirche. Reparatie van het orgel in de Reinoldi-
 kapel ¹⁾.

1583/85, Danzig, Marienkirche. Grote verbouwing van het grote
 orgel. (Zie 1547) ¹⁾.

De door Praetorius vermelde dispositie lijkt me niet de oorspronkelijke: (57 : 162)

Rugwerk: Principal 8', Holflöit 8', Spillpfeiff 8', Octav 4', Offenflöit 4',
 Blokflöit 4', Gemsshorn 2', Sedecima, Flöit, Waldflöit, Rauschquint,
 Nasatt, Zimbel von 144 Pfeiffen, Mixtur von 220 Pfeiffen, Trommet
 8', Krumbhorn 8', Zincken 4', Schalmeyen 4'.

Hoofdwerk: Principal 16', Holflöit 16', Quintadehna 16', Spillpfeife 8',
 Octava 8', Quintadehna 8', Offenflöite 4', Spillpfeiffe 4', Viol 4',
 Sedecima, Rauschquint, Zimbel 3 f., Mixtur 24 f.

Borstwerk: Gedact 8', Gedact 4', Principal 4', Zimbel, Dunecken, Regal 8',
 Zink 4'.

Pedaal: op de lade van het hoofdwerk: Gross Unterbass 32', Unterbass 16',
 Posauenbass 16', Trommete 8'.

Op de pedaalladen in de zijtorens: Octava 8', Gedact 8', Quintadehna
 4', Superoctava 2', Nachthorn, Rauschquint, Bawerpfeiff, Zimbel,
 Mixtur, Spitz oder Cornet Krumbhörner.

1613, Mechelen, St. Rombout. Reparatie. (78)

1617, Gent, St. Bavo. Reparatie. (28 : 71)

Johannes Gottschalk en Gottschalk Burkart Johanson, Husum.

Waarschijnlijk was de compagnon van Hendrik Nijhoff, Jasper Johanson, een zoon van den eerstgenoemde en een broer van den laatste.

1587/91, Lübeck, St. Petri. Nieuw groot orgel. (63 : 51)

Rugwerk: Principal 8', Octava 4', Superoctava 2', Mixtur, Zimbel.
 Quintadehna 8', Gedact 8', Querpfeife 4', Blockflöit, Feldpipe 2',
 Gemzhorn 2', Trommeten 8', Baerpipen 8', Krumbhörner 8' (4').

Hoofdwerk: Principal 16', Gross Octava 8', Klein Octava 4', Superoctava 2',
 Mixtura, Scharffzimbel.

¹⁾ Mededeling van het Reichsarchiv te Danzig.

Borduna 24', Gedact 8', Spillpipe 8', Klein Spillpipe 4', Rauschquint, Feldtrommeten 16', Dulcian 16'.

Borstwerk: Gedact 8', Klein Quintadehna 4', Offenflöite 4', Sedecima, Sifelitt, Scharf Regal, Harffen Regal, Geigen Regal.

Pedaal: Principallbass 32', Gedactbass 16', Blockfloitenbass 16', Decembass, Superoctavenbass 8', Mixturbass 8', Dusanbass 16', Passunenbass 16', Schalmeyenbass, Cornettbass 8'.

1596/'98, Lübeck, St. Marien. Reparatie van het grote orgel. (63 : 52)

10 - BUITENLANDSE MEESTERS, DIE IN DE NEDERLANDEN WERKTEN

Afgezien van enkele orgelmakers, die in de onmiddellijke nabijheid van de Nederlanden woonden, zoals Bernt Granboem te Emmerik en de Graurocks te Emmerik en Kalkar, zijn er slechts enkele uitheemse orgelmakers geweest, die in de Nederlanden hebben gewerkt. Ik heb er maar drie kunnen ontdekken:

Hans Suys, Neurenberg en Keulen ¹⁾.

1514, Antwerpen, O.L.V.-Kerk. Voltooiing van het door Daniel van der Distelen begonnen orgel. (8)

1514, Keulen, St. Kunibert. Nieuw orgel. (50 : 676)

1516, Straatsburg, Cathédrale. Aard der werkzaamheden onbekend.
(50 : 676)

1516, Kalkar, St. Nicolaas. Bouw van een nieuw orgel. (50 : 676; 121)

Peter Briesger, Koblenz.

1516, Andernach, Aard der werkzaamheden onbekend. (40 : 112)

1520, Koblenz, Liebfrauenkirche. Aard der werkzaamheden onbekend.
(40 : 112)

1518, Xanten, Dom. Nieuw orgel. (50 : 639)

15 .., Maastricht, Dominicanenkerk. Nieuw orgel. (73 : 6)

1528, Tongeren, O.L.V.-Kerk. Reparatie. (73 : 6)

Voor 1534, Koblenz, Dominicanenklooster. (40 : 112)

1534, Koblenz, St. Florin. (40 : 112)

1537, Trier, Dom. (40 : 112)

1538/'42, Andernach. (40 : 112)

Crespin Carlier, Laon.

1598, Namen, St. Jean-Baptiste. Nieuw orgel. (73 : 18)

Hoofdwerk: Prestant 4', Octaaf 2', Mixtuur, Cymbel,
Bourdon 8'.

Bovenwerk: Fluit 4', Quintadeen 4', Fluit 2', Quintfluit 1¹/₃', Sifflet 1',
„Cornet d'Allemagne", Trompet 8', Regaal of Vox Humana 8' of 4'.

Voor de volledige lijst van de werken van Crespin Carlier zie:
22, I : 105 en 23 : 279.

¹⁾ Dr H. Klotz te Aken houdt dezen orgelmaker voor een lid der Nederlandse orgelmakers-familie Sweyss, Zwits of Zwysen.

B I J L A G E N

1 - ARCHIVALIA BETREFFENDE ORGELS

1 - ACHLUM¹⁾

Kerkrekening 1560

Item heb ick gegeven Mr. 22 golde gl. van die reparatie van onse orgel in onse Kerck.

2 - ALKMAAR

1625, December, 12

Op huyden de Ven Septembris XVIc vijffentwintich hebben de E. Hrn. Aegidius van Oudesteyn en Pieter Willemsz. Kessel Burgemrn. der Stadt Alckmaer aenbestedet *Mr. Jan Jacobsz. orgelmaker van Utrecht* sulx dvoorn. Mr Jan aengenomen heeft ende aenneemt bij desen schoon te maken, te repareren ende te accorderen de twee orgeln inde Parochiekercke der voorsz. stede, het Orgel in de Capelle ende het Posityff staende in het Raethuys derselver stede, met het vertinnen, vergulden ende vercierien van alle dselve wercken. Ende noch in de borst van het groote orgel voor den Thoussein te stellen een octaeff van drie voeten. Voorts te restaureren ende te supleren al het geene aen de voorsz. orgeln ende posityff vervallen off vermist mocht wesen. Ende specialijck alle de registers met behoorlijcke pijpen te voorzien ende alle de materialen daer toe noodich te sijnen costen te leveren. Belovende binnen den tyt van drie weken tvoorsz. werck te aenvaerden ende daer inne te continueren ter tyt toe tselve sal wesen volbracht, al de condition voldaan ende twerck tot pryseringe van twee neutrale orgelisten opgelevert. Heeft noch dvoorn. Mr. Jan aengenomen ende beloofd de drie voorsz. Orgelen ende 't Posityff voor den tyt van vier achtereenvolgende jaeren nade voorsz. opleveringe te onderhouden ende te hachten.....

Alles voor de somme van vijffhondert dertich Car. gulden eens.....

Wert bij desen geordonneert de Edele Adriaen Cornelis Schaghen Tresorier der Stede Alckmaer te betaelen aen handen van Mr. Jan Jacobsz. orgelmaker de somme van vyffhondert sessenseventich gulden, te weten 530 gl. over het schoonmaken, repareren ende accorderen van het groote ende het kleine orgel in de kercke, mitsgaders van het orgel in de capelle ende het posityff in het raethuys der voorsz. stede, volgens het accoordt dienaengaende op den Vden Septembris lesl. aengegaen ende de resterende 46 gl. in betalinge van een nieu register fluyten int groote orgel gemaect.....

Actum den XII Decembris XVIc vijffentwintich.

Alkmaar, G. A. Inv. No. 1834.

3 - AMERSFOORT, ST. JORIS

1552, Januari, 5.

Hendrick van Rijn en Anthonis Brant, kerkmeesters van de St.-Joriskerk, bekennen schuldig te zijn aan *Cornelis Gerritsz., orgelmaker*, een erfelijke losrente van 8½ Car. gld., voor een niet betaald kapitaal van 150 Car. gld.

¹⁾ Mededeling van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

.....,Ende tzijn verweren, dat die kerckmrs. voorn. moegen hebben haer verhael ende behouden omme bij gebreke van gerechticheyt ende onderhoudt des oirgels voorn. daeraen te moegen zeker wesen ende behalen haer gebreken".....

Utrecht, R.A.

*Transportregister Amersfoort
1552—1562, fol. 3.*

Kerkrekening 1594.

Op den 4 may betaelt Mr. Jacob orgenist een gulden vyfftyen stuver, ter cause hij enyge faute int orgel gebetert heeft ende noch betaelt voer *Mr. Peter orgel-maecker* 16 st. van sijn verteerde costen alsoe hij hyer op een faute vant orgel quam bij kennisse van Mr. Jacob, dus alhyer
2 gl. 11 st.

Kerkrekening 1611.

Den 22 Junij betaelt aen die Orgelmakers genaempt *Dirck Petersz.* ende *Jacob Jansz.* die somme van vyff ende twyntich gulden tyen stuivers van reparatie ende verstellen vant orgel
25-10-0

Amersfoort, G. A. Inv. No. 522.

1634, Februari, 10 en Maart, 1.

Besteck van de reparatie te doen aen 't orgel in St. Joriskerk.

In den eersten te maecken vyff nieuwe blaesbalgen met spaen breet vyff voet, lang omtrent ses voeten van goet wagenschottenhout ende van wit leytsch schapenleer, met nieuwe wintladen om te wind te leyden in de secreten.

Het secreet van 't groot principael nieuw te maecken oock van goet wagenschot. De vyff registeren als van 't principael te wete, bourdon van 16 voet, praestant van 8 voet, Octaaf, Mixtuur ende scherp nae advenant *welcke registers nue tegenwoordich maer alle tesamen gelijk en can spelen, soe te maecken dat men elck alleen mede can trekken.*

De Trompet van 't bovenstaende clavier mede te setten opt secreet van 't principael, met halve registers onder sprekende op acht voet.

In plaetse van de Trompet in 't bovenste clavier te maecken een register genaemd *Vox Humana.*

Beyde de secreten te weten van 't bovenste clavier en 't posityff, met alle registers alsoo te repareren, datter geen faulten in bevonden werden.

De clavieren van 't bovenste werck en het principael soo licht te maeken om te spelen alst doenlijk is.

De groote Pijpen die tegenwoordich van hout zijn, nu van loot op zijn toon te maecken.

D'orgel perfectelijck te accorderen ende op te leveren tot kennisse van onpartijdige organisten

1726, Mei, 20.

Alsoo de Edl. Heeren Borgermeesteren en Kerkmeesteren der kerk in Amersfoort hebben begeert op mijn *Andries Duyschot, orgelmaker*, benefens de Organist Jacob Danens om te sien ende visenteeren den Orgel in deselve kerk alhier.

..... vorder moet noodsaekelijk gemaakt werden een copping dat het middelste op het bovenste clavier, en dat dese copping kan halveren voor de linker en regtherhand is seer nodig te gebruyken onder de kerksangh.

Noch te maeken 't rugpositieff een neut register genaemd de Cornet vier dick in de Regtherhand, off sooveel laeger als het vallen kan in de linkerhand, in de

plaats van de toesyn, dit register bestaet meer als honderd pijpen en seer nodig tot versterkingh van onder t' singen te gebruyken.....

Amersfoort, G. A. Politieboek.

4 - AMERSFOORT. O.L.V.-KERK.

1573, October, 3.

Willem Pijl, Amelius van Schayck Ghijsbertsz. en Henric Botter, kerkmeesters van de O.L.V.-Kapel binnen Amersfoort bekennen..... „schuldich te wesen *Mr. Peter Jansz. ende Jannitgen sijn huysfrou, Johan Jacobsz. ende Neeltgen sijn huysfrou, orgelmaeckers ende borgers der stadt Utrecht*, die somme van drie hondert keyszer karolus gulden ad twyntich stuvers tstuck, heercomende van tmaecken ende opleveren vant groot orgel inde voorsz. capelle tegenwoordich staende”.....

Amersfoort, G. A. Charter No. 1118.

5 - AMSTERDAM, OUDE KERK. Grote orgel.

Omstreeks 1555.

Item dit zijn die gebreck die hier na gescreven staen, tgheen dat die kercmeesters van die oude kerck begheeren volmaickt ende gherenoveert te hebben int groot werck staende in die oude kerck. Item een nyeu regael, mit een nyen cromhoren. Item men zal drie ofte 4 schalmeyen vermaicken ofte vertonghen om hair perfect gheluyt te hebben. Item men zal dat tghehele werck boven ende beneden doorsien ende helpen dat tselfde gebreck datter in is met die tramblant etc.

Item also verder alst die kercmeestren gelieven zal ende met *Mr. Henrick* tesamen kuenen accorderen, soe sal men die quintedeën boven wech nemen ende brengen in die selfde plaets een registry gheenoemt die naezaet. Item achter int posetyf sal men vuyt nemen dat cromhoiren ende brengnen een suflet in die plaets.

Item dat principael sal men maecken stercker nae den eysche van die kerck.

Amsterdam, K.A.

Bundel Oude Kerk 196,

Charter 294.

Reeds gepubliceerd in 53, 1885:

Opschrift aan de Zuidzijde van het Orgel:

Memorie van dit orgel. Anno 1540 is dit orgel aan drie meesters besteed en Anno 1567 geheel vernieuwt door *Meester Pieter van Utrecht* en met een positiv of rugwerk vermeerdert, en dat van zulken heerlijken geluid, dat geen Meester ooit dorst bestaan zoo goet bij te leveren.....

Kerkrekeningen.

fol. 4.

Den 24 dito (Januari 1582) betaelt *Harman Jansz.* voor arbeytsloon dat hij die organen gestelt heeft ende eenige pijpen geholpen heeft 8.—.—
fol. 29 verso.

24 Augusti (1588) betaelt *Mr. Peter Jansz. orgelmaecker* voor hett groete ende klene orgell te repareren ende te accorderen die somme van 125 g., noch 5 g. voor sijn knechts tesamen 130.—.—

fol. 58 verso.

denselven dach (17 November 1595) an *Jan Pietersz.* voorsz. betaelt op seecker Reparaty an de orghel 6.15.—

K. A. 0 28.

6 - AMSTERDAM, OUDE KERK. Kleine orgel.

1544, November, 7.

In den name onses heeren. Amen. Op den VIIen dach van November Anno XVc vier ende veertich hebben Symon marten dircxzoons Burchman, Wouter dobbenzoons

ende Cornelis Jacobsz kerckmrs. van sinter niclaes prochie kerckce binnen der stede van Amstelredam in absencie van Claes meensz. bestaet ende *Mr. Jasper Jansz. van den bosse orgelmaicker* voir hem selven ende gem(achtigde) van *Mr. Henrick van nyeuwenhuys oick orgelmaicker ten bosse* ende voir hem beloovende ende vaststaende heeft anghenomen, een gans nyeuw werck van drie voet zes voet luyende mit twee clayveren wair van dat eerste sal hebben een secreet met een operlae mit neghen Registers wair van dat eerste wesen sal een doeff van fyne thinne dat andere holpijpe van zes voet dat derde een quintedeende van zes voet, dat vierde een coppeldoeff dat vyfde een mixtuer, dat zeste een scharp, dat sevende een gheemshoern, dat achtste een Ruysse cymbael, dat negende een scalmay van drie voet. Item dat tweede clavier sal hebben een secreet op hem zelven met drie Regysters the weeten een holpype van drie voet, dat anderde een syvelet, dat derde een goedt Regael van zes voet luyende. Noch een pedael met de bastrompet van zes voet. Item dese twee clayveren sal men mogen spelen tesamen ofte elcx bysonder zoe dat den organist believen zal. Item noch sal in dit werck zijn een goede tramberlandt. Ende tot dit voirwerck zullen syn *drie goede balgen van hout gevonden gelyck die tot Delft geweest* ende wairt saicke dat *Mr. Cornelis Scaegen* onse organist mit een ander goedt *Mr. zeyden*, dat die wint van de drie balgen tot dat voorsz. Werck nyet sterck enough en wairt dat alsdan die voorsz. mrs. gehouden sullen zijn die vierde ballech dair bij te maecken op haeren costen ende voert zullen die voorsz. mrs. leveren een nyeuwe borst met een nyeuwe casse ofte vidimus met zyn tabernaculen net ende wel gewrocht mit die doeren daer toe ende voert alle materialen ende al dat daer toe behoort tot dat voorsz. werck wair voir die kerckmrs die voorsz. meesters weder leveren zullen die oude leeghe casse van twaalf voet mit zyn stoel staende in de voorsz. kerck bij dat hamburger choer ende noch dat geheele Edammer werck mit zyn gheblaes ende dat sonder stoel ende dairenboven noch an ghelde wanneer dat werck opghelevert zal zijn tnegentich karolus guldenen van 40 grooten vlaems tstück, welverstaende dat de voorsz. meesters gehouden zullen zijn die kerckmeesters te leveren een fraye wel gemaicte patroen voir kersmisse toecomende in alle manieren zij dat werck zouden willen leveren ende soe sullen oick die voorsz. kerckmrs. gehouden zijn voir jaersdach eerstcomende te seggen off zij dat werck gemaict willen hebben ende ist dat zyluyden tevreden zijn dat dit voorsz. werck aldus gemaict sal worden alst voorsz. is, zoe sal meester Jasper gehouden zijn dit voorsz. werck te helpen ofte te accorderen. Ist saick dat dair nae dat werck gelevert zal zijn eenich gebreck in quaem ende hij in levenden lijve wair hier omtrent. Ende oick zullen die voorsz. kerckmrs. gehouden zijn die leghe cas van twaelf voet beneden op die vloer van de kerck te leveren op kercx costen ende die mrs. voorsz. zullen die oude wercken wel mogen vercoopen, mair kerckmrs. zullen nyet gehouden zijn eenige leverancie die voorsz. mrs. te doen voir dat die mrs. die kerck eerst gelevert zullen hebben. Sonder arch ende list. In kennisse der wairheyte zoe sijn hier van gemaict twee cedullen alleens luydende ende per A.B.C.D. vuyt malcanderen gesneden ende oick bij den voorsz. partyen onderteycket.

bij unsz beyden meyster Hendryck

Simon martens dyrckxsoon.

end Jaspar Johanson orgelmaechkers.

Item dit voirscreven werrick is de vollen op ghelevert. Actum den 28 in october verstaende dat meyster Jasper hem verbonden heft dyt voirscreven werck soe lanck als hij liefst the onderhouden ende tho accorderen ende heft dyt beloeft. In presensye van *Mr. claes* ende *Mr. arrent* ende *hanrick fransen* ende sonder dair iet of tho nemen.

Amsterdam, K. A., Bundel Oude Kerk 196, Charter 294.

7 - ANTWERPEN, O.L.V.-KERK. Grote orgel. 1557, Maart, 15.
Blyckt in eenen ouden boeck, de fabrique der Cathedrale Kercke raeckende, dat in den jaere 1557, den 15en dach van Meert, den thresorier Mr. Thomas du Terne en... als onderkerckmeesters, vermangelt hebben de oude orgel op de nieuwe, tegen *Gilles Brebos, orgelmaecker wonende binnen Antwerpen, geboren van Liere*, ende gaven toe op oude orgel met noch veele oude pypen en oude stoffen de somme van fl. 400,—.

21 : 6.

8 - ANTWERPEN, O.L.V.-KERK. Orgel der O.L.V.-Broederschap. 1514.

Orgel begonnen door *Daniel van der Distelen* en voltooid door *Hans Suys* uit *Neurenberg* volgens dit contract:

„Eengen Orgelen voort eengen Doeve van drie manieren ende een cimbase van drie manieren. Nog twee manieren van fluiten ende Hoelpijpen, nog Wegelen, Walthornen, Scheelpijpen, Trompetten, Schalmeyen, sincken Royspijpen, ende Tamboureynen, ende nog meer andere selsame stemmen die nooyt in orgelen gehoort geweest en zijn, ende dat daer aff de grootste Pijpen lanck sal wesen achte voeten, ende d'ander naer advenant van dyen...”

28 : 173.

9 - ARNHEM, St. EUSEBIUS. Oude orgel. 1506, November, 25.

In den name der heilligher Dreivoldicheyt. Tho lave ind ther eren Gaetz almechtich ind unser patronen Sunt Marthen ind Sunt Eusebii soe hebben wij kerckmeesters van der oltkercken t'Harnem verdynght aen *Bernt, orgelmaker van Embryck*, een orgel te maken in vurwaerde ende manyre als hiirnae beschreven steet.

In den yrsten sal dese orgel wesen van seshien voeten, tot welcken *Bernt* vurschr. leveren sal alle materi, dye daertho behoren sall, uytgescheyden alleen die balcken mitten solre, daert werck op staen sall, und dat loet totten pijpen, welck hem beschicken sullen die kerckmeesters vurg. Oick uytgescheyden alle yserwerck, datter tho behoeren sall.

Ten anderen mail zijnt vurwarden, dattet werck sall aengaen in den ff ende inden viifften ffaut weder uut als van clavier f g a b h c cis d dis e f fis g gis a b h c cis d dis e f fis g gis a b h c cis d dis e f fis g gis a b h c cis d dis e f fis g gis a b h c cis d dis e ff. Ind dat principael sal hebben vyer registryer, als van stemmen ende principaelwerck een doeff, een koppeldoeff, een zymbel ende een scherp.

Then derden mael soo sall achter rugge staen een positieff van acht voeten, welck sall heben viiff registryer met vier octaven inden ff aengaende, als van stemmen ende principael, een doeff, een koppeldoeff, een doeff van vier voeten ende floeyten van vier voeten ende dair sinckens bij ende zymbalen op alle stemmen des positieffs met enen kryther.

Then vierden mail sal men hiirin maken een clavier in ff aengaende van trumpetten ende zymalen. Ende die trummen op die floeyten opstaen.

Voirt zijnt voirwaerden, dat dyt vurg. werck sall hebben twelf belgen. Dess sal men den meyster voir dit vurschr. werck hantreyken ende betaelen sesshondert philippus gulden, als dat werck bereet ende nae meysters prijs volmaect is. Des sal hij dat werck maken op ziin alrebest ind daer nyet aen verkrimpen, gelick hij dat voir Got sal verantwairden.....

Reeds gepubliceerd in 19 : 60.

Arnhem, R. A. Inv. No. 4512.

10 - ARNHEM, St. EUSEBIUS. Nieuwe orgel. 1541, Mei, 9.

Item op S. Andreas dach werdt bij die Burgemeyster *Henric van Poelwijck* ind die kerckmeysteren *Henrick Engelen, Johan van Ratyngen* ind *Herman Dryver* een

verdrach gemaect myt meyster Johan Noster dat groete orgell in der moederkercke te maicken, nae vermoegen deser vurwerden. Inden yersten die prestanten van seshien voet. Ten anderen een doyyf van acht voeten, mit syn registeren. Then darden een coppel van vyer voeten, off een baerpijpe, wie van beyden men believeen sol. Then vierden een superoctave myt syn registeren. Then sestien die zymbalen myt syn registeren. Item noch die trumpetten, ende ist mogelijk, dat hij nog een sunderlinge stemme daerbij vynden kon. Dan vindt men in dit verdrag nog gesproken van een baertfloeyte, van een holtype, een gemzenhorn, een clinckende zymbell, een regaell, een tramlant: ende dat holtwerck moest gemaect worden als toen die nye manier was.

30 : 96.

11 - AVERBODE, ABDIJ, Grote orgel.

1517, Juli, 30.

Willem Boets van Heyst wonende Tsertogenbosch orgen maker heeft advys gegeven om orgen te maken dit staende souden moegen blyven nae de gelegenheyt der kercken van Everbode penultima XVIIo.

In den yersten dat men dwerck soude maken van 8 voten ende een positie oft myxtuer metten cymbalen ludende alle drie tsamen voer een principael werckt oft dander twee te wetene de positie end cymbalen elc bezundert ludende metten doven.

Item noch boven int selve werck floyten de hellicht vanden principalen doven ludende bezundert ende nyet metten principalen. Item een posityff in den rugge hebbende doven van 4 voten een positie ende cymbalen nae quantiteyt vanden werck.

Daer toe hebbende een floyte van eender differencien vanden andere als boven, van den selven thone als de doven vanden posityff. Oft ten waer dat myn here hebben woude de trommen, soe sal de floyte inden stoel de hellicht mynder zyn dan de doven in den stoel om der trommen wil, ende dit werck sou er hebben soe boven soe beneden 8 registeren.

Nota. Magistrum Symon de Coudenberge secretarius Buscoducensis commendat magistrum Petrum de Traiectae inferiori, M. Gerardum filium suum, magistrum Johannem van Monster in Westphalia. Unus de hys tribus faceret organa solida et durabilia,...

1530, Februari, 23.

...*Antonys Toers (jans soen van Hasselt, orgenmaecker woeneende in de stad van Thienen)* sal maken leveren ende setten een loeffbaerlyck orgelwerck van ses voten, opten nyeuwen aert, met vele vreemde thoonen ende stemmen, inhoudende elf registers, primo, een dooff van sess voeten voerstaende, secundo, een dooff van drie voeten, tercio een positie metter quynten, quarto een symbale vier starck, quinto floyten luyende op drie voeten, sexto hoelpypen luyende op sess voeten, septimo bardoenen luyende op twelff voeten ten eynde uyt, octavo trumpetten van sess voeten ten eynde uyt. Nono cromhoerens luyende op drie voeten ten eynde vuyt. Decimo regalen luyende op drie voeten ten eynde vuyt. Undecimo een groote vreemde quynte ten eynde vuyt, ultimo ten loffbaerlyck bomme. Item int principaellweck sal hy de myddelste pypen stofferen in elken choer gelyck van fynen gebruyneerde goude... ..Item Antonys sal hebben... tseventich gulden...

1562, Januari, 27.

Anno XVcLXII Januari XXVII, stilo Leodiensi, heeft *M. Ghielis Brebossch, orgel-maker woeneende tot Antwerpen in St. Jansstrate*, aengenomen teghen de Er. vader en goede heere Mattheus van Rethy, prelaet des goidshuys van Everbode te vernyeuwen de groote orgelen tot Everbode voirscreve, hangende voere inde kerke aldaer op zekeren conditien hier nae volgende:

Inden yrsten zal de voirschr. M. Ghielis int principael secreet het doeff voere int gesichte laten in zyn weesen behalven datmen dat zal enen thoen groever maken, te weeten die groetste pypen lenghen oft nyeuw vermaken ende dander nae advenant.

Ten tweeden zal M. Ghielis maken een octave van drie voeten lanck, ten derden een positie wel sterck, ten vierden een simbale wel sterck, om het principael te vullen ten vyfsten eenen nachthoeren, ten sesten eenen gempshoren, ten zevenste een groeve quinte ende M. Ghielis heeft geloift inde plaetse van een positie een cyflet te maken, zoe verre des moegelicken is, ten achsten die ruyschende simbale zalmen oyck als voere well sterck maken.

Item int tweede secreet sal de voirschr. M. Ghielis inden yersten maken een hoelpype van zess voeten luyende, ten tweeden eenen cromhoeren van zess voeten luyende, ten derden een nyeuw simbale enckel, welcke voirscreven diversche registeren sal de voirschr. M. Ghielis van ten maken ende sal een selven doen hebben een nyeuw clavier op hem selven.

Item het onderste secreet zal metten bovensten secreet trecken aen doude clavier waer op zal staen inden yersten het pardoen van veerthien voeten luyende, ten tweeden een trompet van zeven voeten luyende, ten derden een scramen van $3\frac{1}{2}$ voeten luyende, welcke voirschr. pypen M. Ghielis zal oyck als boven van ten maken.

Item met deze drie voirschr. secreeten sal hy het tramlant wel doen luyen ende sal maken dat den wyndt altyt blyve in de voirschr. secreeten sonder affsluytinghe, waerinne hy oyck nachtegale sal maken.....

Welck voirschr. werck heeft M. Ghielis geloift loffbaerlyck ende alzoe goet als die oirgelen tot Antwerpen in onsser Vrouwen kercke opt ocael staende te leveren...

12 - AVERBODE, ABDIJ, Kleine orgel.

1562, Augustus, 14.

...Item op datum als boven heeft M. Ghielis *Brebosch* noch ontfangen van den posytiff dat hy versien heeft onder die clocken hangende voere zynen arbeyt die somme van zess carol. gulde.

Archief der Abdij Averbode.

49 : 249—261.

13 - BASELDONCK, KLOOSTER „PORTA COELI”.

1542.

Mr. Henrico Nijhoff ut tempore desolationis nostri monasterii organa ab eo empta resumere vellet ne aut a gliribus folles roderentur aut opus intestinum pulvereo situ depravaretur.

65, 1895 : 289.

14 - BERGEN AAN ZEE.

1571, November, 20.

blz. 72:

„Dit geschrift (n.l. een contract betreffende de reparatie van het orgel) word nog alhier bij de kerkmeesteren bewaard: Hieruit nu blijkt, dat *mr. Allert Claesz., orgelmaker te Haarlem*, in het orgel te Bergen heeft gemaakt een posityf groot 6 voeten; dat hij het prestant van het posityf (dat van louter Engelsch tin was) dubbel gemaakt heeft, sprekende of luidende met twee gelijke stemmen tot versterkinge van het geluid; dat hij het grote oude werk vertind, gerepareerd en eindelijk het houtwerk dat tot het orgel behoorde, merkelyk verbeterd en dus het gantsche werk niet weinig versierd heeft”

41 : 72.

15 - BERGEN OP ZOOM. ST. GEERTRUIDA. Groot Orgel.

Stadsrekentngen.

1472—'73.

Meester Daniele den orghelmakere betailt voer de vracht van 914 pont thins, die

hij verleit heeft om in die waghe te bringen ende vandair te doen ende andere, dat hij bereydt, gecocht ende schoon heeft doen maken na uytwysen zynre cedullen dairaff overgegeven, die met rekeningen geclairt is tsamen 19 sc. 10½ d. Ende van eenre dosynen witten vellekens by den rentmeesters tot Ziericzee doen coopen, tsamen 5 sc. brab. loopt in al 24 sc. 10½ d. brab.

De voirsr. *Meester Daniele* betailt van den voirsr. orghele te makene alsoe dairaf met hem overdragen is, te wetene alle maenden 2 lib. gr. brab. in mindernissen van den principalen, omdat hy te bat diligentie doen zoude, compt voir twelwe maenden bynnen den tyde deser Rekeningen hem betailt. 24. lib. gr. brab.

Register Ordonn. 1545—1562 fol. 220.

1555, Maart, 23.

Opten 23en Marty 1555 nae brabant, is by mynen heeren drossaet schouteth, burgemeesters ende scepenen aengenomen Servaes van der Muelen om te bedienen het officie van den organist deser kercken op alle alzulcke prouffiten, gaigien ende emolumenten als syne voirsaten organisten genoten hebben. Ende heeft beloofd in plaetse van eede het werck in der kercke gestelt te onderhoudene ende alle de registers accordt te houdene ende bysunder het tongewerck, zulcx dat men hetzelfde dagelicx zal moeten hooren, te wetene trompetten, schalmeyen, sincken, regaelen baerpijpen ende cromhoorens ende dyergelycken. Ende oft indt zelve werck ofte registeren eenich merckelijck gebreck quame, dwelck hy zelve nyet en soude connen remedieren het waere aen den blaesbalcken oft andersins, zal het zelve gehouden zijn terstondt te kennen te gevene, die van de weth, om daerinnen te remedierene, alzo zy te raide zullen bevinden behoirende. Ende zal voorts gehouden zijn de veersen van den loove te spelene, in zulcker vuegen gelyck men dat 't Antwerpen in onse lieven Vrouwen Capelle gewoonlijck is te doene, mits oick naer 't loff een motet oft dyergeycke te spelene.

Stadsrekeningen.

1555—'56.

Gerrit Geertszn. gereisd naar Rotterdam om den organist der kerk aldaar te halen tot visitatie „van der nieuwen orghele alhier” 13, II: 192.

Kerkrekeningen.

1559—'60. Fol. 23 recto.

M. Claes Henricss, orgelmaker van den Bosch, van dat hij de orgelen gevisiteert heeft ende geaccordeert 9 daghen tot 12 st. daechs, den 5en Octobris betaelt 5 kar. g. 8 st.

1560—'61. Fol. 19 verso.

M. Claes, orgelmaker van 's-Hertogenbosch van den orgelen te visiteren jaerlicxs eens ende te onderhouden 6 kar. gld.

Stadsresoluties, 7 Aug. 1593.

Den voorscreven 7en Augusti is bij mijnen heeren geresolveert, alsoe de orgelen deser stadt door de voerleden disordren van de soldaten by nae geheel waren bedorven ende onbequaem gemaect tot het orgelspel, daer door geschapen waer selve werck voerts geheel te nyete te gaen, is by mijnen heeren geresolveert, dat men tselve sal doen repareren ende daerop ontbieden *Jan Franchoyss Rose orgelmaker*, die daer toe zijnen dienst was presenterende, om te sien hoe vele sulcke reparatie soude moghen costen..

Stadsresoluties, 10 September 1593.

..... de selve meester *Jan Rose* sal daer vore hebben ende is hem tselve werck aenbesteeet voor ses hondert kar. gld.

..... ende sal oock den oncost van zijn verhuysen van Dordrecht herwaerts wesen sonder zijnen cost

Stadsrekeningen, 1612/13, fol. 103 recto.

Item meester *Aelbrecht Rijspenninck, orgelmaker, wonende binnen der stadt van Nimmegen*, is van stadswegen aengenomen omme opsicht te nemen op zijnen last, ten welcken einde hij gehouden is ten minsten alle jaeren eens op zijnen cost over te comen, ende het werk te repareren op de gagie van dertich Car. gld. jaerlijcks, ingegaen den 18en Augusti 1609 compt hier betaelt het jaer verschenen 18 Augusti 1600 ende twelfve 30 Car. gld.

Bergen op Zoom, G. A.

16 - BERGEN OP ZOOM, ST. GEERTRUI. Kleine Orgel.

Rekeningen der O.L.V.-Broederschap.

1485/86, fol. 6.

Item alsoe meester *Jacob de orghelmaker van ghendt* aengenomen hadde te makene aen onser vrouwen orghele voirsz. thien groote bordoenpijpen met hueren toebehoerten vast aen buyten doude werck vander selver orgelen de somme denselven meestere *Jacobe* daeraff achtervolgende der voirsz. bestedinghen betaelt de somme van 12 lib. gr. br.

1486/87, fol. 6 verso:

In den yersten betaelt meester *Jacob van den eeckhoute* van twee nyeuwen blaesbalcken ende eenen secrete inden voirsz. orgels te makene, bet. tsamen 9 lib. 12 sc. Item *Adriane vander heyden* schildere van den orgelpipen ende der doeren vander voirsz. orgelen te stofferen bet. 2 £ 4 sc. brab.

Item want de voirsz. orgele ontstelt wart daerom ontboden eenen *orgelmakere van breda* ende denselven van stellene betaelt 5 sc. brab.

1489/90, fol. 4:

Item meester *daniele van den list* orgelmakere van de orgels te vermakene ende te reparerene achtervolgende de bestedingen betaelt 10 £ 10 sc. brab.

Item meester *govaerde, Organist van antwerpen* alhyer ontboden uut bevele van borgemeesteren ende scepenen om tselve werck te warderene ende visiterene oft meester *daniel* achtervolgende der voirwaerden de orgele volmaect hadden oft nyet geschoncken 16 sc.

1505/06, fol. 14 verso:

Ander uitgeheven des voirsz. dekens ende zijne gezworenen van den wercke van den nyeuwer orgelen tegens onser vrouwen outaer over gemaect met des daeraen cleeft in manieren nebescreven.

Inden yersten meester *Daniele de orghelmakere* van der nyeuwer orghelen voirsz. die hij van *cornelise coenraet* deken vanden jaire voirleden aengenomen heeft te makene voer 42 lib. gr. brab. daerop hem de selve oude deken int jair voirleden op betaelt heeft 13 lib. 10 sc. brab. naer uutwysen sijne rekeninghen. Ende want dezelve meester *daniele* naden heyssche vanden wercke buyten der voirsz. yersten vorwarden meerder werck daerinne gemaect heeft by advise vanden sangmeester organiste ende anderen hem des verstaende datter meer van naer de inne behoerde verandert deselve yerste vorwaerde ende hem noch mer toegeseyt 7 lib. 10 sc. met

condytien dat hij tselve werck 4 jaer lanck moet houden gaende in reke (en règle) alsoe goet als hy 't geleverd heeft.....

1506/'07, fol. 14 verso.

In den yersten betaelt meestere Jacobe den organist van Antwerpen ende *meester noel orghelmakere van vere* die ten bevele van borgmeesteren ende scepenen ontboden wairen om de nyeuwe onser vrouwen orghel te visiteren te weten meestere Jacobe 15 sc. ende den andere 13 sc, videlicet tsamen 28 sc.

Bergen op Zoom, G.A.

17 - BOXTEL, ST. PIETER.

1549, September, 5.

Fielten Chineer te Breda stelt zich borg voor *Yzebrant Claesz., orgelmaker te Breda*, die aangenomen heeft „van de kerckmeesters der kercke van Boecxtel op alsulcken nyuwen werck ende organe als den selve *Ysebrandt Claeszone* van de kerckmeesters aangenomen heeft te maicken nae uytwysen der cedule ende bescheiden dairaf tot Boecxtel gemaict"... Ook de Bredase organist *Aert Dyrxzone* stelt zich borg.

65, 1927 : 167.

Kerkrekening 1607/'08.

fol 16:

In den iersten den 16 December anno 1607 aen mester *Jacoppen Nieuhoff* betaelt twee hondert vyff ende twintich guldens ende thien stuyvers in volle betalinge van het dopmaken der organen vallende alsoe hier voer vuytgegeven 225 gl. 10 st.

1610. fol 18.

In den eersten bet. aen mr *Aelbrecht kiespenninck woonende binnen nimmegen* voor het opmaken van de orgelen in onser liever vrouwen choir vijfhondert guld. boven alnoch drie hondert ende ses ende dertich gulden by niclaessen petersz. als provisoir van onser lieven vrouwen altair aen synen handen bet. valet alsoo hier by den rendant alleen vuytgegeven de voirsz. 500 gl.

Boxtel, G.A. Inv. 250 en 251.

18 - BREDA, O.L.V.-KERK. Grote Orgel.

1534.

In den eersten es vorwaer als dat dit werck' sal sijn goet en soet principelijck loeffelijck van gheluyt van sesse voeten luyende met thien registeren dat is te weeten:

In den iersten een dof van sesse voeten van fijne engelse tenne.

Een copelle van ditte van drie voeten.

Een mixtinte.

Een cimbale.

Een holpipe van sesse voeten luyende.

Een fluyte van drie voeten luyende.

Een gemsenhoern van anderhalve.

Een cynclret luyende op die quinten.

Een ruyschende cymbale.

Een trompet doirgaende van sesse voeten, die sal spelen moghen manualiter ofte pedaliter tot allen die gheluden.

Dese voirs. reghysteren sullen hebben een borde een clavier op het selven. Noch hier en booven soe sal aen dit werck voirs. een posityf van drie voet achter in den stoel met allsulcken reghysters als hier na verclaert wordt.

Inden iersten een dof van drie voeten weesende van fijnen tenne.

Een holpijpe van drie voeten.

Een cromhorn van 12 voeten.

Een reghael van 6 voeten.

Een scalmeye van drie voeten.

Item het pedael sal ghegrosseert worden op twelf voeten te weeten:

Een dof op een besunder secrete met een trompet.

Item des is voirwaert dat die meester sal hebben dat houtwerck dat daer staet besonder het yserwerck.

Des so sullen de kerckmeesters wederom leveren groot hout dat sy behoeve en yserwerck.

Item van desen werck sullen die orghelmaeckers hebben vier hondert rynsguldens en sal opgelevert wesen assumptionis Marie Ao XXXIIIIJ. Dat is bet. 400 Rgl.

Na dese voirs. comenp heeft men bestalt een werck by meester Zeger medicyn en meester goosen buys en aert den organist voer in die borst drie regysters daer hy af gehadt 25 Rgl. 35: 13 vlgg.

19 - BREDA, O.L.V.-KERK, Kleine Orgel. 1536, September, 21.

Meister Hansz orgelmaicker bekant alsoe hie mit Arnt Dericksz orgelist to Breda dinckplichtig geworden is durch sinen vulmechtigen vur die werdigen ind ersamen heren decken ind capittell der collegiaten kercken to Breda schulden halven van 13 rins gulden vermoige Arntz hantschrift herkomende van ein positiven, dairinne dieselve heren verclairt hebben dat *meister Hans* beeden solde dat het positive vol ind in aller manieren geleverd sij soe die koip tusschen beiden pathien gedaen ind geboirt ende woe dat genante Arnt bij hem gekomen is ind hem aiffgekoiffd hieft ind hieft dairomme *meister Hansz* orgelist vurz. mit siner wairheit gesacht ind vort lifflick ten heiligen schwerende beholden ind geseckert dattet selve positiff also bereidt glick idt derselve Arnt Dericksz hem aiffgekoiffte, ind dat in tyt des koipes tusschen hon beiden gehalten gewest hem geleverd geworden is in aller manieren die koip gegaen was".

Arnhem, R. A., Rechterlijk Arch. Zutphen, Kentenissen 1536—1538 fol. 61 verso.

20 - BRIELLE, ST. PIETER en ST. CATHARINA.

Resoluties van de Magistraat.

14 Maart 1559.

Alsoe de kercke de macht nyet en heeft, besloten dat tot het maicken ende repareren van den groeten orgel in St. Pieters kercke te Maerlandt den burgemeester tresaurier uyten name der stede betaelen zal 4 £ gr. vls den bouckhouder van den Heiligen Geest te Maerland 4 £ ende den Boeckhouder vant vrouwenhuys oick 4 £. De burgem tres. ende de kerckmrs. van St. Katrijnen kercke gecommiteert omme te besteden den groeten orgel staende in de voors. kercke.

21 - BRIELLE, ST. CATHARINA ¹⁾. 1563, Maart, 30.

Ord. voor Cornelis Jacobsse als boeckhouder van St. Catharijnenkercke om te betalen aen de orgelmaeckers voor den nyeuwen orgel binnen de voors. kercke de somme van 8 £ 6 sch. 8 gr. vls.

1563, Juli, 21.

Visitatie ende approbatie van het nyeuwe werck van den groeten orgel staende in St. Catharinenkercke gemaect by *mr. Nicolaas Heynrickze van shertogenbossche.*

¹⁾ Mededelingen van Dr P. J. Dobbelaar, gemeentearchivaris.

1582, Augustus, 11.

Mr. Pieter de orgelmacker in regardt van zijn goet werck thoegevoucht 12 £ in plaetse van 7.

1677, September, 15.

Is Mr. (Apollonius) Bosch, Orgelmaker tot Rotterdam aenbestaet het versetten, repareren ende amplieren van het orgel in de Grootte Kerk deser stede, van 't selve uitte Zuyt Oosthouck van des. kerck af te nemen ende te transporteren midden in des. kercke aen het onderste gedeelte van den toorn volgens de tekening ende de bestecke daervan sijnde ende dat voor een somme van seven hondert Car. gld.

Brielle, G.A.

Ongedateerd stuk van omstreeks 1740.

Rapport betreffende de toestand van het orgel:

..... De registers van het Orgel zijn als volgt:

Int bovenklavier

1. Holpijp
2. Vox Humana

Rughpositief

1. Prestant 4 voet
2. Holpijp 8 voet
3. Openfluit 4
4. Octaaf 2
5. Dossijn
6. Gemshoorn 2 voet
7. Mixtuur
8. Scherp
9. Sexquialter

In het middelwerk zijn

1. Prestant 8 voet
2. Quintadena 8 voet
3. Troppet 8 voet
4. Octaaf 4
5. Superoctaaf 2
6. Quintoctaaf linkerhand
7. Quintfluyt regterhand
8. Quintanus 1½ voet
9. Sexquialter half register voor de regterhand.

} 1½ voet

Om het orgel door een reparatie te verbeteren was nodig, dat in het middenklavier meerder grond of zwaarder geluyt gemaakt werden hetwelke zoude kone geschieden op volgende wijzen

ten Eersten een gants nieu secret of wintladen, terwijl de tegenwoordige vol gebreken en ook wijnigh wint nitlevert, ten tweeden een prestant 8 voet, een nieuwe trompet 8 voet, als meede een mixtuur, dese verbetering zoude het orgel nog eens zoo swaar doen spreken als tegenwoordig, doch in 't bovenklavier moet nootsakelijk ook een quintadeen 8 voet bijgemaakt werden.

Zoo zal als dan ook die Reparatie van langen duur zijn en zal de kosten vermeerderen met seeven hondert en vijftigh guldens.

(w.g.) Christiaan Muller orgelmaker. Hendricus Radeker organist (te Haarlem). Brielle, G. A. 1).

22 - BRUSSEL, KONINKLIJKE KAPEL.

Memorie van de nodighe reparacie die der ghedaen moet wezen anden groten orghel als den cleynen van de cappelle van de Sma Infante, tot Brussel.

..... Item, boven int grot werck sal gemackt worden een superoctaaf in de plaetse van de veltfluyt. Item, inde mixtur sal innen gebrocht worden een pipe ofte tube, om het principael wat sterker te maken. Het Trompet en de schalmey moet vernieut worden in somighe platse van touche, ende bysonder van d'accorder iserekens, metschaders nieuwe blockens van loot daer de trompetten anne ghevast

1) Mededelingen van Dr P. J. Dobbelaar, gemeentearchivaris.

moeten worden ende nieuwe tamis om deselfde trompetten te houden. Item, an 't onderste werck sal ghemackt worden enen crommen horn van acht voet, in platse vande rigale. Angande 't clavier vande pedalen, moet verniet wezen van nieuwe veren van iser. Item daer moet ghemaect worden enen nieuwen nachthorne, beginnende ten halfven claviere, openbaers gestoffert met vier (ende) met ses pijpen op elcken stocke. Item, daer moet ghemaect wezen een niet register, ghenampt een tierce, met alle sin touchebhorten...

Aldus gedaen te bureele vande finantien, den 22 8ber 1624.

Charles de Hertoghe.

Mateo Langhedul 1624.

64, II: 312.

23 - BURGWERD. (Friesland ¹⁾).

Kerkrekening 1580.

Voer een pistief gegeven daer nu in ons kerck staet den somma 20 gg.

24 - CULEMBORG, ST. BARBARA ²⁾).

Stadsrekeningen 1460/'61.

Item *meyster Jacop die orgelmaker*, die mijn Joncheer (Gerard van Culenborch) hyr ontboden had, hem syn gelaich gescheinckt opten Jairsavont, dat beliep 4 krs.

1559, Mei, 23.

Johan Roose ,orgelmaker, bekent ontvangen te hebben „viifhondert ende viiftich Carolusgulden, tot twintich stavers brabant den gulden gerekent, die hem beloeft ende toegeseyt waeren voer een orgelwerck met veele en verscheyden registeren, dwelck hij meyster Johan voirs. opgemaect ende nae meestersprijs geleverd heeft te Culenborch in sente Barbarenkercke op Woensdach den XVII Maai anno voirs. alles achtervolgende ende nae brederen inhoud van der voirwaerden, daarvan oppgericht ende gemaect, dieselfde voirwaerden ziinde van dato den XVIII Decembris anno XVc ses ende vyftich.....

Arnhem, R.A., Schepenkennissen van Culemborg, 1557—1560, fol. 90 verso. Gepubliceerd in 6, 1923.

1570.

„Die orgelen, die zij (d.w.z. de kerkmeesters) binnen vyff ofte ses jaeren te voeren nyew hadden laten maken, zijn almede verniet (in de beeldenstorm) en hebben die kerckmeesters nu wederom een posityfken gecocht”.

70, III: 177.

Stadsresoluties 12 Mei 1620.

Thonis buth gewesene kerckmr. van St. Janskerk heeft aen de magistraat opten Stadthuuse den 12 may 1620 getelt de somme van hondert gl. in afkortinge van hondert vyftich gl. waer voor de kerck van Ste barbaren aen St. Janskerck het posityff eertytz in sinte barbaren kercke gestaen hebbende vercocht ende gelaten hebben, welke hondert gl. geemployeert syn tot betalinge van 't nieuw gecochte orgel in Ste barbarenkerck staende. Ende sullen de voorsz. hondert gl., dese over brenghen de voorsz. buth in vuytgegeven in zijn rekening daert behoort geleverd worden. Actum opten stadthuuse den 12 May 1620.

15 Aug. 1622.

Alsoo *Aelbert Kiespenninck orgelmaker* jaerlicx gelooft is te betaelen de somme van twaelff gulden, voor dat hij jaerlicx eens comt visiteren het nieu orgel in Ste

¹⁾ Mededeling van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

²⁾ Mededeling van den Heer P. J. W. Beltjes te Culemborg.

Barbarenkerck mitsgaders het Posityff in Ste Janskerck ende tselve herstelt ende in ordre houdt, voorts de faulten remedieert.....

Culemborg, G.A., Inv. 408 bis.

25 - CULEMBORG, ST. JAN ¹⁾.

Kerkrekeningen.

1503.

Item 1 vierdeel waghenscot totten orghelen 4 R. gl. 1 st.

Van die trap aen den toren te beschieten ende dat funthuys te tralungen ende beschieten mitten orghelen 7 R. gl.

1507.

Item *Meester Bernt* die orghelen te maken 25 enkel gulden.

Item *Meester Bernt* van spelen op die orghelen.

Item *Meester Bernt* van 1 blaesbalch aen die orghelen te vermaken 10 st.

1508.

Item van 4 hencselen aen die doeren van den orghel 4 st.

Culemborg, G. A., Inv. 674.

Stadsrekeningen 1538/39.

Item den organist tot tiel die synen *heyntze* onsz. orgele bewairt had die maicke seer voel clacht alsz dat syn soen dat loen van die orgelen niet al ontf. en had ende besetten onsz. borgers tot tiel daer over. Doe ward my beveelen dat ick hem enen penninck seynden soude om mit vruntschap van hem te scheyden, want dat voel gecost soude hebben om dat niet recht te weerde staen soe heb ick geseynt aen den secretaris tot tiel henrick wolf drie gul. die hy den organist gaf enden ick ontf. finck een quitancy dat hy daer meede te vrede was, videlicet 3 gl.

Culemborg, G.A., Inv. 273.

Kerkrekening 1562/63.

Gecoft duer begerte van den pastoer mit mijn medehulpers een nue orgele voir die somme van 48 gul. Betaelt noch 16 stuver van die aude orgele aff te breecken ende dat men se *Mr. Bernt binnen Vianen* vry thuys gesonden heeft soe se de kerck niet toe en quam, fac. tsamen 48 £ 16 st.

Culemborg, G. A., Inv. No. 729.

26 - DELFT, OULDE KERK. Oude Orgel.

1455, Augustus, 4.

Die voerwaerden vant nieuwe orgel te maken.

Int jaer ons heren duysent vierhondert viiff ende viiftich upten IIIJden dach in agosto doe besteden die kerckmeesters van sinte Ypolituskerck binnen delff als clays florisz., dirc van bleyswiick ende jacob van bleyswiick gerritsz. *meester jacob van bilsteyn die orgelmeester* een nyeuw werck te maken van sestien voeten ende dair in een posetyff van vier voeten met dryerhande geluyt, na den betoech off patroen dattie kerckmeesters voirschr. dair off hebben *na manyren ende formen als dat werck tot leyden is tot sinte pieters ende alsoe goet van geluyde wesende als tutrecht is in den doem tsinte martiins*, beter ende niet argher. Ende dit voirschr. werck sel meester jacob voirschr. maken op zinen cost ende reescap

¹⁾ Medegedeeld door den Heer P. J. W. Beltjes te Culemborg.

al dat dair toe behoort, behoudelic dat die kerckmeesters voirschr. sullen hem leveren steygeringe ende blaser totte werck als hi accorderen sal ende laken totte doren. Ende alle dat men breken sal in die muyre ende dat werck te ancken an die muyer. Ende een huys dair meester jacob voirs. in wercken sal. Ende dit voirsz. werck sal meester jacob voirsz. beginnen te maken rechtevoirt na paesschen naistcomende. Ende binnen een jair dair na weder afgemaect ende alvoldaen leveren tot meesters priise die men dair over ontbieden sal te weten na dat maessel te leyden ende tgeluyt tutrecht als voirschr. staet. Ende ist dattet werck dan opgenomen wort ende van waerde is als voirschr. staet, so sal meester jacob voirsz. dit werck oprecht ende in raeck ende in daeck houden tzes jair lanck van allen gebreken dat hi versummet hebben mach off die van hem selven comen mogen sonder enich loen dair off te hebben dan den cost ende reescap. Ende so wanneer datt enich gebreck in geviel ende meester jacob voirsz. ontboden worde so sal hi terstont comen ende helpen twerck om de cost als voirschr. staet. Ende van dit werck sal meester jacob voorn. hebben zes hondert riinsche kuervorste gulde off payment hoirre wairde. Ende dat oude werck datt thans staet off die kerckmeesters moghen dat werck houden voir hondert gulden voirsz. Ende te betalen als dat werck afgemaect ende voldaan ende afgelevert is, vier hondert gul. voirsz., behoudelic dat de kerckmeesters twee hondert riinsche gulden onder houden sullen zes jair lanck te weten also lange als meester jacob voirschr. twerc angenomen heeft te houden.

27 - DELFT, OUDE KERK. Grote Orgel.

1458. Maart. 24.

Int jair ons heren MCCC ende LVIII opten XXIIIJsten dach van maerte vergaerde *adriaen peterszoen* met voerwaarden metten kerkmeesters van der oude kerke te delf en waren op die tiit claes matryssoen, grabrant jacobssoen ende dirc dirsoen van bleyswiick in manier enhier nae ghescreven dats te weten dat adriaen dat grote orgelwerck in de oude kerke vermaken ende reformeeren sal. Item in den eersten so sal adriaen die raem daer die pipen in staen metter doren of nemen van der naelde ende een nywen raemm weder op die naelde maken ghellic van maessel als dat bewerp bewiist dat hy daer of ghetoecht heeft ende die oude doeren daer an maken ende leggen sluten ghelick als sy an die raem nu gesloten hebben.

Item dese twe toernen die op dese naelde staen sullen sullen hoech ziin 21 voeten behalven die caggens die daer boven op sullen staen also dat men dat opperste ende van den meeste pipen besayenlick (?) sien sal.

Item voert sal adriaen maken een nywe laede also breet als in dit werck leggen mach ende op dese lade sal hy maken een dubbelt werck van 16 voetten dats te verstaen dubbel princhepael ende dese princhepaelpipen sal hy setten ghellic van maeksel als dat bewerp bewiist ende dese meeste pipe sal ziin een toen langer dan sy nu is.

Item dat clavier dat daer nu leit dat sal dair bliven leggen ende op desen onderste slotel sal staen dubbelt princhepael ende ghevoert met 4 of 5 pipen starck ende dat eerste cesolfaut met dubbelt princhepael ende 7 pipen starck ende alzo vast oppert tot die overste slotel sal ziin 32 pipen starck ende dese somme van den ghetaelle van desen pipen sullen ziin 750 lettell meer of lettell min. Item al dese pipen sal ic nywe maken ten waer dat ic in dat oude werck enyge goet in vonde die soude ic daer weer int werck brengen.

Item voirt sal ic adriaen al die oude blaesbalgen verleenen met nywen leer also dat sy hoger op mogen gaen om meer wints te ontfanghen dan sy nu doen.

Item voirt sal adriaen een positiif maken voer an die stoel ghelick van maeksel als dat bewerp bewiist dat hy dair of ghetoech heeft ende dit posetiif sal heten een posetiif van 4 voeten of die dubbele octave van den wercke ende dit posetiif sal hebben een clavier van 2 octaven hoech ende alamire daer boven ende dit

posetif sal hebben een regiister daer ment mede of sluten sal die posysy als men wil ende dan salt hebben een doef ghelūut als floeyten ende dit posetif sal men of bysonder aleen hooren als men wil ende metten groeten wercke als men wil. Item met dese ordenancy als hier voer ghescreven staet so sal ic adriaen metter goede hulpe alze goede werck maecken als enyge werck dat die kerkemeesters ende organisten kyessen sullen *in hollant of in brabant of in vlaenderen of int stichte van utrecht* daer sy nagewrocht willen hebben ende dit werck sal ic na accorderen also goet ende soet ende also lieflickken van ghelude ende waert also dat dese meesters organisten die die kerkemeesters hiertoe kyesen sullen ende hem verstaen sullen in desen werck wraecten dat dit werck niet so guet en waer dat soude ic beteren ter tiit toe dat sy seyden dat ic wel ende eerliiken ghebeter hadde.

Item voert sal ic adriaen alle stoffen leveren tot desen wercke sal gaen als hout leer loet ende tiin sonder al yserwerck dat dit werck behoven sal als anckens naghel etc. dat sullen die kerkemeesters doen maecken op der kerken cost ende waert dat an dit werck yets gheverwet warde soude als an die doernen of an die capgens dat soude die kerke betalen ende voert als ic adriaen dit werck acorden sal so sullen die kerkemeesters my een knech doen die dat werck blaesen sal als ic te doen sal hebben.

Item voert sullen die kerkemeesters een stelling doen maken voer an (dat) werck daer ic dit werck op rechten sal als voersz. ende reescap daer ic mede op winden sal.

1483, Mei, 12.

Voorwaarden vant posityff int groote orgel. 1483.

Dit syn alsulke voorwaarden ende ordinancie als ghemaect syn twisschen die kerckmeesters van die oude kercke binnen delff ende meester *Jan die orghelmaker van Andwerpen*.

Teweten dat die voerseide meester jan anghenomen heeft te maken een posityf van drien registeren een werck van vier voeten in die voersz. oude kerck in dat grote werck tegenwoordich in die stoel mit pedalen ende nyewe clavier ende sal dat werck leveren mit alsulcken goeden ende also vele geluden als die selve meester jan by meester govaert organiste in die nyewe kercke heeft doen horen jacob lambrechtsz. burghemeester der stede van delff ende meester christiaen andriesz. mit symbolen ende soe goet van ghelude als hy *in die nyewe kercke* gemaect heeft. Ende sal noch rechten ende maken die grote pype die daer int grote werck slym staet ende sal dit voersz. werck leveren ende op maken twisschen dit ende bannisse naestcomende, alle kenlyke nootsaken wtgeseit. Van welcken wercke als hy dat overgelevert heeft als voersch. staet sal hebben ende ontfangen die somme van twaelff ponden groot vlaems payments ende dat oude werck. Alle dinck sonder arch of list. Dese tegenwoordighe voirwaerde is ghesiet in tegenwoordicheyt van jacob lambrechtsz. ende domas sysman burgemeesteren der stede van delff, wiggheer pietersz. schepen der voirseider stede, costyn jansz, claes jacobsz. die waert kerckmeesters der voerseider kercke, meester cristiaan andriesz. ende anthony's hugensz. organiste der selver kercke. In kennisse der waarheyt syn hier of gemaect twee cedulen alleens van worde te worde geteykent mit a b c d opten twaelfften dach in mey int jaer XIIIcLXXXIIJ.

Deze drie stukken bevinden zich alle in het Archief van de Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Delft.

Kerkrekeningen.

1518.

Item in den jaere XVc ende XVIII besteet *mr. kurn van mechelen* dat grote orgel

met dat oerlogium te renoveren ende te reformeren nae inhoud der cedullen daer aff wesende ende dese twee wercken upgenomen wesende in presensy scout, burge-meesters met den kerckmrs. hem daer aff betaelt 400 ryns gl.

1519.

Item noch betaelt *mr. Jan orgelmaker van aemsterdam* van drie registers by hem gemaect int grote werck te weten een register van trompetten, een van simboelen ende een van scelmeyen ende warden geseyt in den maert anno XIX die hy syn leven onderhouden moet als blyck by syn eygen hant die daer leyt in den lange lade besiden die tresoers in als 11 R. gl.

1526.

Den VIIen may ao XXVI gegeven *mr. Jan van aemstelredam* dat hy is gecomen van Aemstelredam omme twerck wat te verstellen nae wtwysinge eener cedulle daer of wesende ende onderteyckend by *mr. jan* ende de kerckmrs. tot 15 gl. 5 sc.

*Haarlem, Bisschoppelyk Archief 2133
fol. 184 vlgg.*

1545.

..... Ende naderhandt in den jare 1545 hebben bueckel Joostensoen, Dirck Hendricx, Dirck van Alckemade Cortensz., Martyn Martynszoen, Kerckmeesteren in de Oude Kerk binnen Delft met *Mr. Quiringh Aertsz. van der Hoogh* Burgemeester deser Stadt een verbond en accoort gemaect, waer by *Mr. Quiring* voorsz. beloofde zynder koste en moeyte een nieuw kostelyk Orgelwerk te doen maken aen den Toren welckers posetyf sullende hebben 9 registers van vooren soude wesen van 6 voet van fyn silver, van klank dubbelt spreekende, verstrekkende dit posityf voor het eerste clavier, een ander soude hebben een Doef, een Fleuyte, een Simbel, een Gemshoorn, een Sufflet, een Trompet, ende een tramblant om de geluyen daermede te speelen etc. sulcks dat behoort alles naer ordre met de termen van die kunst in het Contract nader verklaert voor welcke vereeringhe *Mr. Quiring* voorsz. de Authoriteyt soude hebben sulck een Organist te stellen als hem ende naer hem sijn nakomelinghen ofte gecommiteerden ghelieven en goetduncken souden en voorts over 't werck als eygen te disponeren.

11 : 173.

Kerckrekening.

1556.

Noch betaelt *die zoen van mr. henrick van den bosse* voer hem ende zyn knechs van te repareren beyde die orghelen begonnen den IIen augusty tot den Ien decembris ao. LVI voor zyn moyten ende arbeyt die somma van 8 R. gl.

Haarlem, Bisschoppelyk Archief. No. 4.

28 - DELFT. OUDE KERK, Kleine Orgel. *Ongedateerd stuk; omstreeks 1500.*

In manyeren hier na verclaert om te maken ende te vernyewen het orghel ghehyeten O.L. Vrouwenwerck in die oude kerck tot delf soe heb ic *coenraet nolenz. orgelmaker* wonende in den haech met den kerckmeesteren van denselfden ghesproken ende ghedisputeert tot oerbaer ende profitelicheyt van den selfden werck voirschr. te weten dat ic coenraet wil maken dit werck soe goet ende accordt als het was doen het van de meester ghelevert was, wel verstaende dat ic enighe strenghe van de posicyen die versoeten ende vande mixtuyre vermaken sel ende voort alles verder uit lopen ende de sereten correct ende goet maken, noch sel ic die blaesbalghen nuw ter tyt legghende pyuleren om te blasen, deselfde goet op haren wit maken

en verlegghen se also dat men se met die voettrede sel seer gemakkelick ende duyrachtich inclus (?) . Ende dit voer de somme van vyftich rinse gulden.

Item al soe dit werck voorscr. niet meer in hem selven en heeft dan een principael ende het posityf maar eenen doef met twee scarpynen soe eyscht den oerbaar ende die volmaecktheyt van dit werck daer noch in te maken enighe regystreren welc sullen wesen en vernyewen ende en soeticheynt in dat werck te weten dat ic coenraet daer noch in wil maken voer in die borst een nieuwe secreet met nieuwen clavyren ende wellen met vyf regystreren te weten voer het eerste die holpij luyende op ses voeten, een doef van drie voeten, floeyten luyende op drie voeten ende een scarp doef van anderhalf voet ende een simbel van supersuperquinte ende guet inclus (?) Ende dit als voorsz. oec voer vyftich rinse gulden. Item tsamen voer hondert gulden als benevens verclaert.

by my coenraet nolenz. orghelmaker in den haech.

Delft, Archief van de Kerckeraad der Ned. Herv. Gemeente.

1562.

Den XIX septembris ao. XLXII *claes hendricksz. orgelmaecker van tshartogenbossche* betaelt over dat hy tcleyne orgelgen veraccordeert heeft mitsgaders noch eenen nyeuwen pedael daer an gemaect en hadde tot *cornelis boscoop* onssen organist te coste gegaen 20 daeghen met hem tweeen waer voere wy voersz. boscoop bet. hebben 8 rinsche gl. ende noch den voersz. meester over zyn arbeitsloon 29 rinsche gl.

1571.

Noch den VIIIen marty ao LXXI betaelt den *orgelmaecker van utrecht* voir het verstellen van tcleyne orgelgen 3 gulden 4 st.

Haarlem, Bisschoppelijk Archief, No. 4.

29 - DELFT, NIEUWE KERK. Groot Orgel.

1454/55.

Ao. LIIII ende LV doir vermaertheit vant Cruys-Werck by eenen *Adriaen Pieterszoen* gemaect ende overmits Meester Lambrecht d'Organiste die zeer vermairt was in zijn conste, zoe is denselven *Adriaen Pieterszoen* besteedt een groet werck in den Thoren, twelck nochtens niet soe excellent en geviel alst wel chierlijck was van buten, nochtans en sochte *Adriaen Pieterszoen* voirs. hem selven hier niet inne, want hij hem selven dair doir bedarff ende worde hem betaelt bij de Kerck behalven veel oncosten van groff werck dat die Kercke noch buten betaelde somma 187 £ vlaems, ende noch tot zijn lijve 10 Rinsgulden sjaers des soe most hij twerck zijn leven lanck onderhouden, ende leefde lanck ende starff int oude Man-Huys ao LXXX.

1469.

Ao. LXIX worde ontboede *Meester Zwits* die te voeren over 9 ofte thien Jairen sinte Ursulenwerck ghereformeert hadde, alzo *Meester Adriaen Pieterszoen* oudt was, ende twerck niet meer helpen en mochte, dat hij in den Thoren gemaect hadde, ende hoewel deze *Meester Zwits* wel geloont worde, nochtans en verbeterde hij werck niet zeer.

1479/80.

Ao. LXXIX ende LXXX maecte *Meester Jan van Antwerpen* inde groete Orgel in den Tooren een gheheel nieu Piepwerck, Laden ende houten Blaesbalghen ende liet dair niet staen dan die casse en hadder of 52 pont groet Vlaems, ende corts dair nae versette hij mede Cruys-Organen uit het Cruyswerck ende brochtet int midden van der Kercken ende hadder off 100 Rinsgulden.

1501.

Ao. XVc ende een wrocht *Meester Jan van Zwanenbroeck* ande twee groetste orgelen en hadde voir zijn arbeyt 14 Rinsgulden ende voirt zoo isser dicwyl ande voirs. Orgelen gewrocht ende bysonder an sinte Ursulenorgel binnen 6 ofte 7 jairen dair nae alsoe dat men versceyde Meesteren daer toe haelde ende die Kerck dairom groete costen moste doen. 11 : 201 vlgg.

1519, Februari, 10.

Burgemeesters, Schepenen en Raad van Delft verkopen met de kerkmeesters van de Nieuwe Kerk een erflosrente van 5 £ 5 sch. 's jaars aan *Jan Jansz. orgelmaecker van Covelegns*.

*Copie uit 1570.**Haarlem, Bisschoppelijk Archief, Inv. No. 61.*

1588, Maart, 28.

Wij onderschreven kerckmrn. van de Oude ende Nieuwe kercken der stede Delff bekennen midts desen overgecomen ende bestet te hebben *mr. pieter jansz. orgelmaecker woonende tot Utrecht* van gelycke bekenne ick *mr. pieter jansz.* angenomen te hebben vande voorn. kerckmrn, omme tcleyne orgel in doude kerck voornt. te vermaecken ende te verstellen mitsgaders die gestolen pijpen te vernieuwen, vercierien ende van alles repareren, maecken, voorsien ende voorts getrouwelicke ende volcomelicke upleveren up myn eygen costen soe wel teercosten als allen anderen materialen daer toe behoevende ende noodich sijnde van gelijcke eensdeel te voorsien tgroete werck in die nieuwe kerck voornt. Dit alles tot discretie ende oordeel van anderen mrn. die bij de kerckmrn. daer toe geeliegt sullen werden ende dat voer pynsterdaege anno XVc acht ende tachtich eerstcomende dit alles voor de somme van hondert ende vyff ende tachtich caroly guld. van 40 gr. tstück... .. Actum den 28 maert 1588 stilo novo.

*Delft, Archief van de Kerckeraad der Ned. Herv. Gemeente.**Kerkrekeningen 1627, Febr. 20. Oude en Nieuwe Kerk gezamenlijk.*

ditto aen *Jan Jacobsz. orgelmaker* betaelt van tgheen dat tot nu thoe aen die orgels ver stelt heeft, ende voortaan van Paesschen sall alle jairen trecken 24 gul. waer van contract sal gemaect werden voor 7 jaer. 13.10.—

1633, Juli, 15.

Besteck waer na de Ed. Heeren kerckmeesteren van de oude ende nieuwe kercken bynnen Delft an *Mr. Johan Morlet van Arnhem wonende tott Kalker* zullen besteden hett navolgende werck in en an het orgel in de nieuwe kerck te maken in deser vouge. Den aennemer zal gehouden zijn uytetzelve orgel te nemen alle de pipen die jegenwoordich dair inne staen.

Behalven de vijf of zes van de grootste die aldair sullen bliven staen, ende alsoe staende, sullen worden gerenoveert ofte gerepareert, sodanich datze gebracht sullen worden ande sprake.

De wtgenomen pipen zal den annemer goet maken te weten die gebroken of die stucken zijn te verhelpen ende op een nieu te verfolien.

Ende die vermist worden, in plaetse van dien nieuwe te maken.

T'secret van 't bovenwerck, wt, ofte af te nemen. In plaetse van dien te maken een nieu ende te vergroten nair proportie van dese registers hyer na volgende, die hy opt selve secret stellen sal als

Een doof sprekende op acht voet
 een holpijp mede op acht voet
 een octaaf op vier voet
 een trompet op acht voet
 een voxumana op acht voet
 een superoctaaf op twee voet
 een gemsenhoorn op twee voet
 een openfluyt op vyer voet
 een quintfleuytgen anderhalve voet
 een sexquealter halff register discant
 alle springende registers, mitt een tremblant.

Tmiddelste secreet van tgrote principael sal den aennemer moeten openen, ende wederom gerenoveert goet maken tott smeesters preuve.

Ende dair op te stellen de pipen in forma soe alst is geweest, de vermiste pipen wederom inne te brengen ende alle de gekneusde, gebogen ende gebroken pipen goet te maken, sulcx alst tottet principale sal behoren. Ende oock hett trompet datt gebruyct wert mitte voet, wederom te maken, soe alst geweest is.

Tderde secreet int posityff zal den aennemer wechnemen, ende in plaetse van dien stellen een nyeu naer den eysch van de volgende register die den aennemer dair op stellen sal, als

Een prestant van zes voet
 een quintade van zes voet
 een octaefken van drye voet
 een holpijp van drye voet
 een mixtuier
 een scherp
 een suifflet
 een sexquealter van anderhalf voet
 een schalmeye van dry voet
 een superoctaef van anderhalf voet
 Alle slepende registers, mitt oock een tramblant.

Doch indien den aennemer meynt te maken mer een tremblant, bestant of suffisant dienende tot beyde de wercken, dat hij dair mede zal mogen volstaen.

De drye clavieren te maken in deser vouge te weten 't bovenste datter sal spreken onder vol uyt op c, d, e, f, g, a, b, h, c, etc, gelyck nu ordinairis gemaect worden de clavesimble, ende boven uyt op a ende soe licht ende bequaem te maken, alst doenlick is, om gemakelick te connen spelen.

T'middelste clavier in forma als geweest is, opt voorgaende vernyeuwen. tzelve oock te vervoeren, ende alle de belegselen die nyet suffisant en zijn, te vertinnen.

T'benedenste clavier van t'posityff sal bliven soe alst lest te voren geweest is, alleenlick dattet sal worden gemaect, soe licht, als 't benedenste clavier int orgel in de oude kerck.

Den aennemer zal tottet voorsz. werck maken eenen nyeuwen wind, bestaende in vijf blaesbalcken.

Ende soe die vijf nyeuwen zijn tottet werck (in)suffisant, dat hij dair toe meer blaesbalcken leveren zal.

Alles te maken suffisant.

De windladen dicht op sodanige wize als bevonden zal worden te behoren.

Den aennemer zal versorgen, leveren ende selfs becostigen alle de materialen tottet-voorsz. werck nodich.

Behalven ende wtgesondert alleen tyserwerck, int werck selfz, mitsgaders thoud ende

arbeyt van de timmerman ende schreynerwercker totte casse, stellinge of steygeringe, twelck alleen zal comen ende bliven tott laste van de kercken.

Op de voorverhaelde conditien alleen uytgenomen dat het werck niet uyt de stad sal gebracht werden, heeft de voorsz. aennemer hetselve werck aengenomen voor de somme van vyfftien hondert car. gul. Ende alsoo men naderhand bevonden heeft dat die twee toonen van het grootte prestant niet in geweest en hebben, te weten het onderste dis en e sal den aennemer gehouden sijn deese twee voorsz. daer in te brengen ende te doen spreekken naer behooren ende sal oock maecken dat het voorsz. prestant met een register can affgetrocken worden, op dat men de Octaeve van twaelf voet int pedael alleene can speelen ende het prestant wederom can bytrecken als ment gebruycken wil, te weeten op deese naevolgende toonen als F, G, A, B, H, c, d, dis, e, f, fis, g, a, b, h, c. Noch sal den aennemer maecken ende brengen onder int pedael een trompet van acht voet op de nieuwe manier gelyck in de Oudekerck is, daer toe een nieuwe secreet apert te weten met dese naevolgende tonen als C, D, E, F, G, A, B, H, c, cis, d, dis, e, f, fis, g, gis, a, b, h, c' daer voor hem sal buten het voorsz. betaelt werden de somme van tweehondert gelijcke guldens.

De vereeringe voor den knecht sal staen tot discretie van heren kercmeesteren. De betalinge sal gedaen worden met achthondert vijffthich gul. als het werck in de kerck volcomen in malcanderen veerdich is ende de resterende Achthondert vijffthich gull. wanneer het werck sal sijn opgenomen.

Den aennemer sal d'oude en uitgebroocken Materialen naer zich nemen.

Aldus gedaen ende geaccordeert in Delff den 15en Jully Ao. 1633.

30 - DELFT, NIEUWE KERK. Orgel der St. Ursula Broederschap. 1429.

Ao. 1429 ende XXX worde sinte Ursulenwerck eerst gemaect int midden van de Kerck ande Noort zyde van een *meester wt Brabant, ghenempt Jannes* ende die Kerck leverde tHoutwerck, Tinne, Loodt, Schilderye, Yser, Leer ende andere dair toe behorende ende worde vergadert onder den Ambachten ende Jannes hadde alleen voir zyn conste ende wercken in als 95 Wilhelmus scilden ende 25 Phil. scilden.

1459.

Ao. LIX reformeerde *Meester Zwits* sint Ursulengorgel ende hadde dair off over vyftich Rins gulden, behalven ander costen die de kerck hadde.

1492.

Ao. XCII worde sinte Ursulen Orgel geheel nieu gemaect alsoe datter niet en bleeff staen dan den back, ende maecte *Meester Jan van Antwerpen*, ende dair worde oock ant werck ghemaect een nieu Posityff ende worde hem betaelt van als 19 pont gr. vlaems ende noch sekere lyffrenten die de Kerck of coft om 12 £ gr. vl. eens.

31 - DELFT, NIEUWE KERK. Orgel van het Kruisgilde. 1451.

Inden selven Jaire (1451) om der Organisten willen, worde gemaect tCruysorgel recht over Sint Joris outair ende worde meest becosticht vant Cruys-Gilde ende was een vermaert werck.

11 : 201 vlgg.

32 - DEVENTER, ST. LEBUINUS. 1500.

Van den drost van Veluwe werd geleide verzocht voor den *orgelmeister van Utrecht*.

1541.

... den vrembden organist als dee kerckmeisters dat nye orgel ontfangen hadden mitten samenden spoelluyden ... 1 g. gl. 11½ q. wyns.

Deventer, G. A., Uittreksels Cost-Jordens.

Stadsresoluties 1616, November, 20.

Ordinantie op rentmeester Fresewijck gepasseert ter summa van 160 gld. ende dat voor *Mr. Jan Petersen Swelinck, organist van Amsterdam*, hem voor 't opnemen des orgels in St. Lebuinskercke, mitsgaders die gedaene insti(tuti)e an Claude Bernhardt gedaen ende d'oncosten op die reise gins en weder van Amsterdam vereert ende toegeleit, als mede twee rosenobels voor mr. Goert, organist van Zutphen, tot eene vereeringe.

Deventer, G. A.

Gepubliceerd in Verslagen en Mededeelingen Overijsselsch Regt en Gesch. 40, 101.

Kerkrekening 1623/25. fol. 33 verso.

Den 25 dito (Mey 1624) betaelt an Claude organist voor dat hij het orgel tweemaal hadde verstelt ende die balgen soe die rotten verbeterden geholpen repareren 4.8.—

Deventer, G. A.

33 - DEVENTER, BERGKERK.

1514.

Item onse bodem mit scriften to Campen gesant om 't schicken oeren secretar, dat nye orgel op ten berch te probieren so die meister dat leveren wolde.

Deventer, G. A., Uittreksels Cost-Jordens.

Kerkrekeningen.

1582, fol. 16 verso:

Item *Mr. Michael Orgelmaecker mit seinen Broder* verschenen umb beide Orgelen tho visiteren ende tho vermaecken hebben gecostet 237.17½.—

Item van Kronenberch gecofft een koperen becken dair tongen in den trumpetten ende krumhoirnen inde Orgelen van gemaect sinnen voir 1.8.—

1584.

Item *Mr. Cornelys van Zwolle, Orgelmaecker*, van beide Orgeln tho vermaecken gegeven 4 gl. 8 st.

1605 (staat bij de rekening van 1603/04):

Den *Orgelmaker van Zutphen* voor gedane reparatie aent orgel betaelt 24 gl. ende voor bier by hem gedroncken 2 gl. 7 st. 1 oort. 18.23.4.

1605/06.

Mr. Willem Kuyt hefft hett orgell gemaect ende gebeterrt, daeraen verdient 18 gl. vl. Noch 20 stu. biergelt der hie datt leverde facit 13.16.—

Deventer, G. A.

34 - DIEST, ST. SULPITIUS.

1530.

Dit syn alsulcken registers als ick *Sebastiaen Zwysen* ghestelt hebbe in den stoel van den orgelen Sint. Plisschis.

In den eersten heb icker ghestelt een doef van fynen inghels ten van dry voeten voer in die ooghe.

38 (pypen)

ten tweden een fluyte van anderhalven voet ghestopt op dry voeten luydende.	38
ten derden een fluyte van dry vierdel voets op anderhalf voete luydende.	38
ten vierden een half doef.	38
ten vyften een positie ende simbule dubbel positie.	76
ten sesten een simbelken alleen.	38
ten sevensten bardoenen met eender holpypen luydende op ses voeten.	38
ten achten een trompet op ses voeten luydende ende ses voeten lanck synde in de borst staende (half in die borst, half in die stoel achter rugge).	38
ten neghensten een reael half wegghen luydende.	15
ten tiensten noch een reaelken half wegghen in die borste staende.	15
Daer en boven trom ende vogelen.	

49 : 264.

35 - DOESBURG, ST. MAARTEN

1605. *Kerkrekening.*

Erstelick met belyeve ende overstaen der gemeene Schepenen aen *Mr. Jan Morleth* bestadet het orgel te maecken alles wyder inhalt schriftelicke furwarden darop gemact, ende dat aen gelt voer die somma van 500 daelders.

Item *Mr. Jan Morleth* betaelt om dat sijn jonge int stemmen vant Orgel die balgen getreden ende affter het pijpwerk met boorden toe geschoeten 13 daler 10 st.

Arnhem, R. A. In 1940 nog niet geïnventariseerd.

36 - DOETINCHEM, ST. CATHARINA.

Kerkrekening. 1610.

Verschillende posten betreffende de bouw van een nieuw orgel door *Jan Morlet*, doch door verweken van het papier zijn ze niet goed leesbaar.

Arnhem, R. A., Invent. 461.

37 - DORDRECHT, O.L.V.-KERK.

Kerkrekeningen 1595/96, fol. 108 recto:

Betaelt *Mr. Jan Roose* Orgelmaker de somme van twee ende tseventich ponden van 40 grooten over twee jaren weddens tot 36 £ siaers van dat hij d'orgelen binnen deser stede jaerlycx onderhoudt ende repareert, hem verschgenen Jacobi annis XVc vyff ende ses ende tnegentich blijckende bij syne twee distincte quitanties houdende 72 £.

1597/98, fol. 110 recto en verso:

Ende aengaende het jaer weddens van den voorsz. Orgelmaker (*Jan Roose*) vervallen in den jare XVc acht en tnegentich en heeft desen Rendant nyet betaelt, gemerckt den voorsz. Orgelmaker in den voorsz. jaer XVcXCVIII nyet tot dordrecht geweest ofte de orgelen gerepareert heeft dus hyer voor memorie.

1599/1600, fol. 156 verso:

Mr. Jan Roose Orgelmaker hadde aengenomen de orgenen te repareren in de Grootte kerk ende Augustijnenkerrck syn leven gedurende des jaers omme de somme van 36 gulden gelyck hem oock betaelt is over de jaren gevallen tot Jacobi anno XVc zeven en tnegentich inclusive; dan alsoo de voorsz. *Mr. Jan seder jacobi Ao. XCVII* voorsz. nyet is comen repareren ende dat hy omtrent St. Jacob aö. XVIc *bevangen is geweest met blintheyt synder oghen*, Soo hebben mijn Ed. Heeren kerckmeesters aenbesteeft *Mr. Aelbert kispinning orgenmaker tot Nyenmegen* de voorsz. Orgenen eens behoorlijck te repareren nae den eysch vant werck omme de somme van tsestich k. gulden ende naerdyen hy deselve heeft gerepareert, heeft dese

Rendant aen den voorsz. *Mr. Aelbert kispennig* betaelt de voorsz. 60 gulden volgende syne quitantie houdende de voorsz. 60 £
1623—'25. fol. 148:

Anderen vuytgeeff van betaelinge gedaen ter saecke vant maecken ende repareren vant orgel in de groote Kerck.

Mr. Gerrit kyspenninck Orgelmaker was by de Heere Burgemr. Cornelis van Teresteyn als kerckmr. opten VII augusty 1625 aenbestet te maecken een nyen pedael, mitsgaders trepareren vant orgel in de groote kerck volgens besteck daervan gemaect daervan by den voorsz. kyspenninck was bedongen soo haest het voorsz. werck soude wesen voltrocken, de somme van dry hondert vyff en tseventich gulden, dan is naederhant dus hier by syne quytantie deselve. 375 gl.

Dordrecht, K. A.

38 - DRONRYP 1).

Kerkrekeningen.

1599.

Ten daege voorsz. (22 Oct) betaelt Brentse Epesz. Herbergier acht ende twintich car. gls ter cause verteringen by *Mr. Wicke orgelmaecker* ende zyn knechten int repareren van de orgel in veertien dagen verteert yder man daeghs twintich st. facit ut supra luit quitantie met 28.—.—

Mr. Wicke werkt o.a. aan de schalmey en cromhoorn in het posityff 58.—.

39 - ELBURG, ST. NICOLAAS.

1545, November, 12.

De kerckmeysteren van sinte Nicolauskercke binnen die stadt Elburg hebben *M. Johan Orgelmaker* anbestaet dat olde werck t'repariren dat int koor staet der kercken vurs. ende noch een olde..... in dat grote werck threngen.

In den eersten sall meyster Johan vurscr. in dat grote werck maken een welslaende tramblant noch sal hy maken een quintadena 6 voet groet wesende daer nu ter tyt de sufflet staet ende cromhoren van 6 voet daer nu staet dat regaell. Ende sall maken een nyeuw secreet van alt ende droech waggenschot voer in de borst desselinghe wercks vurscr. daer hy op setten sall een cleyn regaeltgyn. Ten anderen sall *meyster Johan* vurscr. dat olde werck verstemmen ende sall nyeuwe prestanten maken so die structuur eyschet ende al dat pijpwerck voer in staende vertinnen, de olde lade ende de secreten sall hij oock dichte maken. *M. Johan* sall oock hier inne maken een nyeuw secreet van olt droech waggenschot daer hy op setten sall een holpijp van 6 voet ende oock dat sufflet ende regael dat hij wyt dat groote werck genomen heeft.

De grote vant principaell sall bliven op 3 voet met de holpijp grossirende op sess voet. Voert sall hij de ballegen met nyeuw leer betrecken ende leveren... wynt soe dat principaell vurscr. ende andere stemmen wyt eyschet ende ghyen wynts gebreck en gewe. Ende alle dese vurscr. articulen op meyster Johan vurscr. bescreven sall *M. Johan* leveren op sinen eygen coste buten der kercken vurscr. scade sonder enich ghebreck twerc als guet accoert ende eynpaerlyck sprekende sonder enich ghebreck twelc daer in secreten als doirblaesen ende suygen off ander ghebreken int geblaes in registeren in enich ontreffelicken fitsinge overblasinge ofte sneringe ende wat daer een organist op seggen mochte sall altyt tots organisten sententie staen.

Hier voer sullen de kerckmeysters *M. Johan* geven 32 jochemdaler ende kerckmeysters alst hy dese articulen voldaan heeft.

Ende kerckmeysters *M. Johan* een blaser bestellen als hy accorderen sal.

Actum de XII novembris anno 1545.

Arnhem, R. A., Inv. No. 1490.

¹⁾ Mededeling van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

40 - ELST, ST. WERFERD.

1558, October, 25.

Geschil tussen *Johan Noster*, „ysersnijder Syner Maj, munten binnen Nymmegen und organist" en de kerkmeesters betreffende de betaling van het door *Johan Noster* nieuw gebouwde orgel.

Arnhem, R. A. Recessenhof 1558/59, fol. 44.
Gepubliceerd in 53, 1909: 189.

41 - FRANEKER, ST. MAARTEN.

1528, October, 5.

Anno XVc acht ende twintich den Ven Octobris zijn myt malcanderen over een gecomen ende ende verenicht, heer *Hero Hottinga*, pastoir mytten kerckvoechden van *Sinte Martenskercke* ende *Heer Tzalingh van Botnya*, ridder etc. als amptman mitte heerscappen myt sampt burgemeesteren, recht ende raedt der Stadt *Franeker* ter eenre —

Ende *Mr. Jan van Koeuelens orgelmaker*, wonaftich bynnen *Amstelredam aen d'oude zijde bij St. Jansbrugge*, ter anderen zijden, in manieren nagescreven:

te weten, dat *mr. Jan voirss.* een nyeuwe orgel inde voirss. kercke ordineren ende maken zal. myt alsulck werck ende geluyt, als hiernaevolcht.

In den eersten zal dit werck wesen van zes voet myt een nyeuwen struycuyt myt drye nyeuwe blaesbalgen ende twee claviers ende die voorste pijpen zullen wesen van fyn Engels tin.

Ten 2e soe zal dit werck een excellent principael hebben van zes voeten myt thien abstracten te weten daer dat eerste aff zal wesen een doeff van zess voeten, tanderde een coppeldoeff, het derde een micxtuyere, het vierde een scerp clyngen geluyt, het vyffde ander vreemde stemmen, te weten een holpype van zes voeten luydt, het seste goet gheemschehoornen, het sevende een schivelet het achtste een trompet, het negende regael up zyn sulfs ende het thiende ruyschen cymbalen.

Ten derden soe zal dit werck hebben een vol pedael dat men mach speelen die trompetten int principael werck.

Ten vierden soe sal *mr. Jan vss.* up zyn cost leveren dat hier voren gescreven staet, maer int opsetten zullen die kerck ende dit stadt de cost doen.

Ten vyffden soe sal de kerck mytte stadt tot dit werck een stuel ende alle groff holt ende yserwerck doen maken.

Ende hierenboven soe sal de stadt *Franeker* den vss. meester *Jan* leveren voir 't voirss. werck ende betalen up vyff terminen de somma van vyffhondert current guldens.....

1534, Maart, 1.

Ick Henrick van Nyehoeff wonaftich toe Amsterdam an die oude zijdt van die schoel, als volmachtich van mr. Jan Covelens orgelmaker

hlye ende bekenne mits dese tegenwoirdige quitantie, dat die Stadt *Franeker* my van wege als vrss. voll ende well heeft vernoucht, foldaen ende betaelt die somme van fyffhondert corrente guldens op dagen en stonden nae uitwisinge beyde certers.....

Franeker, G. A. Gepubliceerd in 66, XI: 117.

Omstreeks 1600 1).

Dit syn de gheluyden van T'groot warck oft orgulum inde Sint Mertenskercke binnen *Franeker*.

Prestant achte voet	Holpyp van zeste voet
Cornet drye voet	Ein Ghemshoorne.
Micxteur drye voet	Ein kromhoorne, sprekende uit zesde voet
Trompet achte voet	Ein Kopelfluytpe.

1) Medegedeeld door de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

Dit syn de gheluyden van tkleine warck: Holpype van seste voet, Trompet ofte Prestante van drye voet, Micxteur, Micxteur cimbél, ein Ghemshoorne en ein Holpype van drye voet; ein quintateyn, een sachte fluyte en een coppelingh van dry voet.

41a - GENEMUIDEN, ST. NICOLAAS.

1484, Augustus, 11.

Dat nye orghel waert meyster Johan van den Dam bestadet anno domini MIIIIcLXXXIIII post laurency et post assumptionis marie wart dat olde orghel gebroken ende leverde dat over. Dat orghel maecte meyster Johan van den Dam in den iaer dusent vierhondert ende LXXXV na nye iaersdach. Ende arbeyden daer over 18 weken met dre knechten, want in den iaer LXXXIIII post assumptionis marie began he te werken, ende tegehen midwinter had hy syn werck volmaect ende leverde dat over als voer geschreven staet..... soe is mester Johan kommen vry toe dictiert 60 golden rynsgulden.

8, I: 375.

42 - GOEDEREDE, ST. ELISABETH.

1514.

Cleyn orghel wordt vermaakt met nieuwe balgen, gerepareert ende geaccordeert

8 g. 3 £ 11 sc.

1516.

Item van dat Mr. Jan organist ghesonden was te Nyeuwelande in Zelant omme te helpen den orghel die *Mr. Jan Botsselaer* aldaer ghemaect hadde; hem gheg, 3 sc.

1525.

Geg. die *orghelmakers van Eedamme* van tklein orghel te repareren 33 sc. 9 gr.
49a: 536 vlgg.

43 - GOES, ST. MARIA MAGDALENA.

1529, Mei, 20.

..... Op huyden datum van deze zoe hebben die kerckmrs. van de stede van der Goes als..... besteeft dat onderwerck van den orghel te vermaecken eene genaempt *Coeneraet orgelmaecker wonachtig tot Antwerpen* in maniere en voirwaerde hiernaer verclaert.

In den eersten 't voors. orghel te versette van daer 't nu staet en vermaect wesende te stellen en te voegen in de scoemaekers capelle, voert sal de voirz. meester Coenraets verbeteren so wel byne als buyte dat secreet desgelycks wellebart.

Item soo sal de voorn. meester make 't voors. werck eene toon lager ludende dant van te voren was, noch sal de voirs. meester een groote pipe van loot, noch een nieuwe blaesbalch met syn toebehoore, deze zo es de voirwaerde dat de kerckmrs. voirsz. sullen de voirsz. meester beschikken een schrynwercker die 't houtwerck al maecken sal sonder des orgelmaekers cost, desgelycx sullen de kerckmrs. een smit besorge die al 't ysserwerck maecken sal dat aent voirs. werck behouven sal sonder syn cost. Noch sullen die kerckmrs. versorgen alle tloot tot die nieuwe pipen met haer prestante ofte mixture, noch sullen die kerckmrs. bezorge de foelje tot de pipe. Ende syn de kerckmrs. en Mr. Coenraets voirsz. zulcs overeengedragen dat hy hebben sal en ontvangen van 't besteck voirz. vier en tachtigh karolus guldens.....

Aldus gedaen den XXste Mey anno XVc en negen en twintig. 37, No. 5.

Omstreeks 1600.

Voordragh aen de Eerweerde Heeren, myne Heeren Burgem. ende Schepenen der stad Goes voor 't gene noodzaakelyck te doen staet aant orghel in de Kercke.

Vooreerst. Vier nieuwe blaasbalken om, of in de plaets van met de voeten getrapt met de handen getrokken te worden, eensdeels om dat de oude inraparabel zyn, ten anderen omdat het durabelder zy en den handentrek veel gestadiger is.

Ten tweeden een nieuwe mixteur, zoo int bovenwerk als in posityff.

Ten derde twee nieuwe scharpen, die by voorgewezen Mr. van hunnen aard zyn beroofd en tweemaal bedorven.

Ten vierden aant Trompet, alzoo 't veel te smal is, dry nieuwe pypen te brengen.

Ten vyfden een nieuw Voxhumana, alzoo de helft van *Mr. Holft* is weghgenomen en overigens gansch verwerpelyck is gemaekt.

Ten sesden. Een nieuw Voxhumana, als 't zelve by *Mr. Holft ofte Vederman* (?) tsoeken gemaekt zynde, gelyk alles haar achtber. ofte den Mr. van haar Ed. ontboden kan worden getoond.

Vorders gelyk aant Trompet, zoo ook dry pypen aant Bardon te brengen, brillen aant secreet, 't ventyl goed te maken, de praestanten ofte cieraectyppe nieuw te vertinnen ende de monde te vergulden, alle registers die int orgel zyn te examineren en te accorderen op trouw en op een toon lager te stellen, zoodanig, dat alles gemaekt zynde van de Mr. van de Eerweerde Heeren geroepen, voor goed, oprecht ende getrouw magh opgenomen worden.

Mr. Nikolaas presenteert dat alles voorz. en wat er meer zoude mogen verborgen zyn, uytgenomen eenigh timmerwerck, als 't maken van stellingen enz. getrouw te maken en te repareren voor de somme van vierhondert ponden Vlms mits gebbende een vrye kamer, drynkebie, vuir en light. 37, No. 4.

44 - GORINCHEM, ST. JAN.

1518.

Mr. Bernt uit Emmerik en zijn zwager Jan Graurok nemen aan het orgel te bouwen met een rugwerk, naar het model van dat in de St. Jacob te den Haag.

... Het groote werk zal zyn van twaalf voeten en vyftien registers hebbende een goet scherp snydent werk van twaalf voeten, een Doof van twaalf voeten, een Coppeldoof superoctavi te bezigen in de doof, dan drie scherpe posten en een cymbale en een excelente Fluyt, een nieuw lade Pedaal ende Trommel, en een geluyd van Vogelen, byzonder Nagtegalen. Nog een lade met stemmen. 1. Trompetten als den Bas. 2. De Trompet excelent. 3. met schalmeyen. 4. Holfluyte van zes voeten. 5. Fluyten van drie voeten. 6. Excelente Fluyt. 7. Hoornen. 8. Een klinkende Cymbale als klyne hommelkens. Het positief van zes registers.

76: 21.

Kerkrekening 1600/01.

Betaelt fransoys huibertsz. organist van het maken van drie blaesbalcken aen het cleen orgel inder kercke mitsgaders t'groot orgell te verstellen by ordonnantie ende quitantie 80 £.

Gorinchem, G. A., Inv. No. 2823.

45 - GOUDA, ST. JAN.

Kerkrekening 1548, fol. 233 verso:

Item geg. den XXIII juny *Meester Jasper vanden bossche* van de groete ende cleene orgelen te repareren 4 gulden ende van vracht dat hy ter Goude quam $5\frac{1}{2}$ st, coemt 4 gl. $5\frac{1}{2}$ st.

Geg. *Meester Jasper den orgelmaecker vanden bossche* desen XXIII July van 2 pipen van trompetten int cleene werck te stellen ende van noch een oude reste die hem van de kerck quam, facit 5 gulden.

Gouda, G. A., Kerckebouck 1543—'49.

1556, Juni, 11.

By forme ende maniere hier na bescreven syn die kerckmeesters van Sint Janskercke

ter Goude, nu ter tijdt geacordeert mit *Mr. Heinrick Niehoff ende Jaspar Jansz. ende Claes Henricksz. orgelmakers tot sHertogenbos* ende hebben hem anbesteeet een orgel te leveren ende te stellen in de kercke voornoemt als bij maniere vant besteck hier nae volcht.

In den eersten voor dat principael werck sullen wesen een prestant van tinnewerck goet ende schoen van ses voet diep luydende.

Noch een holpijck van ses voeten luydende doergaende als dat behoort.

Een octaeff van drie voeten.

Een mixtuyre sulcx als behoort.

Een scherp oick sulcx behoort, welcke voorn. registeren t'principael maken.

Item noch op een ander secreet een holpijp van ses voeten.

Een nazet... cyncke.

Item noch een nachthoorn manualiter beginnende in t'andere cesolfaut ten eynde toe uyt.

Een suflet op een octaeff luydende.

Eenen trompet van ses voeten luydende.

Item dese voorn. registers sullen hebbende twee secreten mit springende registers als nu die maniere es ende sullen hebben een clavier van vier octaven dair van die onderste octaeff wesen sal tot behouff van den bas trompet.

Item noch een secreet op het pedael waer op staen sullen twee registers te weten: een goede bastrompet, welck men sal mogen spelen pedaliter ende manualiter welck pedael oick roeren sal t'principaelclavier.

Noch dair op een nachoorn sulcx als dat behoort.

Item een nachtegael sprekende op alle die voors. clavieren.

Item een tremblant sprekende op die geluyden dair toe dienende.

Voorts sullen tot dit werck wesen vier houten goede halgen *sulcx als in de oude kerck tot Delft leggen.*

Dat houtwerck van dit voors. werck sal in alle manieren wesen als dat patroen hangt in der kercke ter Goude ande *noortpillaere.*

Noch sal 't voorn. werck hebben een posityff achter aen den rugge van houtwerck ende den stoel nae vuytwysen t patroen voors. dair van synde sonder t lampet, welck de kerck sal laten namaken op hoer costen waer inne staen sullen dese navolgende registers.

In den eersten een fleuyten van drie voeten, schoen ende fraey van tinnewerck gemaickt.

Een quyntedeende van ses voeten luydende.

Een holpijck van anderhalf voeten luydende.

Een ruysende simmel.

Een goede schalmeye.

Dese voorn. geluyden sullen hebben een clavier van drie octaven ende dese voorn. clavieren sal men alle 't samen moghen speelen ad placitum.

Dit voorn. werck mit syn posityff heeft *Mr. Hendryck orgelmaker van tsHertogenbosch* angenommen te maken voor die somme van drie hondert ende tachtich carolus guldens tot twentich stuvers den gulden.....

..... onderteyckent den elffsten Juny ao. XVC Sess en vyftich.

Kerkrekening 1559.

42, 23 April 1938.

Den XXIIen Meye betaelt *mr. Claes dorgelmaker* over de vulle betalinge van de burdoen VII½ st.

Kerkrekening 1563.

Gouda, G. A., Kerckebouck.

Item betaelt *Mr. Aert organist tot Bodegraven* van dat hij mede hyer een dach geweest is omt selve werk te prouffen.

Kerkrekening 1594.

Noch betaelt aen *Mr. Pieter orgelmaecker, wonende tot Utrecht* over het verstellen van de orgelen ende een nieuw secreet te maken, mitsgaders schoon maken en hem bij de goede mannen vuytspraeck toegevoucht voor alles de somme van 100 gl.—
42, 23 April 1938.

1601, Juli, 9.

Op huyden hebben de Kerckmeesteren van Sint Janskercke der Stede van der Goude aenbesteet, *Meester Dirck Pyetersz. Orgelmaecker tot Utrecht*, omme te repareren ende vernyewen het posityff van de Orgeln in de voors. kercke sulx als hyer nae volcht, te weten dat den voors. *Mr. Dirck Pyetersz.* sal maecken een nyen secreet van goedt drooch eycken wagenschot dat daer toe best toe dyenen sal, mit alle behouften daer aen appenderende ende behorende hoedanich dselve genoomt souden worden ende daer in brengen een goedt principael van vyer registers als een quintedeën van Ses voeten, een prestant van drye voet, een octaëff van anderhalve voet ende een mixtuyr makende t principael ende noch een toeseyn van ses voeten, ende voorts het secreet van 't pedael vermaecken, verleeren ende in alles ordentlich nae den eysch invougen ende mede als oft vernyeut waer moeten maecken met drye registers daer nu opstaende.....

Des t oirconde desen by de voors. contrahente onderteckent den 9e July ao. 1601.
42, 30 April 1938.

1636.

Reparatie van het Orgel van der Goude (door *Germer Galtus van Hagerbeer*).
In den eersten 3 nuwe blaesbalgen met de wintlaeden daer aen dependerende.

Voort het pedael in het welck sijn dese regissteren te weeten: Een prestant van 6 voet en een touseyn van 6 voet en een trompet van 6 voet te veranderen te weeten: een Bordon van 12 voet, een prestant van 6 voet ende een trompet van 6 voet ende daer noch in te brengen dese thoonen te weeten:

Cis, Gis, Ais en delasolre. Voort het poosetief verbreden ende de prestant die voor staet de welck niet en spreekt daer van te maecken een register daer het best bequaemst sal toedienen. Voert het secreet verlengen om de andere regissteren daer in meerder ruimte te geven.

Voort het bovenste werck in te brengen een register genaemt „Vox humana” in de plaets van de schufflet van 3 quartier voets.....

42, 30 April 1938.

46 - 's-GRAVENHAGE, ST. JACOB.

Kerkrekeningen.

1558, fol. 62:

Noch betaelt by handen van heer floris *Mr. pieter den orgelmaecker van den nyeuw orgelen* te stellen ultimo (?) marty LVIIJ de somme van 2 £.

1564, fol. 86 verso:

Betaelt den XVIIJ marty *den orgelmaker tot Utrecht* voort visiteren ende stellen van de groote orgele 2 £.

Betaelt twee persoenen voor toffnemen van de cleyne orgele 2 sch.

Betaelt Jacob schuytvaerer voort brengen van de cleyne orgele 2 sch.

Noch betaelt *mr. pieter orgelmaecker* voor trenoveren van tcleenne orgel by zijn quitantie in date XXen July anno LXIIIJ 12 £.

1567, fol. 100:

Opten XXIIIJ July betaelt *pieter jansz. orgelmaecker van Utrecht* van die drye blaesbalgen vant grote orgel alhyer in der kercke verleert ofte met nieu leer avertoegen te hebben ende vant geheele orgel ver stelt te hebben blyckende by syne quitantie 31 £ 10 sch.

1588, fol. 33 en 34.

Ander vuytgeven van oncosten by de kercke gedragen int repareren van den orgel vuyte selve kercke gestolen.

Betaelt *mr. Pieter Jansz. orgelmaecker* de somma van twee hondert drie en dertich ponden derthien schellingen zoo over tmaecken van den orgel voornt. tstellen van dyen als andere extraordinaris vacatien reysen zoo voor hem als eenen knecht, gedaen en geboden, dan alsoe hem by den Rendant is gecort de somme van zes ponden vuyt saecke van gem. somme by den Rendant hem op reeckening is aengetelt ende in zijne voorgaende reeckeninghe prouffiteert, dus hem zuiver betaelt als by ordonnantie hier over gelevert 227 £ 13 sch.

1589, fol. 30.

Betaelt *Adriaen Leck* de somme van twee en twintich ponden negen schellingen negen penningen vuyt saecke van kaerssen verbesicht in deselve kercke des avonts onder tspelen van den orgel by den coster tot zynen huuse ghaelt.....

fol. 106 verso:

Jan van Amerongen orgelmaecker wonende tot Delft betaelt die somme van thien ponden over zijn verdient loon vant repareren ende verstellen van den orgel als by ordonnantie dus hier 10 £.

1601, fol. 47 vlgg.

Anderen vuytgeeff van Oncosten by de kercke gedaen int vermaecken van den Orgel in de voorsz. kercke.

Betaelt *Mr. Aelbrecht kiespenning orgelmaecker* de somme van hondert ponden over een gereden termyn ende in minderinge van vyerhondert ponden by hem bedongen voort vermaecken van den voornoemden orgele te betaelen hondert ponden gereet ende twee hondert ponden alst werck soude syn opgenomen ende een jaer naer dat het werck zoude zyn volmaeckt de resterende hondert ponden naerder vuytgedrukt int accort daervan zijnde blyckende by ordonnatie quitantie dus hier 100 £.

1617, fol. 54:

Betaelt *Mr. Aelbrecht kiespenning orgelmaecker* de somme van hondert ende thyen ponden vuyt saecke hy gemaect heeft twee nyeuwe blaesbalcken tottet orgel der voorsz. kerck ende het selve orgel heeft geacordeert ende gestelt, blyckende by ordonnantie ende quytantie, dus hier 150 £.

's-Gravenhage, K. A. Niet geïnventariseerd.

47 - 's-GRAVENHAGE, HOFKAPEL.

1502, Juni, 27.

Meester Willem Harincxs ende Willem d'organist hier in den Haege, tot drinckgelt, hem toegevoucht om 't nyeuwe posityf, staende up 't oxaal in de capelle hier upten Hove 6 st.

1506, Februari, 10.

Pauwels van Haestrecht, orgelmaicker, die upten 10en in Februario 1506 sursum cursem curiae Hollandiae angenomen heeft in presencie van den grave van Egmont, Mr. Jacob Ruysch, deken der voorsz. capelle, ende den drie meesters van der Rekeninghe te maicken den voorsz. orgel navolgende een besteck, dairpo gemaict; ende dairtoe te leveren alle thoutwerck, ende dit omme die somme van vyftich ponden gro(ten) Vlaems eens, behoudelic, dat hy d'oude orgel in bet(aelinghe) nemen soude mitten pipen ende alle rescip ende houtwerck dairtoe dienende, tot prise van den luyden ofte orgelspeelders hem desverstaende.....

7, XLV : 105.

1560, April, 5.

Wy cornelis zweerz van blocklant schoudt, antonis jansz. van deyll ende gysbert moring henrickz. schepenen *der stede van montfoort* verconde ende certificeren mits desen eenen ygelick voere gerechte waerheyt dat op date van dees voor ons gecompareert ende gecomen is in zyne propere persone *mr. peter jansz. orgelmaecker woeneude tutrecht* gearresteerde, oudt omtrent 24 jaren ende heeft verclaert ende getuycht by solemnelicke eede then gherechtelicke versoucke van heer jan van cuyll priester ende canonick in sgravenhage opten paleys als gemachticht van de selve ende capitulaire heeren ende jan hanneman rentmeester van noorthollant van weege der Co(ninklyke) Ma(jestei)t warachtich te weesen, dat hy van nieuwe reparatie van de organe opten paleys voorn. voer zyn anneminghe ende nieuwe reparatie gehadt heeft soe voer zyn arbeyt, nyeu blaesbalgen, klavieren, alle de secreten te vermaecken van de Heeren ende rentmr. voorsz. vuyt handen van heer jan van cuyll voors. twaleff ponden grote Vlaems eens, ende dat tselve werck van organe die helft arger is geweest dan die organe in sinte Jacobskercke in den hage voorsz. ende nergens nae soe goet en is geweest, ende ongelick arger dan torgane int sinte jacobskercke van den hage voors. naer vuytwysen tbesteck daer van wesende ende dat de voors. heeren voer hem tot zynen mondcoste ende vercleerde costen betaelt hebben in den haege drie ponden groeten vlaems ende dat eenen boscoop organist van delft gehadt heeft int opnemen van deze reparatie vant selve organen drie carolusguldens ende *mr. andries organist* inden hage eenen carolus gulden ende den blaser int repareren ende int vermaecken vant selve organe eenen carolus gulden ende dat deselve heeren voort. in alles aent selve werck geinteresseert end bescadicht zyn over de hondert carolus guldens ende dat het selve organe noyt oprecht bevonden is geweest, naervolgende tcontract besteck ende voerwaerden gemaect tusschen jan hanneman voorn. ende *mr. Cornelis gerritsz orgelmaecker* ende altyts die blaesbalgen dat geluyt sterckte ende anders van nieu aen arger zijn geweest byde helft dan die blaesbalgen, geluyt sterckte ende anders an de organen in sinte jacobskercke voorsz. ende dat het oick van groeter node is geweest tselve werck van organen op een nyeu aan als te repareren ende dat tselve werck altyts huylt ende de blaesbalgen voll gaters waeren ende oick ongelymt, alsoe dat hy nieu blaesbalgen heeft moeten maecken int selve organe ende die oude blaesbalgen geheel verworpen ende met allen niet ende dochte ende dat men oick langer in als op tselve oude werck van organe uyt en soude hebben moegen spelen dan omtrent een halff jaer ten langste ende dat tselve oude werck rechtveerdige saecke der waerheyt getuigenisse te doene bysunder mitten rechte daer toe versocht zynde als hier geschiet is. Soe hebben wij schout ende schepenen voorn. elcx besunder onse zegels buiten aen desse brieff gedaen vuythangen. Actum den vyften dach aprilis Anno vyftien hondert tsestich stilo curie trajectensis.

's-Gravenhage, R. A., St. Marie ten Hove. Inv. No. 306.

1567.

Betaelt die van 't capittel van den Hove in Den Haige, die in den jaire LIX te coste gehadt hebben in 't repareren ende amelioreren van den nyeuwe orgelen in de cappelle van den voorszeyden Hove, eertyts van nyeuws gemaickt by eenen *mr. Cornelis Gerritszoon, orgelmaicker van Vuytrecht* de somme van 122 £ 4 sch. dair op zy van den executeur van den voornoemden *mr. Cornelis* rechtelicken by vonnisse van den gerechte van Montfoort op cautie de somme van 77 £ 2 sh. 9 d., soe dat zy aen hair verschoete somme te cort gecomen zyn vyff en veertich ponden elff schellingen drie penningen van 40 grooten tpondt, die deesen rentmeester by ordonnantie van den Reekencamere (regardt neemende, dat aen d'erfigenaemen van den voornoemden *mr. Cornelis* nyet te verhaelen is) 't voornoemde capittel betaelt heeft by quytantie van hairen rentmeester, hier mitte voorsz. ordonnancie overgelevert, die voorsz. somme van 45 £ 9 sh. 3 d.

7, XLI: 8, 9.

48 - GRONINGEN, O.L.V.- OF A-KERK.

1558, Augustus, 3.

In den jaer onsz. here 1558 den daerde Augusti synnen wy pastor mester rolloff valcke myt sampt den ghemenen kerckvoeghden van onser liever vrouwen kercken thoe ende bynnen Groningh overdragen ende over een bescreven myt *mester andreas oirghelmaker* yn maniere als volghet. In den eerste sall mester andreas voorsz. nye blasebalghen liggen myt ghuet allvent leer datter gheret ende nutte tho ys betoegen ende all soe verwatet dat dat werck wynt ghenoech hefft; des soe sall mester Andreas vorsz. tho vordel hebben dat holt van die olde blasebalgen. Vorder sall M. Andreas vorgem. dat clavier verlichten dat dat doeff, dat ynt pedael angheet sal deselve aert doer dat clavier ghaen, dat men dat alleen myt handen ghebruken kan; deszgelycken de trommet de ynt pedael angheet sall voert doer dat clavier ghaen dat men de ghelueden tho hope effte allene trecken ende bespoelen kan: ende de nye laede boven daer dat naturaell op staen sall, sall he goet leveren. Daer tho sall he dat werck doer hem wederomme op syn toen gheseth wesen datt men de gheluden tho hoepe trecken ende spoelen kan ende yn alles dat men daer mede leveren ende vull doen kan. Daer voer salmen mester andreas vorgem. gheven ende vernoegen hondert emder gl. ende tachentich emder gl. hondert ende dertich emder gl. by poerselen nae dat hem dat noedich ys, dewyl als he yn datt arbeyt ys, ende de ander restanten tho weten vyfftych emder een jaer daer nae, als dat waerck veerdich ys. Yn oerkunde der waarheyt dat dat beyde paertte vorgem. alle dyt opghemelt belevet hefft syn desse certeren twee with malkanderen gesneden doerch a. b. c. d.

Groningen, R. A. Groninger Parochiekerken. Inv. No. 302.

49 - GROUW 1).

Kerkrekening 1580.

..... end een silver schreen by de gemeente wille vercofft vor acht jaer tot een orgel te repareren.....

50 - HAARLEM, ST. BAVO. Grote Orgel.

Kerkrekeningen.

1431.

Item van den orgelen te verhemelen ende van loen gegeven 2 gl.

1432.

Item van blaesbalgen an dorgelen te vermaken 10 cromstart.

1) Mededeling van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

1535.

Item ghegeven op rekeninge dorgelmaker 6 gl. die IX january.

Item ghegeven op rekeninge dorghelmaker seven gl. die XXV january.

Item *mr. claes dorghelmaker* heeft ontvangen van jacob van montvoert noch op rekeninghe 40 karolusguldens die XXVII february.

Item in de ?? gherekent met pienter pietersz. ons thymmerman van dat hy verdient heeft om die orghel van arbeysloon te weten om die camer daer die blaesbalcken in ligghen ende an borden die hy gelympt heeft ende ghemaect int ?? werck an die orghel baven ende die stocktie die an die blaesbalcken siin betaelt 5 gl.

Item pieter pietersz. betaelt in de pyncster heylighe daeghen om die groote pypen scoen te maken ende ghemaect die stokken daer die blaser in gaet treen ende die stockken te corten ende daer cloetten op maken daer hy op tret 3 car. gl.

Haarlem, K. A.

Thesauriersrekening.

1545. fol. 70.

Uytgheven ende oncosten gedaen voer an de stoel van den groeten orgel in Sinte Bavenkercke binnen deser stede, alwaer het posityff van den Witte Heeren in de voors. stoel geset ende gevoucht is.

Eerst *meester claes willemsz. orgelmaecker* betaelt de somme van 66 ponden van 40 grooten vlaems tpont. ter cause van dat hy tvoors. posityff an de voors. stoel gestelt, geaccordeert ende gemaect heeft, mitsgaders dat hy oock in tselve werck gemaect ende gevoucht heeft een trompet pedael, twelck te voren daer nyet innen en was, omme met het groote werck te speelen ende oock mittet cleyne elck op hem selven, hoe men wille, al twelck hy op zynen costen doen zoude, behalve steygheren ende blaessen als men tvoors. werck soude accorderen ende is hem tselve zulcx by de burgemeesteren ende meester *Claes*, organist deser stede hem dies verstaende by den hoep besteet, alst blijkt uyt zecker besteck dair van weesende, welcke voors. werck de voorn. meester *Claes orgelmaecker* naevolgende tvoors. besteck opgemaect, geleverd ende volbracht heeft, daeromme hem betaelt 66 £.

1554.

Meester Allaerdt Claesz., orgelmaecker, de somme van vyff ponden thien scellingen ter cause van gelycke somme hem by de Burgemeesteren toegevonden ten byweesen ende kennisse van *Mr. Claes* organist der stede, voor syn arbeysloon en costen van dat hy gemaect heeft een nyeuwen register (vox humana) int posityff staende in de groote orgel in de prochiekercke deser stede.

1. III : 324.

1630.

Er zijn drie bestekken aanwezig betreffende de reparatie van het grote orgel in 1630. Het laatste (C) is uitgevoerd.

A. Besteck van de hermaeckinge vant groote orgel in Ste Bavenkercke binnen deser stadt door *Mr. Galthus Germers*.

Registers van het bovenste secreet in het groote Orgel.

In den eersten een Holpyp van 10 voeten

2. Prestant van 5 voet

3. Octaef van 2½ voet

4. Superoctaaf, dit register is niet.

5. Fluyt van 5 voet

6. Geemsen Hoorn } niet

7. Naessaet } niet

8. Toeseyn van 10 voet, niet
9. Sexquialter, de helfte laeger, een half register.

Dit bovenste secreet most gerepareert syn van alle huylingen ende deursprekers maer alsoo wy bevonden hebben, doen het wtgebroocken was, dat daer niet goetd van was te maecken ende het geheel ?? was, is het hoochnoodig geweest daer een niet in de plaets te maecken om alsoe het orgel syn volkoomen eys te geven.

Registers van het middelste secreet.

- Een Bordon van 20 voet
2. Prestant van 10 voet
3. Octaef van 5 voet
4. Mixteur
5. Scharp
6. Trompet niet.

De bordon is te vooren van Tinnen pypen geweest maer waeren meest vergaen ende nieuwe pypen inde plaets gemaect.

Registers van het posetyf soo wanneer het vermaeckt word.

- Een Prestant van 5 voeten niet
2. Quintede van 10 voet niet
3. Holpyp van 5 voet
4. Holpypken van $2\frac{1}{2}$ voet niet.
5. Octaef van $2\frac{1}{2}$ voet
6. Mixtuer
7. Scharp
8. Sufflet
9. Vox humana niet
10. Sexquialter een half register.

Alsoo de Heeren Borgemeesteren hebben toegelaten dat vernieuw soude worden het groote orgel wtwysende het besteck daarvan gemaect, wtgesondert het posetyf soo was nochtans hoognoodich tot eer en deugd van het werck, dat men het posityff dede veranderen op dese voorgestelde manier, oock mede de Cas vermaecken gelyck een posetyf van 6 voet.

B. Bestek voor de reparatie van het rugwerk van het grote orgel.

In den eersten de oude kas afbreken ende een nieu in de plaetse van ses voet te maeken op het oude lampet. Item daer in brengen twee nieuwe secreten, daer op sullen staen neegen registers en een half, vyf registers en een half nieu ende vier oude registers. Namen van den nieuwe registers een Quintede van tien voet, een prestant van vyf voet loode pypen en moeten dubbelt van onderen tot boven spreken ende met het alderbeste foly vertint syn, noch een vox humana, een octaef, een holpypken van twee voet en een half met noch een sexquialter moet syn een half register en sal spreken van de middelste C tot de hoogste A. Naemen van de oude Registers: een Holpyp van 5 voet, een mixtuer, een scharp met een sufflet, ende dese vier registers helpen van alle gebreken, hoedanige die moogen syn.....

C.

1630, Juni, 21.

In den eersten het oude secreet daer het groote Principaal op staet wtbreken ende een nieu in de plaets maeken ende wederom daer op setten alle deselfde pypen, alle die noch niet spreken, goet maeken en daer op setten die der noch ontbreken. Item sal de *Bordon en Prestant, Octaef en Scharp, hetwelck syn vier registers, maeken om alleen gespeelt te moogen worden*, ende daer noch aen voegen Fis, G. A omhooch aen het middelste claevier.

Item het bovenste secreet goet maeken van alle huylinge ende deurspreken. Item de

fluyt op vyf voet maeken ende de Prestant van alles wel versien en de tinne pypen van het selfde Prestant wt doen ende looden pypen inde plaets. Item een Geemsen Hoorn inplaets van het Octaef, oock sal den Sextquialter de helft vergroot worden. Item noch een Trompet manuaal van tien voet. Item sal het scharp gehalveert worden. Item noch in de plaets van het quintede in het posetyf stellen een vox humana. Item noch het Pedael vergrooten met vier clavieren de onderste Cis, Cis ende bovenste Cis en D.

Oock soe sal men de Bordon ende de groote Prestant met het Pedael moogen gebruycken, elck alleen; item al de pypen die boven inde groote kas staen, dwelcke van tin syn ende meestal vervallen, sullen nieuwe loode inplaets syn. Item de laeden van de houten versien ende dicht maeken, om alsoo goede wint in het Orgel te brengen ende de windlaeden van alles wel versien. Item dat het soo mackelyck te speelen sal syn als het posetyf.

Volgens ende naere innhouden vant bovenstaende besteck heeft Mr. Galtus Garmers Orgelmaeker aengenomen de reparatie vant groote Orgel voorsch. ende sal daer moogen hebben ende genieten met syne soon vier ponden ende thien schellingen te 40 grooten vlaems tpont te saemen daeghs, mitsgaders cleyn bier, slaepen, vier ende licht van de daegen dat hy alhier ter stede sal coomen te blyven ende te wercken dan int repareren van deselve wercken thuyt arbeidende sal de dagen van dyen te goeder trouwe zeckeren ende verclaeren ende daer vooren hebben ende genieten dertich stuyvers van elcken dach sonder meer. Aldus gedaen, verdraegen ende geaccordeert voor de heeren Burg. voornt. een en twintich Juny ao. sestienhondert ende dertich.

Haarlem, G. A., Inv. No. 1287.

1735. Een artikel uit het bestek voor het nieuw te bouwen orgel:

Art. 11. Alle dese hier agtervolgende gespecificeerde Registers, Pypen van het Oude Orgel, sal den Aanneemer ¹⁾ mogen gebruiken in het nieuwe Orgel, en deselve plaatsn van binnen daer hy het best oordeelt, vermits dat deselve sodanig worden gerepareert, dat se soo guet als nieuw sijn, en de Thien Registers daer de 7 groote pypen manqueren, sal den Aanneemer daerbij moeten maken, opdat deselve vier vollen Octave sullen hebben.

Volgen hier de Oude Registers:

Prestant 16'	Mixtuur	} deze 6 Registers zijn compleet.
Prestant 8'	Scharp	
Octaaf 4'	Trompet	
Prestant 8'	Prestant 8'	} Aan dese tien Registers man- queren de 7 grootste pijpen, als C, Cis, D, Dis, E, F, Fis.
Holpijp 4'	Gemshoorn 8'	
Fluyt 4'	Octaaf 4'	
Superoctaaf 2'	Superoctaaf 2'	
Bordon 16'	Fluyt 2'	

(Dit artikel is later vervallen; Muller moest alle pijpen nieuw maken).

1, III, 3.

51 - HAARLEM, ST. BAVO. O. L. Vrouwenorgel.

1562.

Op huyn den eersten February Anno XVc twee en tsestich stilo cur. heeft opgelevert *Allart Claesz. orgelmaecker* het nieuwe orgelwerck van onse lieve vrouwegilde staende aan de suytseyde van St. Bavenkercke over het Sacristie op alsulcken besteck ende vorwaerden als hy hetselfde werck aengenomen hadde te repareren, en zoo goet weeder te leveren als doen het eerst uyt meesters handen

¹⁾ Christiaan Muller uit Amsterdam.

opgeleevert was, mitsgaeders daer innen stellende een nieuwe pypwerck, een quintadenna genaempt van drie voet op ses voet luydende, inde plaetse van een cromhoorne de welcke hy daer wt neemen souden en te zijnen proufite keeren. Ende dit alles voer de somma van acht en dertich kar. gld. van 40 groot vlaems tstück.

1588. *Thesauriersrekening, fol. 60 verso:*

Pieter Jansz, orghelmaecker van vuytrecht, betaelt die somme van hondert tzeventich ponden vuyt saecke dat hy den vrouwenorgel in de grooten kerck binnen deser stadt voorsien ende tprincipael werck in tgenerael geheel ontsteld zijnde, geaccordeert heeft; daerinne sijn dese registers, te weten: een prinstant van zes voet, een octaef van drie voet een mixtuer ende noch een scherp, wesende tvoors. principael, een hollepyp van zes voet luydende, noch een openfluyt drie voet luydende, noch een gemschenhoren luydende anderhalve voet, noch een sufflet, noch een geheel nyeuw register trompetten van nyeuws gemaect, luydende zes voeten, noch geholpen tpedael ende trompetten inde borst een quintadene luydende zes ende noch een register regael luydende 6 voet. Alles naer breder vermeld van de ordonnantie van de heeren Burgemeesters ende quintantie diemen hier overlevert. Compt daeromme dezelve 170 £.

1, III : 322.

52 - HAARLEM, ST. BAVO. Kleine Orgel aan de Noordzijde van het koor.

1594, *Thesauriersrekening, fol. 71 verso:*

Mr. Pieter Jansz. orgelmaker van Vuytrecht over den coop ende leverantie van een nyeuw orgel die gestelt is inde groote kercke in plaetse van de oude orgel aen de noortsijde van de zelve kerck, daer inne begrepen sijn twaelf ponden voor tafbreken vant oude werck ende zes ponden voor drie halve vaten biers byden voorsz. mr. ende zijnen dieneren int stellen vant zelve werck gedroncken, betaelt by ordonnantie ende quitantie die somme van 868 £.

Haarlem, G. A.

53 - HAARLEM, ST. GANGOLF.

1549, Mei, 23.

Meester Claes orgelmaecker is angenomen den XXIIIe may ao. XVcXLIX om de orgel te onderhouden int accoert ende dat vier off vyff mael sjaars te ondersoecken, nae dat werck eyssen sal, dair voir is hem beloofst sjaars 28 st.

7, 61 : 61

54 - HARDERWIJK, O.L.V.-KERK.

1508.

dye blaser gegeven twalyff st. dat hy myt syn jongen geblasen had dardenhalven dach als dye *orgelversteller* hier was van den Bos.

6, 1899 : 129.

Omstreeks 1560.

Een ordinantie van een werck van twaeleff voet.

In den eersten een prestant van 12 voet staende int gesicht van fyn engels tin.

Noch een octave van ses voet.

Noch een register mixtuer.

Noch een scherp. Desse vyer registeren sullen maecten een principaell van twaeleff voet ende desse registeren sullen hebben een secreet mit springende registeren.

Ende een clavier van 4 octaven endezovoort.

Noch een laede boven dat principael daer op staen sullen desse naebeschr. registeren.

In den eersten een hoelpype van 6 voet.

Noch een fleute van 3 voet.

Noch een quyntedeën van 6 voet.

Noch een asaet.
 Noch een gemsenhoeren.
 Noch een sufflet.
 Noch een gemsenhoeren.
 Noch een cymbel.
 Noch een sclauwy van 3 voet.
 Noch een trumpet van 6 voet.
 Dese registeren sullen hebben een clavier van 3 octaven endezovoort.
 Noch een tremulant.
 Hyer toe sullen wesen 6 blaesballeghen naeden eysch van den werck.
 Noch een trambelant dynende tot alle registers.

's-Gravenhage, R. A., Inv. No. 834.

Stadsrekeningen. 1608, fol. 112¹).

Betaelt aen Swaentgen 3 g. hollants voir die vracht van *mr. Jan Petersz. op Amsterdam te brengen.*

Aen *mr. Jacob* organist van wegen die huysvestinge van *kiespen(ninck)* dat hem byde schepen(en) toegelacht bet. 6 g.

1609, fol. 78.

..... Als *kiespen(ninck)* het onderhouden vant orgell werden aenbestedet tot Segers verteert 8 g. 2 s.

fol. 104:

Den 15 Augusti aen *mr. Albert van Niemegen* betaelt 6 g. voir dat hy dit mael het orgell gevisiteert ende die faulten gecorrigeert ende is van nu aff jaericx voor 15 g. hollants aengenomen om eens sjaers op zyn selfs cost te coomen ende torgell te visiteren ende die faulten te beteren.

Den Haag, R. A., Inv. Nos. 285 en 286.

55 - HASSELT (O.), ST. STEVEN.

1480, Mei, 2.

Wy Burgemeysteren, Scepen ende raidt der stat van *Renen* doen kont allen luyden dat voir ons gecomen is *Johannes Jacobssoin organist, onse burger* ende becande dat hy geloofd had ende gelaifde aldair voir ons dat urgell dat *meyster Jacob syn vader gemaict* heeft innen *sunte Stevenskercke binnen Hasselt* te wachten ende te waren van allen gebreke ende schelinge den urgell voirg. van hem selven comende ter tyt ende so lange meester *Jacob syn vader* voirs. levet also dat *Johannes* voirs. tgebreck dairraen by hem selven comende maken ende holden sal dair hy niet meer voir hebben en sal dan die kost ende materi dair to dienende ende een quaerte wyns so dicke des geboirden gelyck die cedel van den werck dat vorder uutwiset by die welcke meester *Jacob* voirs. tvoirs. werck ende urgell angenomen heeft te maken ende vollenbrengen.....

Gegeven int jair ons Heren dusent vierhondert ende tachtich in profesto Sancte Crucis invencionis.

3, 40: 193.

Stadsrekeningen.

1545.

Geg. *Meynert* 9 st. brab. van dat hee een brieff gebracht hefft *tho Deventer an den orgellmaicker.*

¹) Mededeling van den Heer Brouwer, ambtenaar aan het Rijksarchief.

1546.

Sommige vanden Rhaede mitten orgelmaecker verdroncken 18 quintyn wins, die quintyn 4 st. brab. volw. guld.

1547.

Doe men Christoffel annham dat orgell tho verwaeren vertert 16 st. brab. folw. gl. 1548.

Geg. Christoff den coster 4 goltg. van dit jair lanck dat orgell tho verwaren und tho spollen.

1549.

Doe men dat nhye Orgell in sanct Steffans kercke overleverden verteert 8 taken wins die quintyn 4 st. brab. folw.

Hasselt, G. A.

1582.

uth der kercke is genomen.....

Item... als oick den orgell en wat dergelyks meer is.

It. een kleyne orgell in derselver kercke is gespolieert en vernield.

52a, 1848:267.

Kerkrekeningen.

1591.

noch dye oerghelist betaelt van dat oerghel te stel(l)en ende een troempetten daer in te maeken in allens 8 ggl. 7 st.

Hasselt, G. A.

1622, September, 20.

Besteck waer nae men het werck sal vermacken te weten in den eersten.

So sal men de blaesbalcken af brecken ende daer nieuwe bogels in macken ende dan met nieue Coejuhuyden overtrecken.

Noch sal men de wintlaeden alles uytbrecken ende tenemael voorsyen ende wederom dichtmaecken.

Noch sullen de Ssecreten alle versien worden naer syn behooren ende wederom dicht macken.

Oock sullemen de blaesbalcken verleggen dat syder sullen moghen altyt by geracken om wel te onderhouden.

Voorts so salmen alle het pypwerck alles wel voorsien dat het wel in goede Orde staet ende dat tselve wel accorderen te weten alle de Registers in den eersten het Prestant met de Octaef ende Scharp mette Mixstuer macken het Prinsepeael, daernae de holpyp ende alle de geluyden nae van nant de fluyt, gemschenhoorn, asaet, sufflet, Trompet, Cromhoorn, Quintide dit syn de Registers van het bovenste werck.

Noch soe salmen het posityff ofte aenden rug alles teenemael voorsien ende macken alle de geluyden dair in ane zyn behooren, te weten de holpyp, octaefken, scherpkken met het cromhoornken ende de pypen alles wederom terecht te brengen.

Noch sal men het Pedael of dat men met de voet speelt oock macken naer syn behooren.....

... Voorts alles wat er toe van nodich es met nyt besonders ende dat alles tot opneming van Mrs. die het haer verstaen voor de somme van sess hondert Car. gul.

J. Jacobs Orgelmaecker 1622.

Noch so sullen wy der inmaecken een nieu halff Register genaemt een Cornet ofte Sexquialter ende dit alles voor de somme van viffhondertguldens tot veertig groeten vlaensch vergull..... 20 September 1622.

Omstreeks 1625.

Memoria om onse orgel van een Orgelmaecker gerenoveert, op te nemen.

..... Ten derden desen nabeschr. geluyden staende op die bovenste lade te weten: holpype, floyten, quintaden, octaëff, geemshorencken, cimbels, cromhoren ende trompetten off se oick ider geluyt voor hem selven, oick twiceck ofte te hart is spreckende, soe wel onder als boven, vlitelyck te onderhooren off oick die Simbelen voel synnen, ende ider voer sich is spreckende ende dese geluden wel geaccorderd.

Ten vierden off het prestant met mixtuer ende syn Geemshoorn op ende onder lade sommighe op conduiten staende, oick ider besonder na syn geluit is spreckende want dese altesamen op eene lade staen.

..... Ten sevensten off het pedael goet ende perfect is, alsoe dat ment spoelen kan met alle geluden op de bovenste laden staende off oick de stomme ...pedael te slaep synnen.

Ten achten off de coppel ofte schortinghe int affsetten ofte ansetten oick eenige clavieren blyven stecken; hyrop moet wel gelettet worden.

Ten negenden off het posityff inden eersten de holpipe starck genoegh sprecken ende met het prestant ende ande bovenste geluyden accorderen.

Ten tienden off het Mixtuer int Posityff met de holpipen wel accordiren, off oick de symbelen met alle de ander toengevende pipen vant mixtuer int posityff voel synnen ende ider syn geluit ende vollecomelyck is spreckende.

Ten elften wel acht nemen op de Cromhorenkens int posityff off se oick net ende perfect sprecken.....

Hasselt, G. A. Losse stukken betr. het orgel.

Rekening der Geestelijke goederen.

1612.

Den 3en November, *Mr. Henrick Esselinck Orgelmaker*, vant repareren des orgels... ..90 ggl. 17 st.

1622/23.

Den 27 Aprilis 22 vereert *Jacob Jansz. en Jan Jacobsz. Orgelmakers, vader en soon, van Utrecht* hyr gekomen zynde, om het orgel te visiteren, twelck sy gedaen, ende de faulten op papyr angewesen hebben, voor haer reise ende onkosten f 10.24.0.

Den 29 January 1623 bet. an *Mr. Jan Jacobs. Orgelmaker*, 250 car. gl. wesende het eerste termyn van 500 car. gl.: soe hy ende zyn *zalige vader*, volgentz besteck daervan beraempt, bedongen hebben vant orgel alhyr in alles wel te repareren...

Hasselt, G. A.

56 - HATTEM.

1577.

Noch *meyster Jan, die orghelyst van Zwolle*, dat hy dat orgell stelde, tot Hans Poecks in de Palmweke, met die onkost 2 goltgulden.

1590.

Noch *meyster Jan van Zwolle* op dat orgell gehadt, omme dat schoene tmaeken, daervan gegeven 22 stuyver.

1595.

Idem... ..15 stuyver.

1632/33.

Den orghelist van Arnhem syn soone uut last van mynheeren ghegeven dat hy omt orgel te visiteren comen was.

33 : 213—218.

57 - HELMOND, ST. LAMBERTUS.

Kerkrekeningen.

1607, Juli, 1.

Betaelt aen *Mr. Jacob Nyhoff van Cullen* voor een nieuw orgel, dat hy alhier tot Helmont in der kercke gemaect heeft 585 gld.

1616, Maart, 13.

Betaelt an *Heer Anthonius van Rycxstell prekheer tot die prekers van 't Hertogenbossche* van het orgel te vermaken ende voorts in goede reparacie te houden synen leven lanck, midts hem doende daertoe alle materialen, hiervan betaelt 40 gl.

Helmond, G. A., 10, IV : 247.

1638, October, 7.

.....gecontracteert met *Mr. Jan Orgelmaecker* ende dat onder conditien ende clausulen als volcht.....

.....Ten derden sal in plaets van de trompette gehouden syn te maecken eenen nieuwen register diemen noempt *Vox Humana*. Ten vierden sal insgelycken gehouden syn in plaetse van de tegenwoordighe *Quintadeen* te maecken een *Holpijpe* spreekende op acht voeten. Ten vyften de *mixtuer* te verstercken midts gaders als noch een nieuwen *Cornet* daer inne te maecken.....

.....T'oirconde dese beteekent binnen Helmont opten VII Octobr. 1638.

*Jan Jansz. Orgelmaecker.**Helmond, G. A.**Bijlagen bij de kerkrekening van 1638.*

1682, October, 24.

Besteck van 't geene totte reparatie van den orgel deser stadskercke noodich is. Ierstelyck te maecken de *Vox Humana*, die geheel ewech is; het register der *Octava* die oock geheel ewech is; het register van den *Holpypen* genaempt de *Hollfloyd*, de *hellechte wech* ende die te maecken van vier voet, item de *getacte Holpype* van 8 voet, welke registers moet gesuyvert syn; item de *Quinte* van 3 voet is een gedeelt wech; het register *Mixtuur*, eenige pypen wech, het register *Cimbel* eenige pypen wech. Mitsgaders d'andere 3 registers mette *trommel* moeten geheel gesuyvert wesen ende op zyn behoerlyck effect brengen...

Deze werkzaamheden werden aangenomen door *Judocus van Sibergh* voor f 125.—.

*Helmond, G. A.**Bijlagen tot de kerkrekening van 1682.*

10, V : 244.

1787, December, 12.

Het orgel werd gekeurd door *Nicolaas van Hirtum* en *Christiaan Engels*, orgelmakers te *Hilvarenbeek* en *St. Oedenrode*:

„Zij bevonden het orgel zeer gebrekkig en grootendeels onherstelbaar, veel te klein voor de kerk en veel te zwak van geluid. Het klavier liep slechts boven tot de tweegestreepte *A* en onder in de *bas* met kort octaaf; het orgel bestond uit deze stemmen: *Prestant 4'*, *Holpijp 8'*, *Fluit 4'*, *Octaaf 2'*, *Superoctaaf 1'*, *Quint*, *Mixtuur* en *Vox Humana 8'*.

10, V : 244.

58 - 's-HERTOGENBOSCH, ST. JAN. Groote Orgel.

1498, Januari, 23.

Des woensdachs XXIII January (Ao 1498) hebben die meesters der fabrycque van *St. Janskercke* in 's Hertogenbosch verdingt aen meester *henryken van den houwe*

meester van organen te maken tot mechelen woenende, der fabrique organen te reformeren, binnen te reynigen, die positien heel uyt te doen, 't secret te smeren boeven ende beneden, twee nyeuwe clavieren daer in te maken, dat pypwerck te reynigen ende luydende te maken vermaecken die men vynden sal die nyet en doegen. Item daar toe te maecken een nyeuwe positif tvierdel alsoe groet als die aulde organen nu zyn in de stoel after in den Ruggen met eenen pointe vuytcomende dat soe sal die fabrique doen maken die caste met der lyst onder ende die dueren daer dat positif in staen sal ende die principale sal hy leveren van fynen tenne ende die positien van loet mit twee Registeren ende een nyeuw clavier daertoe met een effaut.

Ten derde soe sal die voorsz. meester schuldich zyn die positien vanden grooten werck te vermaecken ende te veranderen nae den aert nu wezende alzo dat behoert ende tot den positien tien bourdonnen luydende met den positien ende die blaesbalcken nyuw te maken, beholtlycken dat die kerckmeesters leveren sullen die stoffe van den blaesbalgen met den hautwerck als dat die voorsz. meester henrick aen die balgen nyet leveren en sal dan zyn haut ende dit voorsz. werck leveren staende goet ende oprecht al tsamen sonder argelist ter wederinge van meesters van den werck hen dies verstaende tusschen dit ende paessen nu naestcomende oever eenen jaere. Ende dit voer een somme van penninge gedragende tot vyf ende vier-tich ponden groete vlaemsch., die die voorsz. kerckmeesters hem sculdich sullen zyn te geven ende te betalen.....

*'s-Hertogenbosch, Bibliotheek v. h. Prov. Genootschap
voor K. en W. portef. 330.2. C.e.*

Vôdr 1504.

Item, men sal hyer vynden een gued seker laed gued principaelen ende positien dat meiste deil guet so hadden dy ratten emmerellx schaed int werck ghedaen so wart renoviert van den alden meester Daniel so heeft hy den posien alteriert ende heeft daer quinten wit genoemen by ghelikenis te segghen van de eyne voet ende heeft in dy self gaetten gheset quinten van 2 voeten om dat werck to gherichtigher te maken die moeten al wit. Item dit principaelwerck moet hebben eyn ny clawier beghinnende in effaut oprysende van de cefaut tot 3 octaven ende effaut beneden te weten f g gis a b h want men dat effaut dick ghebruken moet en van discant wel te choer steit salmen dat hamy oft beduyr boeven lenghen bicant eyne halfve toen anders moest dat werck heil versneden syn ende so saldt op eyn seer wyde maet comen want dien toeren dan dy verdieping nyet en heeft sal men dy principael lenghen te wers winckelhaecks ghewys. Item dies posiet sal dy meester ordineren tot oerber der kerken ende syne eeren ende wes hy vint dat guet is, sal hy ghebruecken ende wat daer ghebreekt sal hy daer by maecken loflyck ende wel accordieren op eyne gueden scherpen wynt. Item dat positif van 4 voetten hangende sal ingrossiert wesen tot 6 voetten toe ende sal hebben 4 verscheiden stemmen ten eersten doeff van 2 ghelyken in excellentibus 3. Item want dy sleip registeren dan onsecker ende vergenlyck syn sal dy meester dy positif ordineren op 2 laeden dy achterste liggende op dy veurste metten end ghelach met eyne dubbelen stuegh ende met wynt registeren ende dy laed sal hy anderhalfve voet legghen dan dy laed van den positif leit ende also veel laegher doen scheyten in den toeren te snyden wart dan dy ingrossaen daer op staen mach te weten c cis d dis e f so wort dy meeste hanghende pyp fis ende werden die tuighen van den positif auch wat coter. Item dies hanghende pypen sullen hebben dergelyken op staen van fynen thien in ende laed sonder cancellen oft sonder pletten gheleit niet met conduten wter laeden ende op dy self laed sal dy meester ordineren eyn quintadecima oft wat na syne consten om eyn gheluyt van eyne symbel te maken op eyn sleip registers wart dat ghiennen commen ghemaken en kan. Item dat doeff van 6 voeten sal 2 ghelyke 3 d'cellentibus ende dat symbel ut supra op dy

achterste laed dy octavo van den vürsten ende vervolcht met eyne gueden scherpem posicien na syne consten want den doefnen dat van noed is dobbel princepalen te hebben om duyrechtich te blyven ende to bat aen te gaen so ist den posityf van 3 voetten auch van noed sterck te syn van posycien to mynsten 9 in excellentibus in gravibus na guetduncken des meisters aldus sal dit posityf syn eyn werck van 6 voetten te samen luydende sterck 14. Item die positi van 3 voetten afghescoetten solt weesen eyn symbol van 6 voetten. Item dy quintadecima afgethoegen mitten scleypp register saldt weesen eyn doeft van 6 voetten. Item dit doeft afgesloetten saldt weesen eyn scherp posityf van 3 voetten makende te samen 4 verscheiden stemmen en clavier van 3 octaven beghynnende in cefaut dy vyfte stem dat principael ende meer stemmen en syn nyet seer kenlyck. Item dit werck heift 5 nyer belgen ende bat 6 dan 5, want dy wynt altyt afgaende is ende vurt eerste te swaer ghelaeden ende dit werck aldus wesende sal ment moeghen presentieren vur eyn guet werck ende noch mocht dy meister hier veel in verbeteren als hy wel sal willen doen.

's-Hertogenbosch, t.a.p. 330. 2. C.c.

1504, Februari, 10.

Des maendachs na den sondach Invocavit Xe february ao quarto¹⁾ heeft *Meester Willem die Organemeker* aengenomen te maken een posityf in de grote organen in St. Janskercke ten Bosch voor die somme van 28 rynsguldens, 20 st. voor den gulden, in manieren ende op voirwairden hier nae volgende.

In den eersten als van den concept van den houtwercke is van node van proporcie te houden dobbel principale te hebben als van hamy aengaende 21 thonen opwaerts ende hebbende beneden hamy affaut enckel daer die meeste in der maten af uutbrengh 6 voet ende dat hangende zal wesen 6 voet staende daer tegen zullen wesen vier voet geleyt dien totten anderen om te spreken als dat behoert. Ende in dat staende houtwerck isser noch ydel plaetse op die eynden om alle dinck verolch te hebben soe sal men dair inne maken stomme pypen ende alle schoen verthent. Item voort zoe eest te weten een nyuwe lade mit twee registers mit eenre pocicien ende mit eenen symbol ludende op die principale malck alleen of te samen op die principale. Ende die principale geleyt vuyten laden mit loyen conduyten ende die Registeren geleyt tusschen die groote lade tot den clavier toe ende voertaen 7 sloetelen te luyden tusschen die groote lade of daer doer soe t best te pass compt nae den werck. Ende voertaen een ander trectinge gemaect hangende aent clavier om droeger te gaende dant gegaen heeft want dat zoo ongenuckelyck is voer die organisten.....

's-Hertogenbosch, Prov. Gen. v. K. en W.
Portef. 330. 2. C.b.

1517, Januari, 17.

Opton XVII ten dach der maent van Januario anno XVc ende zeventhien stilo brabantio. Soo hebben ... fabryckmeesters ... geordineert ende gesloten ter waelvaert ende conservaeren van der voorsz. kercke hier nae verclaert. Als te weten dat *meester Willem voorsz.* repareren ende vermaecken soude een orgele staende in de voorsz. kercke after den thoren van allen tgene dat den selven werck van noode wesen sall ende profitylyck. Ende 't posityff van de voorsz. orgele sall *meester Willem voorsz.* gehouden wesen te repareren ende te vermaecken dat men tselve orgeln van stonden aen sall moegen besegen ende gebruycken soe haest als tselve moegelyck sall syn te geschieden ende sall in den zelven orgelen maken vyff registeren met geluyden die den voorsz. posityf nutt ende oerbaer zullen syn.....

's-Hertogenbosch, t.a.p. 330. 2. C.d.

¹⁾ De heer Thom. J. de Vries maakte er mij op attent, dat de datering van dit stuk niet juist is. In 1504 viel de Zondag Invocavit op 25 Februari.

1519. Mei, 4.

Contract tussen de fabriekmeesters van St. Jan en *Mr. Peter Woutersz.*, waarbij de laatste op zich neemt het orgel in die kerk te voltooien en daarbij *Willem van Heyst* in dienst te nemen. Willem van Heyst is echter verplicht het orgel te blijven onderhouden.

's-Hertogenbosch, t.a.p. 330. 2. C. e. II.

Acquitten.

1597.

Ick *nicolaes henricsz. organmaecker* bekenne mits desen ontfangen te hebben vuyt handen *matteus Jansz. van der Wege Rentmr. der fabrycke van St. Jans Evangeliste kercke* binnen *shartogenbossche* de somme van vyftich gulden inne quiten. deser stadt ende dat ter saecken van den onderhouden van der organen binnen der voorsz. kercke verschenen *St. Jan Baptists* geboorte dach seven ende tnegentich. Oirconde hebbe ick dese opten vyerden July anno XVc seven ende tnegentich ondertyk(ent).

Nyclaes Nyehoff, Orgelmaeker.

1598.

Ick *adriaen Nyhoff* inden namen ende vanwegen *Niclaes henricksz. Nyhoff mynen vader* bekenne mits desen ontfangen te hebben 38 gl. 8 st.

's-Hertogenbosch. Archief der St. Jan.
Losse stukken betr. orgel.

Omstreeks 1617.

Een besteck van een Orgel van 16 voet.

Ierstelyck een goede secreet laede van goet drooch wagenschot met sleutels gemaect, soo dat men een yder sleutel oft canael soot noodich is, can openen met schroeven om te reynigen:

hieraen syn behoirlycke Clavieren beginnende oder met Csolfaut ende boven eyndende met Alamire, waer op staen sullen dese naervolgende registers, eerstelyck een prestant sprekende op 16 voet van fyn engels tin, met sommige verclerde pypen ende beginnende van Csolfaut 8 voet dobbel te spreken tot boven wt. Noch een Octaef van 8 voet, noch een superoctaef 4 voet, noch een mixtyer sterc staende 8, 10, 12, 16, noch een scherp staendt 4, 6, 8, sterck. Noch een bardon van 16 voet sprekende van onder aff tot het middelste dlasolre, soo veere het pedael gaet, dese 6 registers maecken een heerlic principael.

Noch boven int werck een besonder secreet laede met syn behoerlicke clavieren beginnende ende eyndende als voorn. ende oock met sleutels als voorn. hier op sullen staen dese naervolgende registers:

Eerst 't holpype van 8 voet, een duytsse fleut van 4 voet, 1 trechterfleut van 4 voet, 1 gemshoorn van 2 voet, 1 nasardt, 1 suflet, 1 doof van 4 voet, 1 ruissende Cimbels, 1 Octaef van 2 voet, 1 trompet van 8 voet.

Noch in den hals of borst een secreetlaede, diemen aent voorsz. clavier zal coppelen, waerop sullen staen dese naervolgende Registers:

Een holfleut van 4 voet, 1 quint van 1½ voet, een superoctaef, een klincket, 1 regael van acht voet, 1 cromhoorn beginnende int middelste Csolfaut ende eyndende bovenste alamire.

van acht voet, 1 cromhoorn beginnende int middelste Csolfaut ende eyndende int voor ende oock met sleutels als voorseyt, waer op sullen staen dese naervolgende Registers.

Een prestant van 8 voet van fyn Engels tin mit eenighe fraeye gedraide en vercierde pypen, beginnende famy onder dobbel te spreken tot boven toe, noch 1 octaef van 4 voet, 1 superoctaef 2 voet, 1 mixtuer staende 4. 6. 8. sterck, 1 scherp staende

3. 4. 5. sterck, deese 5 Registers maken het principael, noch een quintedeende van 8 voet, 1 openfleit van 4 voet, 1 sufflet, 1 scalmey van 4 voet, 1 toussain van 8 voet.

Noch een secreetlade tot het pedael met syn behoorlyck clavier beginnende onder met Csolfaut ende eyndende boven met het middelste dlasolre, met al zyn behoorlycke semitoonen, gelyck het manuael, waerop sullen staen dese naevolgende registers.

Een bastrompet van 12 voet, dan soot mogelicke natuurlycke op 16 voet te doen spreken, sal men zyn wtersten besten doen, want sulck zyn leven geen Mr. heeft connen doen, noch een cromhoorn van 8 voet. Dit pedael sal men alleen connen speelen en men sal het oock aen het principael connen koppelen soo men wil.

Tot dit werck moeten wesen 8 goede blaesbalcken lanck 6 voet, breed 3 voet, met goet ver leer betrocken. Noch 2 tremblanten of 3 soe he tbest te pas comen, noch 1 nachtegael dobbel sprekende, 1 trom.

Item dit werck sall gemaect worden dat men alle secreetlaeden besonder can afsluten.

1. Principael lade.
Prestant 16 voet
Octaef 8
Superoctaef 4
Myxstuer
Scherp
Bardon 16.

2. Ander lade.
holpype 8
een duytsche fleyt 4
trechterfleyt 4
gemshoorn 2
sufflet
doof 4
russende cimbel
1 octaef 2
trompet 8.

3. Borst of hals.
holfleit 4 voet
1 quint
superoctaef
clincket
regal 8
halff cromhorn 4.

4. Posityff.
Prestant 8 voet
Octaef 4
Superoctaef 2
Myxtuer
Scherp
quintedeende 8
openfleyt 4
touzyn 8
schalmei 4

's-Hertogenbosch, *Bibl. v. h. Prov. Gen. v. K. en W.*
Port. 330. 2. C gc.

Kerkrekening 1631/32.

Item heeft *mr. florens orgelmaecker* opten 15 Juni XVIc achtien aengenomen in St. Janskerck te maecten het groot organen op de manieren forme thoenen registers ende met alsulcke materialen als tcontract daarvan gemaect is mede brengende voor de somme van 9600 gl. een hondert gl. tot een kermis voor syn huysvrouwe synde daer op soe t schynt in voorgaende rekeninge betaelt 8870 gl. 4 st. ende sullen de resterende penningen aen den voorsz. *mr. florens* worden betaelt alst voorsz. werck opgenoemen ende geleverd wesen soude.

Also *mr. hans* in naeme van *mr. florens* tegenwordigh doende is om het selve werck te vollereven door last van de kerkmr. aenden selve gegeven 25 gl.

Kerkrekening 1633/34.

Het orgel van *Florens Hocquet* was afgekeurd; *Galtus Germer* en *zijn zoon* namen aan het orgel te verbeteren:

..... „met de voorsz. orgelmaeckers overcomen dat deselve het groot organen welck seer mismaeckt was te vermaecken, te weten de negen blaesbalcken also te leggen

dat men se bequaemelyck met de voeten sal connen blasen ofte treden; ten tweede de prestanten van vierentwintich voeten die niet wel gemaect en syn te vermaecken, ten derden de bardon van 16 voeten staende int pedael die tegenwoordich van hout syn van loot te maecken op haeren behoorlycken steck; ten vierden de bardon van acht voeten int pedael sullen onder twee oft drye pypen die dicken syn aen moeten gebracht worden, ende met tappen oft conduyten nae synen eysch; ten vyffden d'octave van twaelf voeten ende ock sess voet moeten de pypen die niet wel luyden oft aensprecken, geremedieert ende in haeren natuierlycken thoon gebrocht warden, ten sestien soo is de bardon van sestien voet int bovenste werck te smael van steeck, die ock moet verandert worden ende weer by gemaect worden met meer ander registers int voorsz. groot organen te vermaecken.....

's-Hertogenbosch, Archief der St. Jan.

59 - 's-HERTOGENBOSCH, ST. JAN. Klein Orgel.

1330.

Item heren *Heinrike Paepken*, doe hij de orghelen maecte van coste 7 st.....

1342.

Item 5 st 4 d. *Seelkini Carnifici pro organis reparandis.*

1372.

Item cuidam magistro qui reparavit organa nostra 40 st.

1405.

item gegeven brueder *Jan Lynenboem* van der orghelen te maken ende van den portatyf ende voer sinen wijn te samen 139 ghelr. gulden, elken gulden van 38 placken, maken 428 licht scilt.

1418.

item, doe wij dat posetyf deden vermaken, den bleseren, die doen bliezen 5 pl.

1423.

item verteert ter minbrueders met een deels der brueders, doen wy bepraet hadden met meester *Anthony van Tricht* van den orgelen, bi den kercmeesteren ende her *Jan Pauweters* van capittels wegen, soe geboirden ons te gelden 7½ gl. item doen meester *Jan* ende *Gerit* voirsr. ende met hen *Gerit Steenwech*, die van *Aken* bi hem beiden quam te *Tricht*, eens worden met meester *Anthony* voirsr. van *Licop* ende van dat si den meester knapen, die die pipen ende die ander gerescap totten orgelen maecten, te dringelt gaven te samen 10 gul. 4 pl.

item verteert met een deels der brueders opten verzwoeren Maendagen tot *Aert Monics* huys by meester *Anthony*, doen hi van *Tricht* quam, die maet van den noerdeis te nemen, dair die orgelen op staen souden, metten cost, die hi dade in drieen dagen met enen knecht ende twe perden 12 gul. 6 pl.

1424.

item gescenct meester *Anthony onsen orgelmeester*, doen hi ten *Bosch* comen was om een zeker verdrach te maken met meester *Jan den tymmerman* van den noerdeys (d.i. de tribune) dairt orgelwerck op soude staen, 4 pynten maleveseyen ende 1 pint te crude, maken te samen 20 pl.

item gegeven van meester *Anthony* wegen onsen orgelmeester, den scipluden, die dat orgelwerck van *Tricht* hier neder brachten 16 gl. 24 pl.

1425.

item soe had *meister Anthony* ontfanen te vele tiden van der bruederscap voersr. van den orgelen 100 rynsche guldens, ende 6 gripen, die die sciplude hadden.

item soe hebben die proesten voerscr. noch ghegheven meyster Anthonis van Elen 100 rynsche guldens, maken 366 guldens.

1426.

item noch gegeven *meester Anthonys van Eelen* van den termyn die hem verschenen is in der voerscr. proesten jaer 100 rynsche gulden ,maken 400 gulden.

1427.

item geschenct her Jacob Sluyseman van Trecht, doen hi quam van heren *Anthonys* wegen om dat geldt dat hem ontbrac van den orgelen te meken, ende wy hem doen baden om dilacie te hebben, 1 quarte maleveseyen, maken 22 pl.

item gegeven meester *Anthonys van Eelen* in afcorten van 200 ryns gulden, die hem noch ontbraken als van den orgelen; 50 ryns gulden, maken 210 gulden.

1428.

Eveneens termijnbetalingen voor de bouw van het nieuwe orgel.

1429.

Item verteert tot Gerits van Berke, met heren *Henric van den Columpen*, den orgelmeker, bi een deel van den bruederen 11 gulden 8 pl.

1438.

item ten minrebruederen, doen wij met meester *Anthonys* spraken van onsen orgelen te versien ende te vermaken, gedronken 3 quarten wijns ,maken 10 cr.

item gegeven meester *Anthonijs* van den orghelen te versien ende te vermaken 20 Rijns gulden, maken 38 gulden 10 cr.

item gegeven der kerken tymmerman van den orghelen te steygheren ende die steygeringe af te breken ende dat hij meester Anthonijs help die groet pijp uyt ende in te setten... 3 gulden.

1467/68.

Item gesenct eenen orgelmeester die ons orgelen met spoelen ondersocht om te vinden tgebreck, daer ons brueder Ott ons organist aff te kennen had gegeven ende hy die orgelen bevant sonder gebreck, dan allene dat posityff niet wael accordeerden, dwelck men alltyt met 1 liber vleems mach beteren, acht quarten wyns ende dairvoir gegeven 14 st. 1 pl.

1495/96.

Item meester Symon Coudeborch die van wegen ende uyt bevele der bruederscappen tot Utricht ghetogen is in den yersten om te besien, dat positive ende orgele off dat wall dyenen sou voer die bruederscap als datselve meester Symon voertyts ghescreven was van den *meester van Utricht*, voer syn costen by hem gedaen synde 3 Rynsgulden die hy onser Vrouwen scenckt dairom hier nyet.

Item geseynt Gerit, boey van onser stadt, met eenen brieve van der bruederscap tot Luytricht aen den meester van den posityff diewelcke ontboeden waert metten posityff voorsz. hier ten Bosch te comen tegen St. Jansmisse, voer zynen loen ende costen van 4 dage, 16 st.

1525/26.

In den yersten hebben diet proesten ghecocht een posityff staende in onser Vrouwen choir, 5a July anno XXV van eenen *meester tot Antwerpen*, *ghenaempt meester Anthonis*, ende dairvoir gegeven 150 R. gl.

1526/27.

Den *oigelmeker van Mechelen*, die tot *Boxtel* een *nyeuwe werck* levert, omdat hy mede 2 maele ten Bosch gecomen is om onse oirgelen te accorderen ende te repareren. 1½ gl.

1532/'33.

Ghegeven meester *Hanricken van Nieuhoff van Amsterdam*, oergemaicker, ende deselve pennynghen ghesonden met Jannen van der Viel tot Amsterdam opten 18en Aprilis ao XXXIIJ op alle alsulcke voerwaarden aengaende van den oerghel van der bruederscappe dewelcke deselve meester Hanrick voirscr. metter bruederscappe oevercoemen is int aennemen van den selven oerghel, dat men hem gheven solde 100 gulden op de hant te Paesschen ao XXXIIJ ende dat op afcortinge van der gheheelder sommen, van welcke pennynghen ick ontfanghen hebbe een quitancie, alsoe denselven meester Hanricken ghegeven ende ghesonden de som van 100 Karolus gl.

1534/'35.

Meesteren *Henricken Nythof*, gemaect hebbende die nyeuwe orgelen, betaelt opten 9en Septembris ao XXXIIJ, want hy doen ter tyt die orgeln volmaect hadde ende dairaf behorde te hebben 375 gl., waerop hy in voerleden tyden op rekeninge ontfangen hadde 100 gl, zoe is hem die rest, beloopende 275, by den proosten betaelt. Ende noch geschoncken zyne huysvrouw voer een tabbartlaken, mitsdien hem gelooft was eenen drinckpenninck te schencken 12 gl. omme dess wille, dat commerlicken was in te brengen ende daerover veel tyts hem hadde gecost tpedael van den orgelen, noch zyn knechten geschoncken 3 gl. vz. tsamen 290 gl.

Tot zover gepubliceerd in 66.

1535/'36¹⁾.

Item gesonden Frans, onsser stadt gezwoeren boode, *ter Goude*, aen meester *Hanrick Nythof*, die ons nyew orgel gemaickt heeft, om dieselve orgel te veraccorderen tegen ons kermis 13 st.

Item gegeven meesteren Olivyer, organiste tot Rotterdam, die op ons orgel een misse gespelt heeft ende nae der misse het secreet van den orgel gevisiteert ende doirsogt, dus hem geschoncken 5 kannen wyns, 18 st.

Item gegeven voir een peedail voir ons organist om dairop te leeren spullen, dwellick eenen goede persoon heeft begerdt... 30 st.

1537/'38.

Item rattencruyt gecoft om te leggen boven die orgelen om der ratten wil voir 1 st.

Item meester *Henrick* die orgelmaker gesonden tot *Maestricht ende tot Luydick*, daer *vreemde registeren in sekeren orgalen dair staende gemaict zyn om die te hoiren ende in onsen wercken te maken*, dairom denselven dair gesonden van den kerckmeesters ende ons elck betalende die halve costen, belopende ons helft 30 st.

1538/'39.

Item want die gemeyn bruederen hebben gesloeten ende geordineert, dat men aen den stoel ofte orgalen staende in onser liever Vrouwen choir maicken soude een posityff met verscheyden registeren dairinne comende nae uytwysen eede cedullen by meester *Henricken* den orgelmaicker dair op gemaict, desen achtervolgende hebben dese proesten verdringt aen *Adriaen Scalcken* screynwercker te maicken het houtwerck van desen posentyff nae den patroen dairaff wesenden ende aen hem dairvoir betaelt 30 gulden.

1539/'40.

Item meester *Henricken Nychoff* orgelmaker gegeven om tenne te coopen om die pypen van den pedael dair van te maken, want die bruederen gesloten hadden,

¹⁾ Mededelingen van Prof. Dr A. Smijers.

dat men die registeren van den pedael vermeerderen souden om beter ende lustiger geluyt te hebben, op rekeninge 15 gulden.

Item meester *Henricken Nychoff* orgelmeker voir zyn gaigyen hem by den gemeynen brueders geconsenteert, overmits dat *hy hier metterwoon is gecomen omme onse orgelen te onderhouden* in goeden accorde ende anders dairraen van noode wesende diess sall onse lieve Vrouwe die stoffe leveren ende hy sall den arbeyt doen ende alsoe gegeven hem, gevallen te Lichtmisse XXXIX, 5 gl.

1560/61.

Item *mr. Henricken Nyhoff*, oirgelmaecker voir zyn gagie die hem jairlicx van der broederscappe beloofd is, omme dat hy alhier ten Bossche woenen soude ende onse organen loffbaerlic in goeden accorde houden zoude, alzoo betaelt denzelven opten iersten dach Mert anno LX vyff gl.

1567/68.

Item verdinght ten huysse van heeren Peetersen Coolen onsen deken, onse orgelen aen meester *Claess Nyhoff cum socio suo*¹⁾, die daer heel ontgancioneert ende gestruereert ende gebroecken waren by den sectarissen ende guesen, ende hebben die proesten hem daervoer geloofd te betalen ...152 gl.

1585/86.

Item want door den brant van der kercken ende onsen chore die orgenen onmisbruyckelyck door het uutnemen gemaickt waeren ende veele pypen gebrooken, soo hebben die gemeene broederscappe commissarissen geordineert met adjunctie van den proosten, omme met *meester Nicolas orgelmaker* te spreken ende accorderen..... item die voorscr. commissaryssen zyn met *meester Nicolasz*. geaccordeert ende overcomen na vele woorden ende debatten, ende dat hy meer werck in de orgenen maken ende brengen sal dan dair te voorens inne was, na uutwysen die cedulle daeraff gemaickt zynde, waervoor hy hebben sal alleenlyck voor zynen arbeyt, zonder ennich stoff daer toe te doene, de zomme van 200 gulden ende 15 gulden voor een kermis voor zyne huysvrouwe, alsoo betaelt diezelve 51 gulden.

1586/87.

Uuytgeven ter saicken van het hermaicken der organen. In den iersten alsoo men met *meester Nicolaes* den orgelmaicker geaccordeert was dat hy hebben soude voir synen salaris van dorgane te vermaken de somme van twee hondert gulden ende noch dairenboven 15 gl. voir een kermisse, beloepende tsamen tweehondert vyftien gulden, soo hadde Goyart van Vlierden hem op rekeninge betaelt de somme van een en vyftich gl. resten hem alsoo noch hondert negen en veertig gl. dewelcke hem by desen proosten syn betaelt, alsoo hier 14 gl. behalve noch de kermisse van vyftien gulden die hem daerboven oick betaelt syn. vz. 15 gl.

1589/90.

Item also meester *Nicolaes Henricxz.* orgelmaker jaerlicx vanwege der eerw. bruederscappe plach te genieten 5 gulden van dorganen in accorde te houden, soe en is hy dieselve nu van der voiscr. broederscappe nyet genyettende, maer van der kercke ofte fabryckemeestern, ende dit ten respecte dat de voiscr. organen in den dienste van der kercke insgelycx worden gebruyckt, dairomme alhyer nyet.

1616, Juli. 14.

Noch bekenne ondergeschr. ontfanghen te hebben uuyt handen des voorsz. de Heer de somme van drie hondert vyftich gulden ende vyftich stuyvers ende dat op

¹⁾ De „socius” van Nicolaas Nyhoff was Arent Lampeler van Mill.

rekeninghe van het orgenne staende op het ocksael by my aengenomen voer de somme van elff hondert gulden eens volgende het besteck daer aff synde.....

*Jan Jansz. van Wert, orgelmaecker.
's-Hertogenbosch, Bibl. v. h. Prov. Genootschap t.a.p. C f.*

60 - HEUSDEN, ST. CATHARINA.

1615, Maart, 20.

Op huyden den XXen Marty anno XVIc ende vyftien is *aelbert kiespenninck orgelmaecker tot nimmegen* geaccordeert met *Joncheer Adriaen vander merwede ende Geraerd Bruyninx als kerckmnr.* der stede van heusden omme in der kercken der selver stadt te maecken ende te leveren een nieuw orgel in de grootte ende fatsoen volgende 'tpatroon de voorsz. heeren kerckmnr. daervan gelevert begrypende de registeren en clauwieren hier nae vuytgedrukt als eerstelyck twee clauwieren boven den anderen beginnende boven alemere ende onder met Cesolfaut waerop staen dese naevolgende registeren eerstelyck een prestant van loot vertint, met eenige gedrayde pijpen, sprekende effaut, Een quintadeen, ses voet, noch een holpijp drie voet, noch een superoctaeff sprekende anderhalve voet, noch eenen gemshoren, anderhalve voet, een micxtuer, dick ende sterck, nae den eysch van d'werck, noch inden hals, ofte borsten, een fluyt van drie voet, noch een octaefken anderhalven voet, noch een schuyfflet, noch een toeyseyn oft cromhoren van drie voet, noch een trom ende nachtegael, twee tramlantent, een buyten ende een binnen, tot dit werck syn drie blaesbalcken, van vetleer overtrocken, noch een pedael van ses voeten, beginnende aen het middelste delasolre, ende eyndende onder met cesolfaut, met alle sijn behoorycke cemitonen. Ende dat voor de somma van thien hondert Car. gul. van 40 grooten vlaems t'stuck.....

Heusden, G.A. E. 213.

61 - HOMMERTS¹⁾.

Kerkrekening 1580.

Item aen *Mr. Marten* om den orgel te repareren betaelt.....

62 - HOORN, ST. JAN.

1497, Juli, 8.

Int jaer duysent vierhondert (97) alsoe heeft *geryt pietersz.* die oyrghelmaker gheset tot hoirn een oyrghel an die noyrtzyde van die kerck den 8 dach in Julius ao. XCVII daer van geryt voirsch. hebben sal by wtsprak van 4 arbyters hier na ghescreven meyster otto, meyster Jan die oyrghelliste, Jacob van noyrtich ende albert jansz. boirgermeysters op dit sasz en hebben geryt pietersz. voirsch. toegevonden voir syn arbeit ende coste van den oyrghel 95 andreas gul.

Hoorn, G. A., Inv. No. 1970, fol. 26 verso.

63 - HUIZUM¹⁾.

Kerkrekening 1605.

Item noch gegeven aen *Claes Tioerichs* van het blasen int arbeiden van *Mr. Wulcke.* 1619.

Jan Jacobs orgelmaker voor het herstellen van het orgel 175.—.—.

64 - HULST, ST. WILLIBRORD.

Kerkrekeningen.

1430.

It. *meest. Jan* den orghelmaker van eenen halve jaer, dat hy der kercke ghedient heeft 8 £.

¹⁾ Mededeling van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

1440.

It. *meest.* Jan van den orghenen te vermakene 3 £ 12 sc.

1529.

bet. Victor van Dale voor de vracht van den orghelen te bringhene huut Zeelant
9 gr.

1558.

bet. 16 Juli als de orghelmakere *Mr. Thomas* ghenaeamt alhier binnen der stede comen was voor verteerde costen 4 sc. 6 gr.

It. *mr. Thomas den orghelmakere van Ghent* voor dat hy dorghel voer den coer vermaeckt heeft, twelck hem by kerckmrs. bestet ende bevoorwaert was, voor de somme van 36 sc. 8 gr.

1585.

Alzoe naer de reconciliatie ende restauratie van de catholycke religie binnen deser stede de kercke tot nu toe onversien es gheweest van orghelen es dit jaar '85 ghecocht een orghete ende aengenomen voor orghelist Francois de Knibber ten pensioene van 12 £ 's jaers, $\frac{1}{2}$ voor de kerk en $\frac{1}{2}$ voor de stad.

4, V : 424—455.

65 - JORWERD ¹⁾).*Kerkrekening 1582.*

Pieter Sickezoon betaalt tgeene den VII Augusti Anno 1582 worde verteert in 't accorderen ende besteden met *Mr. Uilcke* dat hy den orgel solde repareren

4 Ggl. 11 st.

66 - JUTRYP ¹⁾).*Kerkrekening 1580.*

Item noch om den orgel te repareren tot diverse tyden betaelt 11 gl. 18 st.

67 - KAMPEN, ST. NICOLAAS ²⁾).

1524, Juni, 14.

Lubbert van Hattem ende Jaspar Jansz. provisiers ende Geert Creynck kerckmeyster van Sanct Nicolaeskercke bynnen onser stadt bekennen voer hoer ende hoeren nacomelingen, dat sy vercofft ende opgedraegen hebben *meyster Johan van Covelens, Fye syn huysvrouwe* ende hoeren erfgenaemen vijftien Phls. (g) des jaers jaerlicker renten toe betalen jaerlix op Sanct Marten in den wynter, wt ende over alle der kercken voersz. guederen ende opcoemingen woe ende waer die gelegen sint voer eene summe geldes die den voerg. meyster Johan noch resten by der kercken voersz. heercoemende vant groete orgelwerck twellick meyster Johan in der selver kercke gemaect ende geleverd heeft ende sint vorwarden de voersz. 15 Phs. g. jaerlix weder te moegen afflossen opten voersz. termyn teffens ofte tellickens viff Phs. g. mit 20 penn. I. penn. ende mitten vollen verschenen tins.

*Kampen, G. A., Recognitien 1520—1525, fol. 284.
Rechterlijke Archieven, Inv. No. 123.*

Kerkrekeningen.

1527.

Item noch gegeven *meyster Johan orgelmakers knecht Henrick*, doe hy hyr was om 't orgel toe besyene wat ghebreke daer weren, hem ghegeven toe drinckgelt ende voir oncosten 2 heren pont.

¹⁾ Mededeling van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

²⁾ Medegedeeld door Mej. C. J. Welcker, gemeente-archivaris te Kampen.

1530.

Item Lubbiken van Vorst betaelt *Henrick des orgelmaeckers knecht*, daer vertert hadde de hye die nye pipen in id posityf leverde und mit syn reysegelt te samen 52 st. b. v. pl.

1532.

Item averkomen myt *Henrick Nyhoff, orgelmaecker* dat hy sal maken in onse cleyne orgel und vort in het grote orgel, nae vermogen dye sater daer van ys und hye sal hebben vor syn arbeit 6 pont vlems und dye kerrickmeysters sollen syn kost hyr betalen als hye idt leveret, to wynkop 6 quarte wyns ys 30 st. current.

1535.

Item noch *mester Hans* gegeven orgelmaker een goltgl. van dat onderste valtebret opnam ende vermakede, dat verstoppet was.

Item noch *mester Hans orgelmaker* gegeven up rekenschap, als van dat hy maken sal an dat grote orgel 8 coepmans gl. unde daermede hebben se verpeent dat werrick toe volbrengen over pyncksteren nae uutwysen oer hant.

1548.

Meyster Johan van Emmerick betaelt dat um gelovet was 100 dalers: noch he daer mer in gemaket heft 7 daelers, yder daler 29 st. br. Noch Johan syn knecht 1 crone, 1 snaphaen noch de junge knecht 1 daler, noch de hem bleys in het accorderen 3 riders gl. Summa 300 h. pont 2 st. br. 2 pl.

1560.

Betaelt *Mr. Johan orgelmaecker en koster tho Heerde* omdat hy van Heerde gecomen ende hyer an den derden dach gewest ys ende verbeteret heft yetlicke dingen an onse groote orgel een daelder op vorwaerden, soe veer men hyer naest id ander orgel te verbeteren ofte te vermaecken hun aenbestaede, dat men desse vsz. daelder dan sal moeghen hem mede anraecken in affcortinge der bestadinghe summe.

1566.

Item betaelt an *Mr. Jan van Heerde, Orgelmaecker*, omdat hy etelycke pypen in onse cleyne orgel verbeteret heeft, een heren pont.

8, IV: 288 vlgg.

1570, Januari, 9.

Voorwaarden waarop de Raad van Kampen en de kerkmeesters van de St. Nicolaas te Kampen de reparatie van het orgel aanbesteed hebben aan *Caspar Noster*:
Inden iersten sal Mr. Caspar voerss. die principael laede int groote werck oprecht dichte maeken sonder doerblasen oft huylen ende dat alle het pijpwerck daer wel op anspreken sall, desgelyx die laede des postyffs boven int voirss. werck oprecht dichte maken sonder huylen ofte doerblasen ende dat het selve pypwerck dair wel op aengaen sal. Ende sal daer boven in vermaken ende versetten drie Registeren toe weten: voer die holpyp van ses voeten te maken een Quindeen sprekende op 12 voeten, Item voer die cleyne quindeen te setten een holtfluyt van drie voeten. Item voer die trompetten van ses voeten te maken tromptten van 12 voeten. Item die meyster sal oyck die laede vant posityff an de rugge oprecht dichte maken sonder huylen oft doerblasen daer in te vermaken voer die holpijp van drie voeten die holpijp van ses voeten ende voer die schalmey te maken een kromhoorn van ses voeten voort hierin te maken cyncken tot den halven clavieren baven uthgaende.....

..... Oyck sal hy tramblanten maken slaende oft bevende op syne mate onder allen geluyden, het sy trompetten oft anderen geluyden volkomende sonder dissoneren. Item nachtegalen int voerss. werck te maken, voort een nye pedael.....

.....Hiervoer sal Mr. Caspar voerss. vanden Kerckmrs. der voerss. kercke hebben ende ontfangen wanneer hij twerck woe voerss. ter noege geleverd sal hebben Twee hondert ende vyff ende twintich dalers.....

1570. September, 20.

Als die meysters het grote orgel in St. niclaes kercke geprobeert hadden, hebben Scepenen ende Raedt sampt die kerckmrs. der voerss. kercke alsoe mit *Mr. Caspar Noster* versproken, dat hy in plaetse des quintadeens van 12 voeten setten sal een quintadeen van 6 voeten ende wes die kercke hem daervoer an syn penningen behoere aff te slaen, sal staen tot kentenisse ende int seggen van den meysters. Item Mr. Caspar sal noch etlicke pypkens int sufflet vant grote werck brengen boven uthgaende als nae den eysch des wercks dienen sal.....

..... Item Mr. Caspar heft an den meysters verbleven wes hy behoere thebben van die halve trompette van 6 voet int postyff gebracht ende inder anbestaedinge nyet mede bescheiden. Den anderen dages hebben die mrs. het orgel gelovet ende hebben die halve trompette ende die quintadeen tegens den anderen gecompensiert.....

..... Oick is hem voergehouden het werck *syns z. vaders in der minrebroederen-kercke* een weynich te helpen ende te accorderen.....

Kampen, G. A., Charters en Bescheiden,
deel III, No. 2325.

48:73 vlgg.

Kerkrekeningen.

1572.

Item *mr. Jan Orgelmaker* als dat orgel van wegen *Mr. Jaspas Noster* visiteerde, betaelt 2 heren pont. 8, V: 320.

1581, fol. 97¹).

Item dytt nabeschreven hebbe ick uttgegeven van orgell tho maken.

..... wy karckmeysters (hebben) gesonden *Mr. Wyllem organyst* end *Mr. Johan organist* omme *de twe orgelmakers* anthoseggen dattse hyer solden koemen omme dat de orgell tho vysytiren, so hebben de twe organysten verteert tusschen Swolle ende hyer na ludtt hoer quitantie getekent mit 10 1 h. £ 6 pl.

fol. 98:

Item de *beyde meysters* vant orgell als se vollendekt ende geleverd hadden, hebbe ick met kontsentt des provysoren hoer betaeltt op hoer oblygatie 25 dallers den dall. tho 30 st.

Item noch betaelt an handen van de orgelmakers op haer oblygatie getekent 25 dallers tho 30 st. den dall. Summa datt de orgelmakers van my ontfangen hebben op haer betaly(n)ge 107 h. pont., 2 st., hyrmede de helffte van hoer verdrach vant orgel tho maken betallt ys na ludt hoer oblygatie.

Kampen, G. A.

68 - KAMPEN, O.L.V.-KERK.

1481.

Brief van het Kamper stadsbestuur aan de magistraat van Groningen naar aanleiding van een niet voltooid orgel in de O.L.V.-Kerk te Kampen, dat aangenomen was door *mr. Johan then Damme*.

Kampen, G. A., Minuten II, bl.

¹) Mededeling van Drs P. J. Mey te Kampen.

69 - KAMPEN, Kapel van het Heilige-Geest-Gasthuis ¹⁾. 1570, December, 11.
Burgemeesters, Schepenen en Raad van Kampen verklaren dat *Mr. Frans* „onlanx alhier binnen Campen een orgel in des Hilligen Ghiesteskercke, wel tot meysters prijs gerepareert ende ter noege geleverd heft”.....

Kampen, G. A., Minuten, IX, bl. 212.

70 - KOCKENGEN.

1564, Januari, 5.

Ger. Geyertsz v.d. Eem en anderen stellen zich borg voor *Mr. Jan Roos*, die aangenomen heeft een orgel te bouwen in de kerk van Kockengen voor 200 gl.

15,1848 : 165.

71 - LEEUWARDEN, JACOBIJNENKERK ²⁾.

1580/81.

Mr. Andries Orgelmaecker betaalt sessentwintich carolus gulden ter cause ende als reste die hem noch comen van het orgel te Jacopynen als blyckyt uyten requeste en appointemente met 273 gequoteert hier overgeleverd dus hier dese voorsyde summa in munte van dese rekening 18 g gr. 16 st.

72 - LEIDEN, ST. PIETER.

Kerkrekeningen.

1400.

Item heer Jacop Hongher van dat hem prac vanden orghelen te verwarren 11 pd.
Item *Daniel tot den Waerde* heeft seder Paesschen die orghelen verwaert, hem gegeven van 18 termyn 7 grote, fac. 4 pd. 4 sch.

Item die selve van 26 termyn op die clene orghelen, van elken termyn 5 grote, fac. 1 pd 6 sch. 4 d.

1426.

Item die balghe van der groten orgel waren al open ende tleer wechgheteert ende syn overtogen mit scapenleer ende dicht gemaect, hiertoe gecoft 7 witte vellen om 14 tunen fac. 18 sch. 8 d.

Item die balgen van der cleenre orgel waren al vol gaten ende syn overtetogen met scaepsleer, coste dat leer 4 tuunen ende gheryt van zoest van den balgen voirsz an te nagelen 12 cromst. mit dat si gelapt worden, eer men se vertrock 28 sch. 9 d.

66, I: 196 vlgg.

Kerkrekeningen.

1554.

Betaelt *Allert Claessoen orghelmaecker* van die grote orghel te vermaecken dat leste termyn ??? gulden.

1555.

betaelt *meester Allert claessoen orgenmaecker* van die groete orgel te repareren hem verscheenen den XXV augusti XVcLIIII 2 gulden.

betaelt *meester Allert claessoen orgenmaecker* van die kleyne orgel te repareren hem verscheenen den XXV augusti XVcLIIII ??? gulden.

1556 (dito in 1557 en 1558).

betaelt van verteerde costen ghedaen by *allert claessoen orgelmaecker* 13 st.

betaelt *allert claessoen orghelmaecker* van beyde wercken te repareren 3 gul. 16 st.

¹⁾ Medegedeeld door Mej. C. J. Welcker.

²⁾ Mededeling van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

1561, fol. 60:

Betaelt *mr. claes henricks orgelmaker van tsertogenbosch* over dat hy gehouden is sjaers die organen te onderhouden ende stellen sjaers om 4 gulden.

1580.

Betaelt *mr. pieter organelmaker van utrecht* opten IIen february 81 ende dat van zyn bedongen reepenningen van de reparacy vant cleyn orgel in de Pieterskerck blykens by de obligacy die op een ander jaer sal onversien getoent 50 gulden.

Leiden, K. A.

Acquitten.

1584.

Ick *meester pieter jansz. orgelmaecker van utrecht* kenne ontfangen te hebben uyt handen vande kerckmrs. die somme van vier gulden ter cause van blaesbalch te lymen ende een pedael ver stelt aent cleyne orgel in de pieterskerck. bij mijn ondertheyckent opten XXVIIIen January LXXXIIIJ. bij mijn peter jansz.

1585.

Ontfangen vuyt handen van de kerckmrs. der drie prochiekercken binnen Leyden de somme van een en tachtich guldens tot 40 grooten stuck ende dat vuer de maelyt ende wynen in topnemen vande groote Orgael opten XI en XIIen deser maent tot mynen huysse. Actum den XIIen November vyffentachtich.

Leiden, K. A.

Kerkrekening.

1586.

betaelt *mr. pieter jansz. orgelmaecker* die somme van hondert ende vier ende veertich gulden ende veerthien st. ter cause van d'eerste paie voir hermaecken voirsz. groete orgel verschenen alreheylygen anno LXXXVI blyckende by een obligacy daer van gemaect... hier naemaels sal wesen overleyt 154 gl. 14 st.

Leiden, K. A.

1628.

Besteck ofte condicie waer nae men een posityff aen den Ruggen inde Piterskerck aen het groete orgel soude maecken dit naevolgende werck.

In den eersten een nieu Clavier om te spellen beginnende van Csofaut tot boven Alamire toe te weten een en veertich clavieren.

Noch twee secreten boven den anderen te legghen, daer het pypwerck op staen sal te weten dese navolgende registers.

1. Een prestant van 8 voet vertint
2. noch een octaeff van 4 voet
3. noch een superoctaefken van 2 voet
4. noch een mixtuer
5. noch een scherp.
6. noch een quintede van 8 voet
7. noch een fluyt van 4 voet
8. noch een gemschenhorn
9. noch een half register synde een Cornovit.

Voorts welbort wilckelhaeken steckers, bussen, treckers registers ende alles wat er tot dit vorschreven noodich sal syn ende dat alles op Ceurders haer daerop verstaende.

J. Jacobsz. Orgelmaecker.

Leiden, K. A., Afd. C, Port. 1, no. 10.

73 - LEIDEN, ST. PIETER. Kleine Orgel.

1629, Maart, 27.

Besteck ofte conditie waernaer men het orgel op het koor in de Piterskerck sal vermaeken.

In den eersten de twee groete secreten te vermaecken nieuwe in de plaets die seer bequam sullen wesen om het orgel daer wel mede te gebruycken ende heel dicht gemaekt ende het hout daer toe leveren ende het leer ende dat er voort toe van noeden sal syn.

Noch het secreet van het pedael te verleggen ende het pedael wederom daer te maeken nae behooren van het werck.

Noch het secreet inde borst oock te verleggen ende de registeren wederom tot syn bequamheyt aen te brengen.

..... Noch alle de registers mixtuer scherp sufflet op zyn dickten doen sprecken te weten 2-3-4-5-6-7 ofte meer volgens het heeft gedaen.

Noch het Prestant ofte de pypen die voer staen oock heel schoon te maecken ende wel te versien.....

Op conditie ende voorwaarden hebben kerckmnr. van den 3 hooftkercken binnen Leyden dit voors. besteck aenbestedt om de somme van twee hondert gulden en een vat bier van drie gulden met een excycyns ende dat aen *Mr. Jan Jacobs, orgelmaecker van Utrecht* In onse vergaedinge gedaen actum dezen 27 maert 1629.

Jan Jacobs, Orgelmaecker 1629.

Noch *Mr. Jan* voors. besteedt te maecken buyten dit voorsz. besteck aen dander syde geroert een trompet pedael onder het werck gelyck het pedael op het groote werck om een som van vyff ende twintich gulden. Noch de *Mr.* voorsz. een superoctaeff in plaets van de schermey te maecken besteedt om een somma van 25 gulden.

Leiden, K. A., Afd. C., Portefeuille 1, No. 10.

LEIDEN, ST. PIETER. Kleine Orgel, later in de Marekerk.

1733, October, 26.

Weledele Heeren,

Op deeze volgende wijze is het orgel in de Maarekerk tot een goed en fraai werk te maaken.

Vooreerst met alle registers, welke er reeds zijn en hiernaer met een schrappje aangehaald worden, tot lang clavier te maaken.

Ten tweeden met er eenige weinige registers nieuw bij te maaken tot versterking nademaal het orgel tegenwoordig voor een kerk vol menschen te zwak van geluid is; alsmede met het veranderen van eenige registers te wecten in 't onderste klavier,

Een Bourdon 16 voet, van hout, nieuw.

Een Trompet 8 voet, nieuw.

Een Prestant 16 voet, in den discant, nieuw.

Een Cornet 3 voet, C G C E, in den discant, nieuw.

De Quint 3 voet te veranderen in een Quint 6 voet.

In 't bovenste Klavier.

Een Baarpijp, nieuw.

De Prestantootaaf, nu een half register in den discant, tot een heel register te maaken.

De Fluit 2 voet tot een Fluit 4 voet te maaken.

Gemshoorn 4 voet, nieuw.

Ten vierde met een koppeling van het bovenste aan het onderste klavier. En een koppeling van 't onderste klavier aan 't pedaal. Dit zoo gemaekt zijnde, zal men deze volgende registers in dit orgel hebben,

In 't onderste klavier.

1. Bordon 16 voet van Hout.
2. Bordon 8 voet.
3. Prestant 8 voet.
4. Prestant 16 voet in den discant, moet zijn een doorgaand register.
5. Octaaf 4 voet.
6. Superoctaaf 2 voet.
7. Quint 6 voet in plaats van 3 voet.
8. Openfluit 4 voet.
9. Cornet 4 voet in den discant in plaats van de Sifloit.
10. Gemshoorn 2 voet.
11. Sexquialter in den discant.
12. Mixtuur.
13. Scherp.
14. Trompet 8 voet.

In 't bovenste klavier.

1. Prestant Octaaf 4 voet geheel daar 't nu maar in den discant een half register is.
2. Superoctaaf 2 voet.
3. Quintade 8 voet.
4. Baarpip.
5. Kromhoorn of Vox Humana uit het onderste klavier hier gebracht.
6. Gemshoorn 4 voet in de plaats van 't Regaal.
7. Fluit van 4 voet in de plaats van 2 voet.

In het pedaal.

1. Trompet 8 voet.
2. Prestant 8 voet.
3. Octaaf 4 voet.

R. Garrels.

Leiden den 26 Oct. 1732.

Leiden. K. A., Afd. C. Portef. A. Omslag IV.

74 - LEIDEN, ST. PANCRAS.

1582, Juni, 15.

Gehoort t wedervaren van J. van Hout, secretarys, als dat Jacop Antonisz. Hobbe Florysz. ende Gysbert Dircz. Cool ende Dirc van der Graft, kercmeesteren, opten XVten Juny XVcLXXXII onder tbehagen van schout, burgemeesteren ende Gerechte overgekomen waren mit *Mr. Pieter, orgaenmaecker van Uytrecht* omme te repareren twerc staende in de Pancaeskerck over de plaetse, die men de sacristie plach te noemen, *bij hem eertijts gemaect* ende geduyrende de voorleden beroerten vernielt, waerinne van outs geweest zijn ende bij hem hermaect zullen werden de naervolgende registers: eerst een prestant luydende 6 voeten van fyn engels tin, dubbelt vant benedenste Gsolreut heel uyt spreekende, noch een octaaf van 3 voet, noch een mixtuer, noch een scharp, welke 4 registers een goet principael maecken zullen, wel luydende ende snydende alst voorgaende geweest heeft. Noch een holpyp, luydende zes voet. Noch een fluyt van 3 voet. Noch een gemschenhoorn van anderhalve voet. Noch een schuflet. Noch een asaet. Noch een trompet van 6 voet.

Noch een sinc, alles tvoorwerc van boven. Vorder in de borst een quinteede van 6 voet, een fluytgen van anderhalve voet, een schalmey van 3 voet, een cromhoorn van zes voet, ende voort pedael een trompet van 6 voeten ende een toirseyn van ses voeten.....

Leiden, K. A., Afd. C. Port. 1.
53, 1919: 108.

75 - LEUVEN, Sacristie der clercken capellen. 1445, Februari, 23.

In 't jaer des gheboerten Ons Heeren dusent CCCC^o vive ende viertich den XXIIIen dach in februario, in die sacristie der Clercken capellen te Lovenne, soe hebben ghemaect voorwaerden ende composicien (de) monboers ende provisors der voirsch. capellen met meester Adam, van Helen, orgelmaker, ende verdinct een nyuwe orgel te makene, in deser naevolghende maniren:

Item in den eersten soe heeft meester Adam aenghenomen ende geloeft te makene een nyuwe orgele die staen sal in die voirsch. capelle, dats te weten dat die principael ende eersten pipe sal lanc wesen 4 voete, ende met dobbelen principalen voere ende achter, ende die principalen voere sullen wesen van finen tinne ende niet van loe. Ende op dien eersten slotel die wesen sal fbabemy sal hy setten te minsten vyf pipen, twe principalen ende drie in midden, ende alzoe voort opgaende sal hyt getrouwelic wt maken na den eysch van den werke.....

49: 247.

76 - LUIK, ST. BARTHOLOMEUS. 1480, Februari, 15.

Overmidts Roede, Lynde, schepenen op Escheldach, soe bekende *Johan van Elen*, alsoe heer verdenckt het gehadt te maecken eyn orgelwerck an die heeren van St. Bartolomeus tot luydich mit siekeren vurwarden ende conditien tusschen honnen partien gemaect siende doirvan sy siekeren cyrograffen off cedulle gemaect hebben, etc. dat derselve Johan dat orgelwerck alsoe maecken sal gelyc in den cedullen onder sproken is geweest ende doerinne eynige gebreken bevonden weerden, heet der selve Johan syne guede daervoer verbonden.

45, 1901: 76.

77 - MARIENWEERD, ABDIJ. 1550, Juni, 30 en Juli, 1.

Item wy hebben *meyster Cornelissen, orgelmaker te Utrecht*, anbestaet een positieff orgel, staende in onsse capel op onser abdye, voer 36 car. gl. ind 3 car. gl. voer syn soens. Gelevert anno etc. vyftich den 30sten Junii.

Item wy hebben *meyster Cornelissen* anbestaet een oergel, groot wesende van sees voet, ind sal staen int westen, daer goede cedelen van aff gemaect sint van dye geluden, die daerin wesen sullen. Ind wy sullen daervoer betalen 400 car. gl. Actum ao etc. 50, den 1sten Julii.

Archief der Abdij Park (Bij Leuven).
3, 23: 338.

78 - MECHELEN, ST. ROMBOUT. 1591, Februari, 27.

Schepenen en kerkmeesters komen overeen met *Mr. Guillaume van Lare, orgelmaker te Antwerpen* betreffende de bouw van een orgel:

..... (eene orgel) hooge omtrent dertich voeten, ende innehoudende alle de wercken ende Registeren hier nae gespecificeert, als te wetene eerst: Prestant off Dooff, Item Cymbale, Item Positie, Item Nachthoren, Item octave Doof, Item Fluyt op drie(?) voet luydende, Item Hoelpype op zes voet luydende, Item eenen halven Cromhoren, Item Trompet op zes voet, Item Schuyflet, Item open Fluyte, Item Nasaerdek, Item gemsen-Horen, Item Tremblante oft bevende stemme, Item een

Nachtegael, Item een Trommele met een Liere, ende daerenboven heeft de voors. vercooper tzyne laste genomen, ende gelooft tselve stuck werck tzyne coste binnen der kercke te stellen op d'oycxale.....

21 : 10.

Kerkrekening 1612.

Betaelt aen *Mr. Julius Anthony* orgelmaecker, van dat hy van Bruessele naer Mechelen gecommen is, om te visiteren de nieuwe orgele, met voergaende wete van myn E. heere den Penitencier ende myn heere Cranendonck 7 gul. 4 st.

Den XIX oct. 1612 betaelt aen den voors. *Mr. Julius*, voor dat hij de oude orgele aenveert heeft te repareren, als dair omme drie daeghen stil gelegen hebbende, met tgene int tselve besteden vertheert wert, by weete van den voors. heere Penitencier ende heere Cranendonck tsamen 13 gul. 12 st.

21 : 16.

79 - MIDDELBURG, WESTMONSTERKERK.

1571. 2.

Jan Roose den orgelmaker voor reparatie van de beide orgels, en *Gillis Cornelisz.*, den organist, tractement 10 pond 's jaers.

13, III : 120.

80 - MIDDELBURG, ABDIJ.

Stadsrekeningen.

1597, 1598 en 1599:

In deze jaren betaalde de stad resp. £ 50, £ 300, £ 216.13.4 aan *Jan Rose* voor de bouw van een nieuw orgel.

1601, 1602, 1603 en 1604:

In deze jaren werd door de stad betaald resp. £ 166.13.4, £ 220.6.8, £ 66.6.8 en £ 16.13.4 aan *Johan Morlet* voor het voltooiën van het orgel en „over het vermeerderen van twee en een half register int posityff”.

In 1603 werd aan *Jan Pietersz.*, organist te *Amsterdam*, een verering geschonken van £ 30.—.— voor het opnemen van het orgel.

4, VIII, 1e stuk : 79.

81 - NAARDEN, ST. VITUS.

1598, October, 18.

Onder naervolgende conditien ende voorwaarden zyn kerckmrs. ten overstaen van burgemeesteren der stede van Naerden overgecomen ende geaccordeert met *mr. piter jansz. orgelmaecker woenende tot Utrecht* sulx volgt:

..... Item de bussen ende wyntlaeden sal hy voersien ende dicht maecken daer se gebreck hebben. Ende sal men allen dese naervolgende geluyden vuytnemen, voersien ende veraccorderen sulx zy wesen sullen, gelyck zy nu tegenwoordich zyn, eerstelyck een holpyp luydende ses voet, noch een octaeff van drie voet, een fluyt van drie voedt, een gemssenhooren van anderhalven voedt, noch een assaet op een quint, noch een sufflet, noch een trompet van ses voedt luydende. Dit alles boven int grote werck van tvoorsz. orgel op zyn secreet.

Sal men oock het principael voersien ende veraccorderen in allen schyne oft nyeu soude moegen wesen. Item int posityff sal hy gehouden wesen te stellen dese naervolgende geluyden. In den eersten een quintedeen van ses voeten daer inne, noch een nyeuwe holpyp van drie voet, noch dat scherpkken daer die voersz. holpyp inne sal coemen. Item een octaeff van anderhalf voedt luydende. Een nyeuw registerken toeseyne instrumente luydende ses voet ende sal men alle tselve acoorderen sulx het excellent ende fray wesen sal.....

Philips Jansz.
Hout Jacops. Tol.

Peter Jansz.

Ick onderschr. bekenne ontfangen te hebben wt handen van myn heeren die kerckmeysters van neerden die somme van drie hondert 62 guld. 10 st.

bij mij peter jansz.

Naarden. G. A., E. VI, 23.

1699, December, 8.

Overeenkomst tussen de stad Naarden en *Johannes Duyschot* betreffende de reparatie van het orgel te Naarden.

..... „Op het bovenste clavier de Voximaan daar vandaan te nemen en een nieuwe handtrompet van acht voet in desselfs plaats te zetten, alzoo daar geen voximaan van noden is.

De cromhoorn dewelcke in 't positief is, daer mede uyt te nemen en een kornet zoo groot of kleen als hij vallen kan in desselfs plaats te setten.

De twee regels handclavieren, het bovenste op het middelste te koppelen.....

66, IX: 237.

82 - NIJKERK, ST. CATHARINA.

1625, Augustus, 16.

..... Den orgelmaker *mr. Galtus Germersz.* sal maken ende leveren tot syn kosten ende lasten vier blaesbalgen, nieu van wagenschot goede ende wel drooch, ende van nieu leder wel bereyt, ende voort met alles dat daertoe behoort.

Item de wintladen die het werck vereyschet als oock het Tramlant etc.

Noch alle secreeten so van het bovenste werck, als het Posityf, te maken ende te leveren volkomen sonder eenich gebreck.

De registers zo boven als beneden wederom te leveren wel zanckhaftig ende besorgt als deselve oyt mogen geweest syn.

Alle condyten ende bussen wel trouwelyck nae behoren te leveren.

Het pypwerck wederom compleet ende vol te leveren met alle de geluyden die daer te voren geweest syn.

Een pedael te leveren bestaende van een goede lieflycke trompet beneden gemaect drie Klavieren leger dan het gemeene werck ende boven tot de la sol re toe inclus. also dat het Pedael met heele en halve toonen in syne volle begryp zal hebben dry ende twintich pypen.

Ende sullen de geluyden van het bovenste werck wesen tien van getal, te weten een Prestant, Holpyp, Fleut, Octaef, Nasaet, Cymbel, Scherp, Mixtuur, Trompet behalven Trommel ende Nachtegael.

Van het Posityf sullen de geluyden wezen ses van getal, te weten Prestant, Holpyp, Quintadeen, Scherp, Mixtur, Regal, ofte een goet Toussein in plaetse van dien.

De clavieren, te weten de twee regelen, respondeerende so boven so beneden, mitsgaders de Koppel wel trouwelyck te repareren, de platen op te lymen en alles te maken naer behoren.....

13, III: 86.

83 - NIJMEGEN, ST. STEVEN.

1556.

Te weten dat meester Peter Huest ende Claes Scheres, kerckmeisters in der tyt van sunt Stephanskerck bynnen der stad Nymegen, in name ende van wegen derselver kerck, syn verdragen met *meister Derick Pannenkuyck, orgelmaicker*, dat hy oer groete werrick van twelief voeten repareren ende vermaicken sall mit dat posityff boven en dat posityff beneden den stuyll, allet in vurwarden gelyck hyr na bescreven volght. Ende inden yrsten sall meester Derick vurscreven dat corpus, te weten die groete kast ende holtenwerck, dat pypwerck van twelief in steit, van boven tot beneden affbreecken ende eynen nyeuwen kast ende holtenwerck in dieselve maicken, aen ellycker syde breyder gemackt anderhalven voet, ende voerhoetz gewyt ter kerckenwert in eenen voet, ende sall voer int middel hebben

een ronde daer die groetste prestanten sdeylss op staen ende luyden sullen, myt nieuwen dueren, staerck ende vast gemackt, daer die kerck vurscr. mede verwaert syn sall, van guet oprecht drooch holt werckelicken gemackt, na dese nieuw manier. Ende sall die groete secreet van dat vurscreven werck van 12 voeten, oeck nae eyssongh sselven wercks ende der kercken vurscreven vergroeten, vernieuwen ende vermaicken; also dat sulx oprecht ende guet syn sall. Welcke vursege secreet oft laede sall hebben sess afftreckende registers: in den yrste dat groete doeff van 12 voeten. Ten anderen een doeff van ses voeten. Ten derden een doeff van 3 voeten. Ten vierden een superoctaeff van 2 voet. Ten vyfften die mixtuer, die stercker ende menichvoldiger gesath sall werden, nae eyssongh dess wercks ende der kercken. Ten sesten enen cymball und sall hebben enen bysonder welbret ende clavier, unde die groete prestanten die ten beyden syden buyten dat vursege den werck staende, sullen mede sprecken ende luyden int pedael, ende sal een neyen pijp daerby maicken mit renovacye der anderen.

Item dat posityff sall hebben een bysonder lade off secreet, clavier ende welbrett, myt vyff afftreckende registers, nementlick: een guede nieuwe trompette van sess voeten luydende, boven mit cyncken utgaende, welke trompetten int pedael men mede gebruycken sall; welke pedael sall utgaen wess tot solfaut. Ten anderen een baertpyp oft quindeen, sess voeten luydende boven to gesoldert. Ten derde enen quintfluet 2 luydende. Ten vierden een superoctaeff 2 luydende. Ten leisten een cymbael.

Item voert is verdraghen dat meister Derick vurscreven dat posityff sall reparieren int secreet piepwerck ende accordantie, dan die kast daer van sall bliven, meer ter kercke voirder in gesteecken nae utwyssongh des groeten wercks ende sall hebben acht registers. Ten yrsten enen doeff van 6 voeten. Ten anderde enen doeff van 3 voeten. Ten derden enen hoelpyp van 6 voeten. Ten vierden enen quindeen off bartpyp van 3 voeten luydende, boven toe gesoldert. Ten vyfften enen veltfluet 2 voet luydende, ten sesten die cymbel, die mixtuer ten 7ten. Ende ten achsten een regaal 6 voeten luydende, nieuw gemackt. Unde sall dese drie vurscreven secreeten oprichtich ende guet leveren, sonder enych gebreeck van dorblaessen.....

..... Item noch sall meister Derick vurscreven int positief maicken enen tramlant ende noch int vurseyde werck enen trom ende enen vogelsanck.

59a : 104.

Stadsrekeningen 1).

1596. fol. 125 verso:

Item bet. Hanrick de Custer hebbende *Mr. Peeter den orgelmaker* zeedert die reparaty van het orgel in der kercken geassistirt 3 gld. 4 st. fol. 131 verso:

Item den 10e May verricht *Mr. Peeter den orgelmaker* tot betalingh van de helfte van syn verdienste van het orgell in der kercken to reparieren 175 gld., daer toe nach 12 gld. synde sine 2 knechten tot drinckgelt vereert mackende tsamen

187 gld.

Raadsignaat 2.2.1603¹⁾.

Is ten versueck van den kerckmeysteren tot het maecken ende stellen van een nieuwen Orgel wegen deser stadt geaccordeert idt rechte dardepart van 't geene denselven orgel soude commen t'bedragen. Mits dat de ander twe dardendeelen by den kerckmeysteren vuyt d'opcomste van de fabrique van deselve kerck vervallen werden.

1) Mededeling van den Heer Daniels, Gemeente-archivaris.

Stadsrekeningen 1).

1603, Maart, 19, fol. 133 ro:

Item den 19 Marty betaelt *Mr. Albert Kiespenningh* op rekeningh van syn bedongen lohn van 't maecken van den orgel, de summa van 133 gld. 6 st. 1 oirt.

Ook in de volgende jaren voortdurend betalingen aan Albert Kiespenning.

Nijmegen, G. A.

84 - NIJMEGEN, ST. STEVEN. Kleine Orgel. 1585.

Wij Thomas van Vianen unde Lambert Buys als kerkmeesteren yn der tyt syn verdraegen geweest int byweesen m. Jan Hollant mit *Mr. Henrick Noster, onssen orgelist*, van wegen der kercken, dat hy uns 1. Vrouwenorgel welicke vergaen was, wederom aen blaesbalcken, piepwerck, secreet, vorts wat tot dat selffte sol behoeren, uns dat op meisters ever unde prys sol leveren.....

Nijmegen, K. A.

59a : 107.

1585.

Den organist van Amsterdam 1 daler geschonken dat hy ons 1. Vrouwen orgel eins versoucken sal op m. prys, ten stont hem niet aen.

59a : 106.

85 - OLDENZAAL, ST. PLECHELMUS. 1729, Februari, 24.

Reparatie off Renovatie van 't Orgel tot Oldenzaal.

Registers so sig in 't orgel bevinden.

Prestant 12 voet	Gemshoorn 6 voet
Bourdonn 12 voet	Mixtuur 3 voet 4 pypen sterk.
Octaeff 6 voet	Cimbael 3 pypen sterk in de discant.

Rug Posityf.

Prestant 6 voet	Regael 4 voet
Roerfluit 3 voet	nog een fluit van een halve voet
Quinta Dena 6 voet	Quinta anderhalf voet
Octava 3 voet	Trompet van 6 voet

Defecten in 't orgel noodtsakelyk te verbeteren:

1. Moeten twee nieuwe clavieren gemaect worden vol uit van C in C.....

11. Voor de secreetlade van 't rugpositieff moet een geheel nieuwe gemaect worden om dat het boven en onder in C moet wesen en dan sal in de discant een nieuw Cornet gemaect worden.....

13. Tpedael moet van C tot C aangehangen worden.....

Dit alles moet kosten een somma van 700 gulden met condietie dat aen de orgelmaker een handlanger ende steygeringe betaelt worden op kosten van de kerk."

Op 24 February 1729 is dit aanbesteed aan *Dierick Martens*, orgelmacher voor

f 560.—.

Oldenzaal, G. A., Inv. No. 402.

Toestand in het begin der 19de eeuw.

Manuaal Contra F-c''' (4½ octaaf)

Prestant 12	Mixtuur 4 sterk.
Cimbel 2 st.	Fluit 6'
Octaaf 6'	Bourdon 12'
Bourdon 24'	

1) Mededeling van den Heer Daniels, Gemeente-archivaris.

Tegenover het bovenklavier tot het manuaal, doch iets hooger stond in de orgelkast op een byzondere windlade een apart register, spinet genaamd, vol kleine pijpjes, kunnende slechts door middel van het pedaal gebruikt worden, en dienende, even als schelletjes, tot heffing en veraangenaming der zware grondgeluiden.

Positief of rugwerk, misschien van 1661 C-c''.

Quintadena 8'	Praestant 4'
Roerfluit 4'	Spitsfluit 2'
Octaaf 2'	Cornet
Trompet 8'	Vox Humana 8'

De onderste toonen van Contra F af, die anders op oude orgels zoo dikwijls defect zijn, waren zonder uitlating compleet. Het pedaal had een speelruimte van 1½ octaaf, aangehangen van Contra F tot klein c.

52a, 1841 : 187 vlgg.

86 - RHENEN, ST. CUNERA.

1581.

Kerkrekeningen 1581, fol. 15 verso:

In den yersten mit bekennen ende ordonnantie van de wethouders ende medekerkmrs. heeft dese cameraar kerckmr. aenbestayt *mr. Peter organmaecker Tutrecht* omme de organen in deser kercke te vermaeken, verstellen ende accorderen en hem daer voir belooft hondert ende 25 gulden, dwelcke dese Cameraer hem betaelt heeft. Ergo hier 125 gl.

Des selven *mr. Peters* soon geschoncken 9 st.

Rhenen, G. A.

87 - ROORDAHUIZEN ¹⁾.

Kerkrekening.

1573.

Item noch *meyster Wolcke orgelmaker* betaelt voor dat hy van *Sneec* quam om de stuyfery int secreet werstrefde om de clawers toe hoogte hinck, item van syn costen te samen 14 st.

1597.

Item uitgeleyt too *Sneec* doen wy ackerdeerden met *meister Wolcke orgelmaecker* om een orgel te bestedigen vyfte halve carlusgulden men twe st.

Item betaelt *Meister Wicke* oergelmaecker van die orgel te macken twee ende tnegentich caroly gulden blikende by dye quitantye.

88 - ROTTERDAM, ST. LAURENS.

Kerkrekeningen.

1581.

Betaelt van die blaesbalcke aent orgel te maken 1.0.8.

1587.

betaelt den 29 Juni aen den orgelmaker 25.0.0.

noch betaelt aen den orgelmaker als het werck vollevert was met 50.0.0.

betaelt den 15 augusti aen *meester pieter orgelmaker tot Utrecht* een iaer onderhouding van het orgel verschenen meie Ao. 87 met hem geaccordeert 5.0.0.

noch betaelt tot neeltien in delfshaven over de huysshuier off thuis leggen van *Mr. Pieter orgelmaecker* den 22 augusti ao. 87 als hy het orgel weder heeft gemaect

1.18.0.

¹⁾ Mededeling van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

betaelt den 12 Septembris van het opnemen vant orgel ofte het prestant by de orgelmaker ende meester lodewyck als opnemer verteert 3.0.0.

1590—'97. Jaarlijkse posten voor het onderhoud aan *Mr. Pieter te Utrecht*.

1598.

betaelt vant orgel te maken aen *mr. Jan* 3.15.0.

1599.

betaelt den 30 October *dirck pietersz. orgelmaecker* vant orgel te vermaecken volgens syn quytancy ses gulden 6.0.0.

1600.

den 10 february betaelt *meester Jan van ameronghe* vant stellen vant orgel 3.12.0.

1601.

Op den 6 Juny gegeven op Rekenne *meester Jan van Ameronghe* van het orgel dat hy vermaecken sal 20.0.0.

den 5 february gegeven *meester Jan* 12.0.0.

den 10 may *meester Jan van ameronghe* betaelt opt nyeuwe accort dat wy met hem gemaektt hebben betaelt 25.0.0.

Noch verschillende posten voor *Mr. Jan*, in totaal voor 55.0.0.

1602.

den 7 May betaelt den orgelist van delft ende den briel vant orgel op te nemen 19.17.8.

den 13 may betaelt *Mr. Lodewyck* vant orgel helpen te stellen met *meester Jan van Ameronghe* 12.0.0.

1603.

den 25 may betaelt *meester Jan van Ameronghe* van de 4 Regysters die hij noch maken sal in de orgels na uytwysen het accort by hem geteekent betaelt op Rekeninge 50.0.0.

1605.

betaelt den 25 Juny *Mr. Jan* van dat hy het orgell mitsgaders het tremblant heeft doen accorderen met alle het werck daarvan bet. 10.0.0.

1610.

De kerckmeesters hebben doer consent van de heren burgemeesters laten vvsyteren het orgell van een appart meester, *Mr. Jan Pieters orgelist tot Amsterdam*, bevint veel fauten ende deselve ons aengedient ende met hem geweest in de slotell tot Jaques adriaenz. met meester Lodenwyck ende den orgelmr. Ameronde. Ende Ameronde aenbesteet alle het werck by *Mr. Jan Pieters* geordyneert te maken. Aldaer met de kerckmrs. verteert 16.2.0.

Ameronde bet. op rekeninge van syn aengenomen werck van tmaecken van het orgell volgens het besteck daarvan synde vier ende twintich gulden 24.0.0.

Rotterdam, G. A.

89 - SCHIEDAM, ST. JAN.

1524, November, 15.

Idem is geacordeerd dat *meester Jan Piessen alias Vynck* de coste zal hebben in den gasthuuse, ter tyd toe ende alsoe lange als hy dat werck volmaeckt sal hebben in de parochykercke te weten die groete organen.

59b.

11

Kerkrekeningen ¹⁾).

1603/04.

Den orgelmaecker van Utrecht verteert ende aent orgel verdient same 46.19.—.
Gedurende de volgende jaren telkens kleine posten voor onderhoud.

1618/19.

betaelt Jan Jacobsz. orgelmaker van de blaesbalcken op het orgel te vernieuwen
en het orgel te versien 86.—.—.

Schiedam, K. A.

90 - SCHOONHOVEN, ST. BARTHOLOMEUS.

1605, Februari, 1.

Vroedschapsresoluties. fol. 43 verso.

Ende hebben eendrachtelick geacordeert dat men dorgele in de kercke sal doen
repareren ende wortet orboir bevonden een nyeuw te doen maecken.

Schoonhoven, G. A., Inv. No. 53.

91 - STEENWIJK, ST. CLEMENS.

1558.

Kerkrekening 1558. fol. 13.

Dat pastyff staende in der kercke heft gecostet van vullen(hoe) ²⁾ tho alhier te
bringen ende vant stellen so Mr. Cornelis van Swoll alhier verscenen was 2 ggl. 6 penn.

Steenwijk, G. A., Inv. No. 232.

1787, Mei, 9.

Bestek en condittie weegens de Reeparatie van het Orgel in de S. Clemens of
Groote Kerk binnen deese Stad.

Dit orgel bestaad in een manuaal en een rugpositief en een vrij pedaal en twee
handclavieren; op het Manuaal staan deese naevolgende Registers
Prestant 8', Octaaf 4', Holpijp 8', Fluyt 4', Superoctaaf 2', Fluyt 2', Sexquialter,
Mixtuur, Scherp, Trompet 8'.

Rugpositief.

Prestant 4', Quintadena 8', Quint 2²/₃', Octaaf 2', Gemshoorn 2', Scherp, Dulciaan,
Mixtuur.

Pedaal:

Prestant 4', Holpijp 8', Trompet 8'.

..... Dit contract werd aangenomen door Carel Torenberg, Orgelmaker te Am-
sterdam voor f 1000.—.

Steenwijk, G. A., Inv. No. 277.

92- STEENWIJK, ST. CATHARINA.

Omstreeks 1610.

Model van Orgel als Andries te maecken in de cleyne karcken van neegen Registers.
In dit werck sal comen desse naevolgende registers.

Ten eerste de holpyp van 4 voet, spreekende uyt acht voet.
de prestant van 4 voet

Supperoctave van 2 voet

een open quint van 1½ voet

een floeyte van 1½ voet

een scharp van drie quartier voets

een nasaet van drie quartier voets

¹⁾ Medegedeeld door Drs A. v. d. Poest Clement, Gemeente-archivaris.

²⁾ Vollenhove.

een trompet van 4 voet
 een trampelant
 nagtegael
 mixstuier

Steenwijk, G. A., Inv. No. 277.

93 - TIEL, ST. MAARTEN.

1595, Augustus, 25.

Schepensignaten 1590—'98, fol. 142 verso:

Scabini Steeg en Vrymantsz. kwam Jan Vrymantsz. hemzelve aftuigende ende Jan Mannis als Kerckmr. der St. Martenskerck binnen Tiell in der tyt, ende hebben met consent van de Burgemeesteren, Schepenen ende Raedt der stad Tiell van karxweden bekent ende geloeft schuldich te zyn *mr. Peter Jansz.* 400 gulden holl., solviendo in 4 termynen..... den 25 Augusti (1595).

In margine staat: *Mr. Peter Jansz. orgelmaker tot Utrecht.*

Arnhem, R. A.,

94 - TONGERLOO, ABDIJ. Groot Orgel.

1535.

Mgr. Johis Lyra et Henricus Cools acceptaverunt facere nova organa in ecclesia nostra monasteriali de Tongerloos juxta conventionem desuper et habebunt 99 Ren.

95 - TONGERLOO, ABDIJ. Kleine Orgel.

1542, Mei, 6.

Mgr. Henrick Nyeuwhoff orgelmaker ten Bossche heeft aengenomen te maken een posityff met diversche geluyden ende stemmen van vreembden toenen ende tselvede posityff te stellen in den kercken van Tongerloos ende dat accorderen tot meesters pryse prout in conventione in libro conventionum ende sal hebben voor voors, werck 300 Ren; des moet hy tselve posityf binnen vier jaren van den leveringe dan naestcomende tvoors, posityf tenemael renoveren ende accorderen, ut supra. Actum in Tongerloos. 6 mai. ao. 1542.

1616, Juli, 4.

Voor getuygen naegeschreven is *Mr. Jan van Weert* geacordeert met my Eer. heere Prelaet van Tongerloos omme te repareren de kleyne orgelen staende op d'oxale van der kercken van Tongerloos inder manieren nabeschreven:

In den eersten is geconditioneert dat hy *Mr. Jan* voors. sall uyt die voors. Orgelen nemen twee registers ende een halve, namelyck die kleyne cymbalen, het baerpycken ende het half cromhoornken, ende sal setten in plaetsen van dien wederom instellen een cornet, een superoctave ende een sesquialter in behoorycker maniere, suyverlyck geacordeert, van goeden stoffe ende anders wel gemaect.....

43: 134—147.

96 - UTRECHT, DOM.

Kerkrekeningen.

1403.

Item seris clausure et clavibus factis in sacristia in nova camera et in organis.

1404.

Item om die grote balken ende die planken voorscreven op den kraan te brengen ende op die orgelen.

1434, April, 24.

Anthonie van Elen, cantor en kanunnik te *Maastricht* bekent ontvangen te hebben 534 Rijuse guldens voor het maken van het nieuwe orgel.

Utrecht, R. A. Domarchief. Inv. 533.

Kerkrekeningen.

1481.

Item *gheert Petersz., den orgellmaker* betaalt 85 Rh. gld. 16 st. van die orgheft wt die alde kercke the breken ende in dat nye cruyswerck te setten.

Protocollen. 1567/74. fol. 4:

1567, October, 24.

Eodem die (venere XXIII^a octobris) prefati domini decanus et capitulum matura prehabita communicatione et deliberatione, decreverunt et unanimiter concluderunt ad honorem dei omnipotentis et ornatu ecclesie nova facienda esse organa.

fol. 125.

1571, October, 24.

Die XXIII^a octobris. Soe compareerden voir mijn E. Heeren in den capittelhuysen ten Dom M. Nicolaes Wieringen en Cornelis busschop, organisten tot haerlem en delft ende verclaerden tsamentlick ende gelyckelick na dat zylyuden respectivelick dye nyeuwe organen doersien, ondertast ende geproeft hadden, dat hetzelfde achtervolgende het besteck wel vroom, duechtelick ende voll opgelevert is en *Mr. Peter* die tselve gemaickt heft grote eere aen behaelt heft ende meer ende niet min geleverd heft sonder enige faulten inne bevonden syn geweest. Allet welcke gehoirt by de Heeren voirschr. hebben myn Heeren henlyuden hoochlick bedanckt ende geordonneert hueren fabryckmr. elck van hemlyuden te betalen eens dsomme van vyff pont vlaemsch.

Utrecht, R. A. Domarchief. Inv. No. 1, 19.

1640, Februari, 3.

Besteck waer nae de orgelen in de Domkercke te Utrecht sullen worden gerepareert.

In den eersten sullen de aennemers de blaesbalcken vernieuwen ende voor sess oude vier nieuwe van spaen met soo weynich als doenlyck is leveren, lang vyff voet en een halff ende breet vier voeten Rynlantsche maet.

Item die wyntlayen dicht ende goet maecken ende die verbreden van goed wagenshot niet wormich noch spindich dselve verlengen totten secreten nae den eisch vant werck.

Het Bordon prestant toctave en de scherepen off mixturen te maken dat yder int bysonder can ende mach affgetrocken worden.

Item de secreeten ende pypen schoonmaecken dselve van alle vuylicheyt ende stoffe reynigen, oock die pypen van prestant ende bardon soo vant bovenwerck als het posityff schueren ende syn behooryck glans doen geven soo veel het doenlyck is...

..... Item het tramlant nae behooren moeten maken.

Item het secreet vant pedaell maecken dat de registers ider int bysonder cunnen gebruyckt worden.....

Item in plaets van Cromhoorn int groote werck vox humana brengen van acht voeten ende in plaets van het schermeygen int posityff een sesqualiter leveren, begrypende drie octaven van de tweede alamere totte bovenste.....

De aennemers waren Galtus Germer en zyn zoon Germer Galtus.

*Utrecht, R. A., Domarchief. Inv. No. 534.**Resoluties.*

1709, Januari, 7.

Het kapittel besluit de 4 hoogste tonen in het rugpositief te maken; de kosten worden voor de helft door de stad dragen.

1727, Juni, 16.

Het hoofdwerk en het rugwerk kunnen door een koppel worden verbonden, „omme daar door het Orgel, wanneer een groot getal toehoorders in de kerk zijn en hetselve overschreeuwd wordt, een swaarder geluyd te konnen geven”.

Utrecht, R. A. Domarchief. Inv. No. 1.

97 - UTRECHT, ST. PIETER.

Rekeningen.

1548.

Item solvi *magistro Cornelio* de reparatione organorum juxta contractum cum eo initum.

1577.

Solvi *magistro petro johannis* reparatori organorum ut constat ex manuali 12 fl.
Item solvi adhuc *magistro petro johannis* reparatori organorum iuxta contractum cum ipsum initum ut constat ex manuali 50 flor.

Utrecht, G. A., 16.

97a - UTRECHT, ST. MARIE.

1517, October, 7.

Protocolen 1516/38, fol. 11.

In manieren ende vorwerden naebescreven hebben deken ende capittell der kercke van sinte marie tutrecht aenbestaett *meister Gherit petersz. die orgelmaker* hoirre kerckorgell te vermaken. In den eersten sall *meister Gherit* datselven werck safter ende soeter maken nae eyssche der kercke zoe dat best dienen zall ende hy zall die clawieren veranderen alzoe dat nu cefaut is dat zal gammaut wesen ende dat gammaut datter nu in is, dat zall hy corten dat zal wesen effaut beneden dat cefaut, dan gammaut arc (?) navolgende met befabemy voort wtstrickende so lange als die clawieren nu zijn ende hy zall binnen in dat selffer werck maken een posityff sprekende mit dat posityff datter nu in is van floyten van stemmen soe groff als die posityff hemzelven aengaende is in effaut vierdehalff octaef ende alamire daer boven wthgaende ende noch floyten de helffte minre *gelycke in de buerkercke* is ende op dese floyten noch een stemmeken van duodecimen ofte superoctaven dat dair best op dienen zall. Voort zall M. Gheryt twee nyeuwe clawieren daer inne maken na den nyeuwen aert ende beyde die clawieren van den posityff ende van dat grote werck sellen even lanck wesen. Des sall hy vier slotelen meer maken inde posityff ende insgelycx oock int groote werck ende hy zall dit werck mitten positiven accorde leveren als dat behoort na den eysche van den voirsz. wercke te pynxteren nu toecomende ofte Sint Jansmisse te midzomer daer nae onbegrepen nootszake wtgeseyt.

Des sullen die heren M. Gheryt leveren steygeringe ende yserwerck ende een blaser besorgen op horen cost als hy dat werck accorderen zall en sullen die heren M. Gheryt voor dit goede werck geven tnegentich hartouch Philippus guldens van Oistenryck eens.....

Dits geschiedt tott meyster Hendrick Huse van Montfort anno vyftienhondert ende seventhien op den sevenden dach in Octobri. Sic scripsit Henricus Beyer. Not. capt.

Protocolen.

1525, Januari, 19.

In manieren ende vorwarden nabescreeven hebben de weerdige heren Deken ende capittell der kercken van sinte Marien Tutrecht aenbestaett *Meyster Johan van Coevelens die orgelmaker* hare kerckenoirgell te vermaken. In den eersten zall meyster Johan voirsz. vermaken dair men sitt ende spueldt geheel anders ende altezamen dat bynnen in de orgell is zall hy vermaken alsoe dattet liefflyck ende

duerafftich mach spelen ende dat principaell zall hy oock liefflyck ende scharp maken van geluytt, nyet datt hy tselve vermindren zall van pypen, mer soe hem des alrebequemste zall comen nae verstandt der ghenen die sich sulcx verstaen, ende dat hy dair eer off hebben mach. Ende dat gantze werck zall hy bliven laten ende helpen nae oirbaerheyt der kercken voirsz. Item noch sall hy maken een heell cleyn werck van sess voeten, soe *als hy tot Oudemunster gemaect* heeft mit thyen Registeren ende sodane geluyden, als dair innen zyn ende dat zall staen int grote structuer. Item noch zall hy in dit werck maken een goet regaell zeer excellent mit twee oft drie Registeren soe hem datt te passen komen zall nae oirbair der kercken voirsz. Item hy zall in dit werck maken een nyeuw clavier te weten dat dair wesen moeten drie clavieren met een volle pedaell. Item zall hy oock die balgen anders ordineren om te blasen ende wes dair nyet goet in is nae der kercke oirbaer dat zall hy verordineren ende vermaken.....

Dits geschiet in den capittelhuuse der kercke van sinte Marien voirsz. in den jaer onses heren dusent vyffhondert vyff ende twyntich op donredach den negentiensten January.

Utrecht, R. A.

98 - UTRECHT, BUIRKERK.

1407.

In den jare ons Her(en) MCCCC ende VII coften de kercmeesters vande Buerkerck de Oude Gysbrecht van Galicoep ende Johan Stavaert teghen *Gysbrecht talp* die orgalen die op de tyt nyeuwe ghemaket waren.

Utrecht, G. A., Inv. No. 586, bl. 121.

Kerkrekeningen.

1469/70.

Item dirck scaey van orgalen ende die dueren te stofferen tesamen 49 g. 5.
Item *meyster peter* van den eersten dach van den orgalen te maken 100 ryns guld. voir den ryngulden gerekent 20 stuver facit 266 gul. 10.

1470/71.

Item *mr. peter die orgelmaker* van den termyn van grote orgalen te maken 400 gld.

1471/72.

Item *mr. peter die orgelmaker* 300 gul.

1472/73.

Item geg. *mr. peter die orgelmaker* van den laetsten dach van den orgalen hondert ende dertien dalven ryns g. 20 st. voir den guld. facit 300 gul.

Item noch geg. denselven *mr. peter* van de cleyn orgalen behalven dat oude werck dat hy daer aen hadde 82 gul. 10 cr.

Utrecht, G. A. Inv. No. 47.

70b : 172—179.

1534.

Betaelt aen handen van *Mr. Cornelis orgaenmaecker*, van eens deels pypen van den grooten organ wt te nemen, die met peyen gestopt waren... ende oock eensdeels van den rotten ghebeten ende gestopt waren, dese ende meer ander te purgeren ende tgansche werck alsdan wederom te accorderen 4 gl.

Betaelt aen handen van *Mr. Cornelis orgaenmaecker* van tcleyn orgaen oeck te hermaecken, t'welke die bruderscap van onser lieve vrouwe eertyys heeft gemaect. waerthoe die kerck dese mael mede contribueert den derden penning van seshien kar, gl. ter cause den organ werck te verlichten 6 gl. 7 st.

1536.

Item gegeven den orgelmaker *Mr. Cornelis*, dat hy ons orgel schoon gemaect heeft ende nye trompetten ende noch ander geluyt daer inne gemaect heeft, daervan hem die kerck gegeven voor den stof 15 gl. in alles.

Utrecht, G. A. Inv. No. 47.

15, 1847 : 147, 148.

1543, fol. 21.

Item gegeven *meyster Cornelis geritsz. orgelmaecker* op te handen vant grote orgell te vermaecken 125 gl.

fol. 22.

Item gegeven *meyster Cornelis* de orgelmaecker aen versceyde percelen noch 100 gl.

1546, fol. 23.

Item gegeven *meyster Cornelis gerretsoen* orgelmaecker op ten tweehondert gulden die de kerck hem vant nyen orgell schuldich is en staende te betalen tot vier termynen, waervan in dit tegenwoordige jaer van XLVI die eerste termyn verschenen is. fac. 50 guld.

In 1547, '48 en '49 werd telkens 50 gulden betaald.

1567/'68.

It. alsoe 't groot orgel meestendeels gebroken ende ontstelt was, soe hebben wy dat werck aenbestaedt, nae vermogen der cedulen daeraf synde, *mr. Peter orgelmaker* omme dat wederom te maken, daeroff beloeft hebben toe betalen hondert ende sestig gulden, daerop betaelt is.....

1568, fol. 28 verso.

Item gecoft van *Anthonis die Lombert* een posityff staende alsnu in onse kerck daer voer wy beloeft hebben te betaalen 75 gulden te weeten die een helft gereet ende dat ander helft victoris Anno LXIX hier aff betaelt 37 gl. 10 st.

fol. 29 verso:

Item noch gegeven *Mr. Peter orgelmaker* vant orgell te vermaken nae voorwaerden daer off synde ende dat in betalinge ende verminderinge van meerder somme soe hem beloeft is 75 guld.

Utrecht, G. A. Inv. No. 47.

1581, Juni, 22.

Op huyden den twee en twyntichsten Juny 1581 hebben die kerckmeysters vander buerkercke aenbestaeyt ende bestayd aen by desen aen handen van *Meyster Peter orgelmaecker* doe oek aengenomen heeft ende nempt aen by desen te doen die reparatie van seecker posityff van drie voeten ende het groot orgel soe die nue beyde in de voorsz. kercke staende syn ende dat in vuegen ende manieren hier naevolgende.

Alsoe in den eersten sall de aennemer eerstedaechs repareren ende volmaken het voorsz. posityff in der vuege dat dat wel spuelbaer syn sall voor ende alleer hy het groote orgell sall beginnen te repareren. Dat gedaen synde sall mede alles op syne costen soe veel van materialen alsoe loot, thin, handwerck, yserwerck ende anders dat hy behoeven sall mogen als arbeytsloon leveren ende maken int groot orgell eerste vyff groote pypen ofte perdoenen van loot ende die well schoon vertint in plaetse van degene die uyt het orgel gestolen syn ende die andere pypen ofte perdoenen die gequetst ofte onstucken syn sall hy vernyeuwen ende verhelpen nae behooren, accorderen ende mede het grote principaell dat het goet syn sall. Werdt de annemer mede gehouden het pedaell gantsch ende all te verhelpen ende

vermaken soe veel syn perdoenen als die trompetten soe dat men die sall mogen bequamelycken met alle registers speelen. Van gelycke sall hy allet pypwerck dat op het bovenste secreet staet in allen registers verhelpen ende veraccorderen dat het goet syn sall.....

*Utrecht, G. A. Inv. No. 36.
1509.*

99 - UTRECHT, ST. JACOB.

De regering van Kampen geeft loffelijke getuigenis omtrent de eerlijkheid en trouw van haar secretaris *Reyner Bogerman van Dokkum*, die door *mr. Gheryt, orgelmaker*, wegens het keuren van het orgel in 1509 in de *St. Jacobskerk te Utrecht* gebouwd, zeer belasterd werd en verzoekt dat *mr. Gheryt* gedrongen worde om zijn onbehoorlijke woorden in te trekken.

Kampen, G. A., Minuten IV, p. 195.

Kerkrekening 1560.

Item gegeven *mr. Jan Roes* orgelmaecker die somme van tsestich gulden van t overmercken van twee orgelen die hem toegeleyt syn van vier goede mannen. Ende gebuerdt op twee terminen. Ende nu dit leste termyn met die Eerste betaelt blyckende by twee quytancien. Ergo hier die voorsz. somme van 60 gld.

*Utrecht, G. A., Inv. No. 423.
59:20 vlgg.*

1609, September, 28.

Conditien ende besteck waer nae die kerckmeysters van *St. Jacobskerke tUtrecht* het orgel in de voorsz. kercke willen doen remedieren ende repareren.

..... Item alle die secreten soe van het staende principael als van d'andere registeren int boven-Orgell staende te doorsien ende dicht te maecken. Alle doorspreecken ende meespreecken te helpen tot discretie van meysters hem dies verstaende.

Item het tramlant oock goet te maecken om wel te trambleren doorgaende met alle geluyden, so vant posityff als boven-orgell.....

Item all het pypwerck van het staende principael te doorsyen soe wat pypen daerin gebroocken gecroockt ofte van hout gemaect syn te vernyeuwen ende goet te maecken.

Item oock mede (soe het enichsins doenlicken is) het voersejde staende principael off te sluyten.

Sullen mede d'Aennemers gehouden wesen alle die Pardoenen, Prestanten, Doven, Scherpen, Mixtuyren ende alle die posities van dyen te doorsyen ende goet te maecken alsvoren sonder enige gaeten te stoppen ofte Pypen daer vuyt te laeten ende alsdan het voorsz. principael te samentlicken te accorderen ende goet te maecken.

Item sullen d'Aennemers noch alle die registers int bovenwerk staende te weten een holpyp luydende op ses voet, een fluyt van drye voet, noch een asaet, noch een Gemenhoorn, een Sufflet ende een trompet van ses voet mede gehouden syn te doorsyen, tgene gebroocken ofte gecroockt is van pypwerk off tongwerck vernyeuwen als voren ende alsdan alle d'voorsz. ses registeren te samen accoordt maecken naer behoren.

Item sullen d'Aennemers mede maecken dat de Cymbelen al te saemen eendrachtelyck mogen aengaen.

Noch sullen de voorsz. Aennemers het Prestant van het Posityff doorsyen tgene daer onbequaem ofte gebroken is nyeuw maken dye daer stom syn spreckende maken alsvoren dat sy altesamen wel aenspreecken sullen, Noch een Octaeff, Mixtuer ende Scherpgen doorsyen ende verhelpen als voren soe dat dese vyer registers sullen accoord syn ende een goet principael maecken.

Item sal men int Posityff die Quintede, het fluytgen ende Schalmeygen doorsyen tgene daer in gebroken ofte gecroockt ofte anderssins onbequam is vernyeuwen ende helpen naer behoren.

Sullen d'Aennemers noch in het Posityff in plaetse van een regaell daer in staende maecken een Tousseyn luydende op ses voet nae den eysch vant werck...

Noch sullen d'Aennemers alle het Tongwerck soe int bovenwerck als int Posityff te weten boven d'trompetten ende beneden in het Posityff schalmeyen ende Cromhoorns met oren vast maecken...

Eyntelyck sullen d'Aennemers het werck vant cleyne Orgell doorsyen ende wat pypen daer in stom ofte vuyt die gaeten syn verhelpen ende spreekende maecken.

In manieren ende Condition hier vorens verhaelt soe hebben *Mr. Derick Petersz. ende Mr. Jacob Jansz. Orgelenmaeckers* aengenomen... he maecken ende repareren vant Orgell der voorsz. kercke in voegen voren verhaelt voor de somme van vyff hondert en veertich gulden eens.....

dierick petersen orgelmaecker

Jacob Jansz.

Anthonis van Nes

A. Salmius 1609.

Utrecht, G. A., Inv. No. 417.

Resolutieboek der kerkmeesters.

1640, Juni, 20.

Hebben *Mr. Wouter van Gelder*, Organist van Nikolaikerck binnen Utrecht ende *Jhr. Jacob van Eyck Mr. speelder* op de clocken ten Dom tUtrecht ter instantie ende versoecke van de kerkmeesters deser kercke het groot orgel aldaer iterativelyck gehoort ende in alle sijn geluyden geprobeert ende voorts verclaert dat die nieuw gemaecte blaesbalcken van 't voorsz. orgel ende t gheene daeraen dependeert, by *Geurt van Pisa Orgelmaecker* wel ende naer behooren was gemaectt ende met een de kerkmeesters geraden om verder schade te voorcomen het voorsz. Orgel te vermaecken in deser voeghen:

In den eersten dat men in plaetse van het vervallen trompet stellen ende maecken sal een praestant.

Item datmen in plaetse van de toegedeckte pypen van het Octaef vyff ofte sess open pijpen maecken sal.

Datmen die stomme pypen in het principael sal spreekende maecken ende die leedighe van dien vervullen.

Item dat men in plaetse van het tonghwercksgen, staende int posityff maecken ende stellen sal een gedeckt quintfluytgen.....

Utrecht, G. A., Inv. No. 373.

100 - UTRECHT, ST. NICOLAAS.

Kerkrekeningen.

1429.

Item geg. den schoelmeyster van orghelen 4 gul, 15 witte.

1453.

Item van orghelen 5 Arnh. gl.

Item *Jan Gherytz, die orghelmaker* van zyn loon 10 cr.

1455.

Item *Gheryt Jansz. die orgelmaker* van ons orghel te accordeeren 10 cr.

1458.

Derck van Mydrecht van de orgelen te vermaken 8 cr.

1473.

It. gegeven van den orghel te versetten 6 cr.

1481.

Item *meyster Peter, die orgelmaker*, 89½ Ryns gl. current, facit 238 Arnh. gl. 10 st. 1533.Aen handen van *mr. Cornelis, orgelmaecker*, van het groote orgaenwerck doer den jaer te visiteren ende accort te houden, als bedongen 1oen 20 st.Betaelt aen handen van *mr. Cornelis, orgaenmaecker*, van een deels pypen van den grooten orgaen wt te nemen, die met peyn gestopt waren, alsoe van boven wt wulfsel overmits metselrye, calck ende steen daer in ghevallen was, ende oeck eensdeels van den rotten ghebeten ende gestopt waren alsdan wederom te accorderen 4 gl.Betaelt aen handen van *mr. Cornelis orgaenmaecker*, van 't cleyn orgaen oock te hermaecken, 't welck die bruderscap van onser lieven vrouwe eertyts heeft gemaect, waer toe die kerck dese maell mede contribueert den derden penning van seshien Karolus gl. ter cause den organwerck te verlichten 6 gl. 7 st.

1547.

Noch bet. *Meyster Cornelis Geritsz. den orgelmaker* van dat orgel ende van dat nawerck tsamen hondert ende 86 gulden.

1561.

Bet. *meyster Jan Kuyter* van tgebeten werck dat van de rotten bynnen in de cleynen registeren ende oock in de groten registeren gegeten was, geheel te vernieuwen ende eensdeels van tgrote werck te emenderen ende well al geheel van bynnen te purgeren ende die layen van den wyntganck wel dicht te maecken ende alsoe den gehelen organ goet ende fraye in accoord te restituieren op syne last ende cost, tot enen bedongen loone bedragende die somme van 18 gl.

1563.

Voer twee glaesen lampen ende voer een nyew wywaters quast met een hoopken wyeroocxs ende voir die antycke penylen aen die posityff van den groten orgaen bet. 27 st.

1571.

Item betaelt *mr. Berendt wten Eng*, om ons orgel in accoord thouden, in accoord paesschens 1 gl. 10 st.

1575.

Item *Peter Jansz., orgelmaker*, van het orgel te accorderen betaelt 30 st.

1579.

Mr. Bernt orgelmaecker aenbestayt dat hy tgroot orgel soude maecken ende daer toe employeren die pypen van de twee cleyne orgaekens soe daer eenige pypen vuytgenomen waeren ende hem noch toegegeven ende betaelt 14 guld. 5 st.

1603.

Betaelt *Derck Petersz. de Swart* ende *Jacob Jansz., orgelmaeckers*, die somme van hondert 25 gulden in volder betalinghe van den lesten termyn vant opmaecken van het orgell inde voors. kercke vermogens quitantie, inhoudende mede dat dieselve elcx een voorall beloven het voors. orgel volgens beheurl. besteck ende contract den tyd daerinne benoempt tonderhouden ergo alhier de voors. 125 gl.

Utrecht, G. A., Inv. No. 706.

Deze rekeningen zijn grotendeels gepubliceerd in:
15, 1846—1851 en 20, VI.

Resoluties van kerkmeesters.

1731, Juni, 8.

Instructie voor den Organist. Daarbij een uiteenzetting hoe het orgel moet worden gebruikt:

tot het principaal geluyd moet gebruyckt werden

in 't bovenwerk prestant 4 voet, holpijp 8 voet.

het middel of blokwerk.

in 't rugwerk prestant 8 v. quintadeen 8 v. octaaff 4 v. mixtuur, sexquialter.

in 't pedaal trompet als hij wel gesteld is, de handclavieren gekoppeld.

N.B. weynigen volk in de kerk synde kan het bovenwerk daar afgetrokken worden, heel weynig volk het blokwerk alleen.

Utrecht, G. A., Inv. No. 683.

Acquitten 1733.

1733, Augustus, 2.

..... ten vierden moeten twee nieuwe handClavieren gemaackt worden met een koppeling aen deselve, soo dat als men op onderClavieren speelt het bovenClavier mede gaat, het pedaalClavier moet aen het bovenClavier aangehangen werden, het derte bovenClavier sal men weg nemen en hangen desselfs apstrakten aen het tweede bovenClavier miets dat voor hetselve een afsluyting gemaackt werd, opdat men het bovenwerck oock apparte kan gebruycken. Volgen de Register

in het Boven of derte werck syn volgende Registers

1. Holpijp 8 voet	5. quintfluyt
2. fluyt 4 voet	6. tertiaan
3. Prestant 4 voet	7. siflot
4. Gemshoorn 2 voet	

int middel of tweede werck hetwelke sonder Rigister of sonder treckers en een blockwerck is

1. Prestant 16 voet	3. Octaaf 4 voet
2. Octaaf 8 voet	4. Octaaf 2 voet
int Rughwerck syn	
1. prestant 8 voet	5. octaaf 2 voet
2. quintedeem 8 voet	6. fluyt 2 voet
3. octaaf 4 voet	7. sexquialter half.
4. fluyt 4 voet	

voort pedaal is een Trompet van 8 voet

Wanneer deese boven gestelte Reparatie na behooren sal werden gedaan sal het een Orgelmaakersloon en desselfs kosten op syn minst komen te bedragen de somme van driehondert, vyf en dertig guldens, miets dat de Heeren aanbesteders levern een timmerman en een balgentreeder.

Utrecht den 2 August 1733.

Christiaan Muller, Orgelmaaker.

Utrecht, G. A., Inv. No. 707.

101 - UTRECHT, ST. GEERTRUIDA.

Kerkrekeningen.

1535.

Item geg. *meister cornelis geritsoen orgelmaker* 93 g. 5 st. 8 p.

1538.

Ick *cornelis gheritsoen orgelmaker borger tutrecht* lie ende kenne mits desen mynen openen brief dat ick gehouden ende verbonden bin mynen leven lanck durende ende nyt langer (*sic!*) met myne arbeit neersticheit ende conste te onderhouden in

goede accorde din orgele ofte nyeuwe wercke dat ick gemaect hebbe in die kercke tsunte gertruit tutrecht staende after aenden toern met allen zyn registeren ende geluden goet ganckbaer ende perfect op mynen cost nae inhouden der cedulen die daer van gemaect zyn wt wellick dat orgel geleverd is.....

Utrecht, G. A., Inv. No. 794.

Kerkrekeningen.

1568.

Item gheg. *meyster peter den orgelmaker* 35 g. van die eerste betalen van het posetyff.

Item gheg. *meyster peter* voernoemdt 25 g. van die tweede betalen van het posetyff na vermogen die contract daarvan synde.

1569.

Item gheg. *meester peter orgelmaker* 7 gl. aen gelt dat hy noch ten achteren was an het orgel, ende hadt ontfangen aen loot van dat oude orgel sestalf hondert ende negen pont, facit ontfangen aen gelt na vermogen syn eigen handt.

Utrecht, G. A., Inv. No. 797.
3, 11: 307.

1577.

Geg. *meyster peter orgelmaker* voor rottencruyt te coppen om in het orgelen te leggen ende dat hy reparirde de schaebye, die de rotten gedaen hadden 5 st. 4 d.

1595.

Noch gheg. *Mr. Peter den orghelmaecker* van syn bedonghen penninghen des orghels na wt wysinghe synder quitantie ende contract eens 70 g. ende eens 120 g. daer het orgel mede betaelt is, fac. tsamen 190 g.

1599.

Item noch geg. *Dirrick Peetersz. den orgelmaecker* syn jaergelt van den onderhout twee g. ende van dat hy die groote pyp int prestant vermaeckt hadde, een fransche croen in specie, somma te samen 5 g. 2 st.

1604.

Dirck Peetersz. Orgelmaecker volgens syn quitantie gegeven ende betaelt voor het maecken van vier blaesbalcken ende tstellen vant Orghel die somme van tsestich gulden mitsgaders een half vath biers van drie gulden, monterende. In alles tesamen ter somme van 63 gl.

Utrecht, G. A., Inv. No. 797.

102 - UTRECHT, MINDERBROEDERKERK.

Cameraarsrekening.

1579.

It. *Mr. Pieter Jansz. orgelmaker*, 8 £ ende dit voer syn moeyte ende arbeyt gedaen aen 't orgell te Minderbroeders om hetselve heel te doen accorderen, soe daer gebreck inne was gecomen.

15, 1849: 118.

103 - UTRECHT, ST. CATHARINAKLOOSTER.

Kloosterrekeningen 1574, fol. 146:

Item bet. *mr. Peter Jansz. den orgenmaker* vant orgen te repereren tsamen vermoegende ordinantie mynen Ed. Heer in data den IIIJ martij ao LXXXIIIJ twaleff gulden.

Utrecht, R. A., Inv. No. 289.

104 - VEERE, O.L.V.-KERK.

Kerkrekeningen.

1551, fol. 66.

Betaelt op den 12 Marty meester *Jasper Jansz. orgelmaker* van dat hij van *Zierikzee* zyn tweede kier gecommen es om te visiteren den orgel, waeromme hy verteerde 2 dagen is 10 sch.

fol 67.

Betaelt Job Hugensz. op den 17 Maart van dat t'Antwerpen wesende en daer opgesonden heeft eenen jongen met eenen brief tot *Liere*, die de kerckmeesters schreven aan de *weduwe van den orgelmaker als die hier te Vere de orgelen geleverd hadde*, ende dat de zelve jongen antwoord brachte 1 sch.

fol. 69:

Betaelt den 1 September 1551 *Gelis Brebos, orgelmaker van Liere* ter cause dat hij in 't nieuw orgel in de plaetse van trevel(?) een schalmaye gestelt heeft, des hy trevel aen hem nampt een pond gr. dwelk met hem zulcx by contracte toegeseyt was.

1557, fol. 59:

Betaelt *Hendrick van Zachmortele orgelmakere van Gendt* over een jair gaigen van de orgelen deser kercke te onderhouden, verschenen St. Jansmisse by ord.

20 sch.

1565, fol. 66:

Betaelt *Jan Rose orgelmaker* van dat hy dorgelen al gestelt ende gerepareert heeft, mitsgaders een nieuw coppeling daerinne gemaect ende den blaser die hem 12 dagen gedient heeft al te samen 10 sch. 4 gr. vlms. ende betaelt voor 't gelach, verteert op den Thoren als men hier af appointeerde 9 sch.

105 - WIRDUM¹⁾.*Kerkrekening 1567.*

Item *wicke orgelmaecker* met syn maedt hebben t'orgel accordeert ende hebben tot Prinses verteert acht st.

1568.

Item d'orgelmaecker *mr. Wicke* heb ick geven van reparatie ant orgel by hem gedaen 3 golt. gl.

106 - WOERDEN, ST. PIETER.

Stadsrekeningen.

1458/59.

Item betaelt *henric gysbertsz.* by beveil van den recht tot *noertic* geweest tot *jannys*, om die oirgel te bezien ende twee warven *tutrecht tot meester pieter*, verteert met wagenhuur tsamen 2 pond 18 st.

1554/55.

Item betaelt *Appeldoern (stadsbode)* omdat hy tot *shartogenbosch* gelopen heeft om bescheyt van de orgelen 12 st.

Kerkrekeningen.

1595.

Item betaelt *Mr. Pieter orgelmaecker* van d'orgelen doen yder jaer te besichtigen ende repareren gelyck mit hem geaccordeert is te doen 't jaer 8 gl.

1) Mededeling van de Heren Oosterhof en Penning te Leeuwarden.

1598.

Item betaelt *Dirck pietersz. orgelmaecker* om die cleyn orgelen die wat vergaen waeren te repareren ende in haer ouden staedt te stellen gelyck met hem was geaccordeert blyckende by acquite 33 gl.

1599.

Item soo comen *die kynderen van Mr. Pieter* van d'orgelen een heel jaer te visiteren ende goeden regel te houden sulx hemlyuden jaerlicx toegeleyt is 8 gl.

Woerden, G. A.

107 - WIJK BIJ DUURSTEDÉ, ST. JAN.

Stadsrekeningen.

1627.

Kiespenningen als ordinaris voor het stellen vant orgel 9 gl.

1630.

Den Orgelmaecker tot Amersfoort voort stellen vant Orgel 9 gl.

Wijk bij Duurstede, G. A.

108 - ZALTBOMMEL, ST. MAARTEN.

Kerkrekeningen.

1589.

Den 22 Januarii heb ick betaelt aen *Jacob Jansz., Gerit Folpersz.,* doe sy van Utrecht ende vuyt den Haige quamen ende om den orgelmaiker waren geweest, dat syluyden aen oir gelt, dat oir d'stat met gegeven hadden 'tcort quamen 2.8 st. 1 ort.

Den 28 Aprilis *Mr. Peter den orgelmaker* met synen knecht verteert, doen hy het orgel quam afbreken, met *Jacob Jansz.* 3 maelyden ad 18 st.

1590.

Item den 10 Julii 90 doen *Mr. Peter den orgelmaiker* het werck vant orgel volmaectt ende geleverd hadde, heb ick hem in presentie van *Jacob Jansz. Loy Jansz.* ende *Peter Moliart* tot teergelt gegeven 2 gowe Coninckxdalers —5.2 st.

Item ick hebben aen *Mester Peter Jansz. orgelmaker* betaelt 100 gl., die wy hem by sloots van rekeninghe van het opmaken vant orgel schuldich bleven, luyt obligatie ende quitantie daerby.

1595.

De burgemeester *Jacob Jansz.* ende ick *Willem van Enschede* als kerckmeesters in der tiit hebben met will ende consent van Schepen ende Burgemeesteren bestaet aen *Mr. Peter Jansz. orgelmaker,* het orgel te versetten ende geheel niw te vermaecken ende te setten *boven de trap van de noortsyde* in de kercke, waervan *Mr. Peter* hebben sal 300 gl, te weten 100 gl. als het werc verset ende volmaect is, ende daermee noch tot twe jaeren toe yder jaer hondert gulden jaerlickx op Pincksteren te betalen.

1601.

Den 29, 30 en 31 Julii 1601 *Mr. Jacob Jansz. den orgelmaecker van Utrecht,* dien wy ontboden hadden, soo daer enigen mangel ende gebreck int orgel was om sulckx te remedieren, verteert daer de burgemeester *Jacob Jansz.* ende *Matthiis den orgelist* by quamen 7 gl. 13 st. in cost, wyn ende bier. Noch heb ick hem voir siin salaris arbeyt ende moeiten gegeven 8.5 st.

109 - ZIERIKZEE, ST. LIEVENS MONSTER 1).

Kerkrekening 1585.

Betaelt mr. Adriaen Provoest organist voer treysen naar *Gheertruydenberge* ende aldaer te halen ten versoucke vande Kerckmrs. *mr. Jan den orgelmaker* 20 sch. Betaelt *Mr. Jan Rose*, orgelmaker, over zyn jaerlycx gaege tot 30 sch. tjrs., mitsgaders over zeker dachgelde met reysgelt tot 5 sch. 's daechs blyckende by syne quytantie £ 6.

Zierikzee, K. A.

110 - ZOUTLEEUW, ST. LEONARD 2).

Condicie van eender orgelen.

Inden iersten solder weessen een werck dat men noemt een staenden princepael synde van acht voet, primi toni in g sol re ut het welck solden moeten altemael vuytgebrocken worden ende de sekreten van binnen versien ende verleeren ende goet maecken.

Het tweede werck dat men noempt den stoel solden hebben deese naervolghende registers nyet want die pypen nyet veel en dogen dyr nu in staen dan den prestant is noch redelyck goet emmers ick solder innen maecken deesse navolgende registers.

In den iersten een dooff off holpyp luydende op acht voet primi toni in g sol re ut.

den tweden register een prestant van vyer voet

den derden een octaeff

den vierden een superoctaeff

den vyfden register een mixtur } maer een.

den sestien register eenen nachthorn off cornet

den sevenden sufficelet

den achtsten een fluyt off quintfluyt.....

1616, Juni, 27.

Besteck van eender orgelen staende alle wyl in de kercke van Leeu ende solden gemaect worden op alsulcken condicie te weten den stoell off voetstuck der solden hebben dese naervolgende registers.

Inden iersten een bardon off doeff luyende op acht voet primitoni in g sol re ut bequaem synde om den musiek daer onder te singen.

2. Een fluyt op vyer voet

3. Een octaeff off prestant van 4 voet

4. Een quintfluyt

5. Een superoctaeff van 2 voet

6. Een mixtur

7. Een suyfflet

8. Een sextquialter off nachthoren.

Dese acht register door advis van meester Jan soude beter in het bovenste stoel staen ende in plaets van dien soude beter geset worden een quintedene.

Dese acht register solden comen in den stoel off voetstuck.

Oock noch trombel noch nachtergael ende tremblant.

Item dit voorschreven gespecificiert werck loffelyck ende op mesters pryss gemackt synde, soe solden dee heeren daervoor betaellen die somme van dryhondert gulden...

Jan Janssen van Weert, orgelmacker.

Aallen registers met reemelant sonder het principaell en macht tremellant nyet slaen als ment bovenste werck speelt.

1) Mededeling van den Heer Vos, oud-archivaris te Zierikzee.

2) Mededeling van den heer A. Bousse, archivaris te Brussel.

Dooff allen, altemael deesse registers met tremelant.

Dooff ende hoolpyp

Dooff prestant

Dooff octaëff

Dooff superoctaëff

Dooff mixtur

Dooff quintfluyt

Hoolpyp allen

hoolpyp met cornet

hoolpyp prestant

hoolpyp superoctaëff

hoolpyp mixtur

hoolpyp quintfluyt

hoolpyp octaëff met superoctaëff

hoolpyp octaëff ende mixtur

hoolpyp prestant superoctaëff

hoolpyp prestant cornet

hoolpyp superoctaëff met quintfluyt

Het secreet te hulpe, dat daer.....
manquerne.

Item den thoon stellen op ses voeten en
bequamen thoon.

Aen het operste werck te maecken onder
die handt dat niet is blyven hanghen.

Item die fluyt te accorderen.

Tremblant ende octave is goet. Sufflet is
oock goet.

quintefluyt is goeth accordt

behoudens ghe sal re ut

mixstuer is oyck goet

cromhoeren goet.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kerkelijk Archief van Brabant No. 1242.

111 - ZUTPHEN, ST. WALBURG.

1537.

De kerkmeesters beloven het kapittel dat zij den organist jaarlijks zullen betalen 2 golden gulden voor het spelen van de O.L.V.-mis des Zaterdag. Dit naer aanleiding van een geschil in verband „totten reparatien des orgelz doe dat nies gemaect wordt“.

Zutphen, K.A. Kerkboek van A. v. Tyl.

Resoluties van de Vroedschap.

1604, Mei, 31.

Is met *Jeremias berntsz. van volckmerssen* overkommen, dat hy het orgell sall reparieren ende op de proeff van meisters daer toe te verschynen in voerig perfectie te brengen en gereet leveren tegens aenstaend vastellavent. Unt sall voer syn arbeydt genieten hondert vyftich daelder te betalen in drie termynen.....

Zutphen, G. A.,

1607, December, 13.

Tis te weten dat up huden dato onderschreven gedeputeerden deses Graeffschaps ten overstaen van Gecommitteerden vuyte Magistraet deser statt Zutphen overcomen end verdragen syn mitten Erbaren *Mr. Jan Moerleth* over die reparatie van t'Orgell in die groet kercke alhier. In maeten dat hie dieselve reparatie eirstes dages by der hant sall nhemen ent werck sulx maecken dat daeraen geen gebreecken meer befunden offte ietwes op gesecht kan worden. Vor welcke reparatie den vorsz. *Moerlet* boven die dertien hondert gl. die hem in drie termynen betaelt sullen worden, namentlick ein darde part gereet, ein derde part alst werck staet end het leste darde part als twerck sall volmaect end upgenomen syn.....

Geschreven in unse vergaderinge binne Zutphen op den XIII decembris 1607.

J. Sels 1607.

Johan Morleth, orgelmaecker.

Zutphen, G. A., Inv. No. 1738.

112 - ZWOLLE, ST. MICHAËL.

Omstreeks 1505.

Om te ordinieren een orgell in Sencit Michaels Kercke te Zwoll van vier ende twintich voet ys an to mercken tghene hyr na bescr. staet.

Item dat principaell ofte naturaill werck sall syn clavier hebben vry op hem selven sunder ennyge permutacie van stemmen, beholdlicken dat dye bass alsoe veer als dat pedael gaet sal myt eyn register vertoegen moegen worden, alsoe dat hy gedovet sall werden, opdat men den selven alst gelievet op allen anderen stemmen sall moegen gebruicken. Ende dit voirs. clavier sall begynnen in F faut onder Gammaut ende sall terminieren in A lamire to verstaen dattet vyff ff hebben sall ende dair en boven noch gg ende aa etc.

It. soe sullen dair wesen tweleff slotelen behalven die semitonen dair en tusschen die men mytten voeten sall moegen treden off hantynen etc.

It. dyt voirs. principail sall behoirlick ingrossiert wesen to verstaen, dat elck slotell syn eygen proper stemme sall hebben nyet to roven wth anderen etc.

It. voirt om een positieff baven tmakenen van acht voet is to verstaen dyt nabescr.

It. soe sall dat positieff syn clavier hebben begynnende in F faut ende finierende in A lamire te weten dattet vier effen hebben sall etc.

It. soe sullen dair inne wesen vier registers namentlick eyn principael van 8 voeten als voirs. is ende dat salmen dystribueren in drie sunderlinge geluden als eyn groff doeff dat men alleen mach spoelen; it. eyn cleyn doeff dat men oick alleen sall moegen spoelen, te wetene datmen die grave octave van den groven dove affsluten mach etc. It. een scarp stemmeken datmen oick sal mogen allene spoelen facit drie registers ende hyr to sall wesen eyn generail cymbale off twee dye dienen moegen alst den organisten gelievet op alle desse drie vors. geluede elck bysonder off 2 tsamen etc.

It. achter in den stoel sullen wesen drie distincte stemmen tsamen 3 voet als eyn doeff, it. ffloyten, it. eyn cymbalken dair op *in sulcker manyren als dat posityff in den stoell is to Campen in Onser Liever Vrouwen Kercke etc.*

It. alle die pypen sall dye meister nye maicken na zyn goetduncken om dese gelude vors. to vollen brengen etc.

Cetera sunt proporcionabilia.....

Aldus sal dat clavier geordinert wesen in dat posityff baver..

C D E F G A H c d e f g a h c' d e f g a h c" d e f a

dat principael.

F G A H C D E F G A H c d e f g a h c' d e f g a h c" d e f g a

dat posityff in den stoel.

F G A H c d e f g a h c' d e f g a h c" d e f g a

Item die advenanten die opt principael staen sullen sall hy nyet bekrumpen maken twetenen *dat die uterste sloetell boven sal sterck wesen 32 off 34 etc.* Dyt werck to leveren tot meisterspriesse, ende off bynnen jair ende dach ennich discrepantie ofte natuerlick gebreck van hem selven queme dat sall meyster Johan beteren op syns selves kost.

Hyr voir sall *meister Johan* hebben 335 hertoch Philippus g. des sullen hem die kerckmeisters leveren alle materialen soe wal totten stoel als tot dat principael etc.

Hyr en baven is averdragen dat die floyten inden posityeff achter den stoel sullen wesen van sess voeten des salmen *meister Johan* dair voir geven wes guede manne kennende werden ende weert oick saicke dat *meister Johan* to dese drie stemmen in den posityff noch een vreemt stemmeken maken konde nae ryetypen, harpen ofte schelmeyen geluyt off dergelycken dat salmen hem oick loeven tot kentnyssse des voirs.

Zwolle, G. A., Register van
Aenneminge der Stadsieneren, fol. 208.
66, IX: 66.

1641, September, 17.

Ordonnantie van het Groot Orgel in de parochye kerke deser Stadt Zwoll.
 Het positiff van het boevenste wercke moet hebben een nieuw secretlaede daer op moeten staen dese nae volgende Registeren.

- Een prestantdooff van 8 voet
- Een holpyp van 8 voet
- Een Oepen fleuit van 4 voet
- Een Spillefleuit van 2 voet
- Een Quintfleuit van 1½ voet
- Een Ruissimbell
- Een Octaeff van 4 voet
- Een Trompet van 8 voet
- Een Vox Humana van 8 voet
- Een schufflet van 1 voet
- Een Sexquialter den discan van cis' tot a".

Het Clavier moet hebben dese naevolgende tonen

C D E F G A B H c cis d dis e f fis g gis a b h c', cis' enz. fis", g", a".

Het middelste Clavierwerck is ende moet bliven een vast staende principael te weten

- Een Prestant onder F van 24 voet
- Een Octaeff van 12 voet
- Een Supperoctaeff van 6 voet
- Een Mixtuier van 3 voet.

Men moet maicken dat het mixtuur met de Supperoctaeff int pedael can affgetrocken worden opdat de Prestant van 24 voet met de Octaeff van 12 voet indt pedael alleen can gespuelt worden.

Het pedael hefft dese naevolgende toonen

F, G, B, H, c, d, dis, e, f, fis, g, a, b, h.

ende omdat het pedael geen C D E noch cis ock geen gis en hefft der halven moet men een secretlaede voor het pedael aenpert maecken ende stellen daer op een Trompet van 8 voet die welicke dese naevolgende toonen hefft te weeten:

C D E F G A B H c cis d dis e f fis g gis a b h c'.

Het Positif onder achter Ruiggen moet hebben dese nae volgende Registeren gestelt op een nieuw Secretlaede te weten.

- Een Prestant onder F van 6 voet
- Een Quintadeen van 8 voet
- Een Octaeff van 4 voet
- Een Holpyp van 4 voet
- Een Supperoctaeff van 2 voet
- Een Mixtuier van 1 voet
- Een Scherp
- Een Schalmey van 4 voet
- Een Sexquialter van 3 voet
- Een hallef Register de discant, een Dwarsfleuit.

Tot dit werck moet gemaeck worden een goede welslaende trambelant ende een Trombel met een Nachtegael ende Ventiel.

Met een ny geblaes.

Dit positiff moet hebbe dese naevolgende tonen te weeten

C D E F G A B H c cis d dis e f enz., f", fis", g", a".

Opten 17 September Anno 1641 hebben Scheppen ende Raedt der Stadt Zwolle geacordeert met *Mr. Jan Morlet, orgelmaecker*, dat hy het orgel in sanct Michielskercke wederomme sal repareren ende opmaecken, na het besteck hyr voir gestelt, waervoor hy sal hebben te genieten die summa van vier ende twintich hondert Carolus guldens...

Zwolle, G. A., Resoluties van de Vroedschap.

113 - ZWOLLE, ST. MICHAEL. Kleine Orgel.

1566, Januari, 16.

Op die supplicatie by den Kerckmeesteren van Sancte Michielskerke oevergegeven, begherende behulp vander Stadt tot oprechtinge eener cleynen nyen Orgels, hebben Burgermeesteren Schepen ende Raet geconventiert die summa van dertich golden gulden daerinne die Mullevren brouckachtigh geworden sinnen. Ende daer toe vergunt dat die Kerckmeesteren toe volste des vurs. Orgels die twee olde verfallene Orgelen soellen moegen gebruicken by advisz van Bitter vanden Mersche, Henrick van Holthe, Herman Ubbinck ende Lambert van Tweenhuisen daertoe gedeputiert. Actum opten XVIen Januarii anno 1566. Burgmrs. Wulff van Ittersum ende Thomas Knoppert.

Zwolle, G. A.

Register van Aenneminge der Stadsieneren, fol. 211.

114 - ZWOLLE, O.L.V.-KERK.

1447.

Item anno XLVII hebben de kercmeesters van onsser vrouwen kercke ende de procuratores van onserer vrouwen bruederschap an *vastart* een orghel bestadet te maken in vorwarden hier na bescreven.

In den eersten sal die orghel ingrossiert wesen op seven voet an effaut te beghinnen. Item so sal daer in dat orghel wesen een posetyff van veerde half voet mit dubbel principalen van dreen gelueden de helften van den principalen soelen staen ende half hangen. Item voert sint vordewarde dat de kercmeesters ende d'procuratores hem leveren soelen gemaket dat corpus van den orghel ende den stoel ende de stellinge na den balgen, de troth ende wynsconducten ende de doeren ende dar men mit lime te samen striken sal bueten sinen kost.

Item voert sint vorwarde dat *vastart* dit orghel voorsz. maken sal *alsoe groet, guet als dat orghel is te deventer in onser vrouwen kercke.*

Item voert sint vorwarde dat *vastart* dit orgel voorsz. rede maken sal sonder argelist to paesschen aver een jaer nae date deser cedulen voerscr.

Item voer dit voersz. werck sal vastert hebben... (niet ingevuld).

Item voert sint vorwarde dat de kercmeesters ende de procuratores *vastart* gheven soelen teerghelt na belope der tyt, dat is te verstaen werckt hi veel soe sal men hem veel teerghelts gheven.

Item voert sint vorwarde dat men *vastart* leveren sal bi ghewychte dat loet en hi sal dat wed(er) werc leveren bi den ghewychte, na belope des lades dat laeken aff gerekent. Ende *vastart* sal hiermede in de bruederschap avergaen.

Item soe hebben dese kercmeesters ende de procuratores voorsz. bestatet an Wilhelm Kermpt ende an Wilhelm de coster dat corpus, de stoel ende al dat *vastart* neet maken en sal dat tot den orgel horen sal ende al dat sagen voorsz. vutgesecht den solre. Ende se soelen hem leveren holt yser sonder argelyst, hier voer soelen se hebben 28 ryns gul.

Item seyno van ittersum heeft gelavet tegelic al soe vro als dat boene reet is enen ryns gul.

Zwolle, Archief der Emanuëlshuizen, Afd. B. Div. No. 2.

1454, Maart, 1.

Anno LIIIJ den ersten dagh in der merten hebben dye kyrckmeysters mit den procuratoren van onser lyeven vrouwen kyrcken verdinget eyn oergelwerck van achte voeten ingrosseert als f g a b h mit allen syn toebehoeren van concordancien ende van starcken ende sutten gelude. Ende dar in eyn possattyff van vier voeten van dryer gelude mit dubbel pryncipalen, eyn pryncipael op staende en dye ander neder hangende *na der forme van den werck der hilgen stede tot amsterdam aen meyster jacob van bylsteyn orgelmeyster* op syns selves kost eynde reyschap wtgenomen dat dye kyrcke dar toe sal doen stegerholt, lynendueck tot den doeren ende eynnen blaser (ende den suller bynnen der gerfkamer mit syn behoer dar dye balge op ligen sullen ende wes dar van brecken ander muiren behoefft ende van maeken) ende *dit werck sal better wesen dan dat werck is to deffenter in unser lyeven vrouwen kyrcken.* Sunder argelist. Hier aff sal *meyster Jacob* vorsz. hebben hondert rynse gulden ende tseventich rynse gulden, twe heren pont vor den gulden.

Item als dit vorsz. werck opgemaekt ende geleverd is so sullen dyesse vorsz. dit restant van der summe bethalen ende wert saek dat sy dan geyn gelt en hedden, so sullen syt bethalen binnen tweyn jaren dar na unbegrepen ende aldinck. Sunder argelist. Hier is off aen gewest lucken gertsz., frederick glasmaeker ende meyster bernt der stat meyster.

Averkomen ist te weten dat ic *mester Jacob* dat gebunt mit den stoel dart werck op staen sal ende balgen op ligen sullen achter ende voer ende under mit wagenschot bescheten sal van beneden up als dye bage wtwynt ende den stoel mit eyn hangende capiteel ende mit den soden als dat toebehoirt ebde achter mit der bucsweert als dat behort. Item dye muren ende den bage swart te maeken ende te patroneren ende besien mit vrangen als dat behurt. Item van dissen nagescr. werck sal ic *meyster Jacob* vorsz. hebben eylte halven rynsz. gl. (des heb ic ontfangen van den procuratoren van unser vrouwen broderschap vyftien golden rinsse gul.) Item ic *jacob* wil maeken unser vrouwen *eyn possatyff* in dye eer van unsser lyever vrouwen in dat vorsz. werck buten verdingenis.

Zwolle, Archief der Emanuëlshuizen, Afd. B., Div. No. 2.

Rekeningen O.L.V.-Broederschap 1).

1473.

Er werd een nieuw glasvenster gemaakt „An die noetsyft boven dat oelde orgel“.

1480.

Item anno LXXX bestaden die kerckmeysters van onser liver vrouwen mytten procuratoren van onser lieven vrouwen broderscap der orghel te renoveren ende die blasebalghe te maken an *mgr. Jacobsonne van Campen*. Ende gheven hem daer off ommetrent van 32 comitis phil. gulden ende die kerckmeysters die leverden hem al dat rescap dat he daer toe behovede.

Zwolle, Archief der Emanuëlshuizen.

115 - ZWOLLE, BROERENKERK.

1556, Februari, 22.

..... Een werck van 6 voet tho leveren mit syne stricture voer met een ronde myddel uyt steckende ende met twee platte velden und dat selve werck met syne kernyssen met brengende nae syn tho behoer dyt alsoe breed und wyt gemaect dat men desse naebescreven geluyden daer mach yn setten onbedwongen und onverdruckt ende voert met syn tho behoer van snytwerck altoemael tho leveren op des meysters kost.

1) Mededeling van den Heer Thom. J. de Vries te Zwolle.

Item yn dyt werck vorsz. sullen syn acht perfecte gelyuden ofte registers. Dat eerste sall syn een prestant van 6 voeten, dat anderde een octave van drie voet luydende. Dat derde een goede mixture ofte een positie uyt desse drie sal men spoelen een goet principaell van 6 voet. Noch sall staen op de selfte laede een goede holttype op ses voet luydende, noch quyntadenen van 6 voet op 12 voet luydende. Noch een koppelfloyt van drie voet luydende. Noch een gynshoeren van anderhalff voet luydende. Noch een trompett van ses voet luydende, de tho halven off tho trecken. Desse achte gelyuden sullen staen op een laede.

Noch sall baven dat klavyr leggen een ander laede met 4 registers. Dat eyrste een kromhoeren van 6 voet luydende, dat tho halven aff tho trecken. Noch een regaell van 3 voet luydende. Noch een goede symmell. Noch een goede sufflette. Noch een tramblant om tho gebruycken op syn gelyuden, daer see op hoert.

Desse voerschr. 12 geluden sullen doer gans gebrocken syn met menkenderen als dat behoert und met twee klavyren boeven den anderen, de tho broecken met menkanderen als men wyll met een sprynge ende een goede tromme van 6 voett. (Noch een cynck van cesolfaut tho de hoechste alamire)¹⁾. Hyr tho sullen weesen 4 goede blaesebalgell dat daer geen wynt gebreeck en sy. Desse blasebalgen sullen syn allicke groet oft van eener groete van nye leer und van nyen halte und starck genoegh. Item twee hele clavyren van onder faut an tho baven a la mire.

Item oock een voll pedaell daer an.

Dydt sulve werck voorsz. sal men maeken op recht sunder arch ofte lyst up meysters prys.....

Op dach S. Petri ad Cathedram ao. LVI hefft *Mr. Georgius orgelmaecker mit syn beide soens Cornelis und Michiell* angenomen und gelofft op voirwerden und conditien voirschr. een Orgell toe maecken unnd vann nue toecomende paesschen aver een jaer te weten up paesschen ao LVII up Meisters pris to leveren in die kercke vant predicher Closter alhier, Des so solenn die Conventualen vorsz. mit toedoen vann goeder Lueden den vorsz. Meesters gevenn ende bethalen die somme van 200 und tachtentich Rider gl. tot 23 st. brab. denn gl.....

Zwolle, G. A.,

Verzameling Kerkelijke stukken, D. 28.

116 - BREMEN, STEPHANIKIRCHE.

1585.

Mester Anders 1 foder torffes vor 40 grote dar wolde he dat affsneden Bly so von den olden Pypen was vorhanden, myt vormelten...

1586.

Verdrogen mydt *Mr. Andreas den orgelmaker* von wegen etlyker Instrumente, so he meer in dat orgellwerck setten scholde wo syn Sarter vormelde.

1586, October, 30:

unde was des sondages do erstmalles up dat Nye orgelwarck wordt geslagen hebben Ick na Rade etlyke unser Caspel Luden dem orgelmaker *mester Andreas* voreret 24 Gr.

1587, November.

Mr. Andreas vergroot het orgel met „eyne stemmen yn dat brustwarck, de krumhoren“.

54 : 382.

1) Later is deze bepaling uit het contract geschrapt.

117 - BREMEN, LIEBFRAUENKIRCHE.

Ao. 1561 haben die bauherren zu U. L. Frauen mit *Corn. und Michel Orgelmachern Von Swolle* contrahirt dasz Werk uth dem Swarten Closter in U. L. Frauen tho setten und renoveren, und unterschiedliche neue Stimme dabey zu machen. Und sollen vor ihre Arbeit Drittheilbhundert Thaler haben. Die baum(eister) aber wollen dass alte und hernach verstorte Werck frei nach Amst(erdam) hin und her auf ihre Kosten bringen, auch Holtz und schnitzwerk samt leder zu den belgen bezahlen und die meisters während der arbeit zu Bremen kostfrey halten.

54 : 389.

118 - EMDEN, GROSSE KIRCHE.

Enkele notities betreffende *Andreas de Mare, orgelmaker te Verden*.

1572 arbeitet er in der grossen Kirche in Emden, baut dort 1577 ein Trompetenpedal 12', Krumhorn 6', Regal 6' in die Orgel ein und übernimmt diese 1578 „in de plicht und Cura“. 1580 verpflichtet er sich „ein excellent nye trompett na de manieren als to groningen in S. Mertens Kercke is“ und 1581 „ein perdoenn int orgel te maken (ys ein gantze holpipe van 12 vott dorchuthgande“).

54 : 382.

119 - ESSEN, MÜNSTERKIRCHE.

1540.

Nieuw orgel door *Johan Brouckmann* en *Herman Fryssche* gebouwd:

„up der ersten laden sullen staen sess registers met namen:

1. Ein groiss koppel of hummele van sestien voeten.
2. dat andere register sall ein scharpe mixtur hebn.
3. dat derde ein guth zimbell durch uthgaende.
4. dat vierde ein octava koppel off hummele van acht voet.
5. dat viffte sal wesen ein nachtes horn ym bass allein.
6. dat seste register sullen syn trompetten ym bass van acht voeten.

Item op der tweden laden sallen staen seven register mit namen: ein hailpipe off duppe van sess voeten, so ferne mester Johann die gebuiken op dey mensuren suss sullen sey wesen van veir voeten.

..... (niet in de bron vermeld)

dat vierde sollen wesen schalmeien van veir voeten.

dat viffte sullen seyn eyn kleinlyke und gude russzymbel.

dat seste floiten van vier voeten.

dat sevende und leste sall eyn floite van twen voeten hebn.

Item positiff, so an dem werke zu rucke syn, sall veir register hebn: in dem ersten register sal staen eyn koppel off hummel van veir voeten, in dem ander ein clein Zymbell, in dem dritten ein cleine floithe und im lesten register eyn regaill.

74 : 146.

120 - HAMBURG, ST. PETRI.

1548, Augustus, 9.

Overeenkomst tussen de kerkmeesters en „dem Ersamenn und Kunstriken Mester *Hinrick nygehoff Orgelmaker und Borgere tho des Hertogen Bussche*, so dat gemelte Mester *Hinrick de Orgel* tho verbeteren unde to Renoverende verdinget is, in nageschreverener wysse.

Erstlich shall de Orgel baven mit der laden und allem pipwercke, so es nu steidt, blyven, behalven de Prestanten up dat nyge tho befoligen und de Orgel umme tho stemmende und twe register pipen, nömplick dat gedackt und de floeyten daruth tho nemende, unde twe ander stemmen, de der fullen orgel gemete syn, wederumme in de stede tho settende.

Darnegest schal und wil Mester Henrick leggen negen gude nyge blassballige, so de Orgel solckens vordern wil.

Danegest Dre nyge Claviger dat ene tho der vulle Orgel, dat ander thom postyff baven in dem wercke, welks Mester Hinrick mit der lade van acht Registern Pipwerck, wo volget nyge maken schal:

1. eyn Principal van Söss vöthen ludende.
2. eyn gedackt van Söss vöthen ludende.
3. eine floeyte van dren vöthen ludende.
4. eyn gemtshorn.
5. eyn tzivelit up eine quint ludende.
6. eyn zincke, beginnend medden in de andern Octave.
7. eyn ruschende Zymbel.
8. Noch eyne trumpete dorch dat gantze Claver van Söss vöthen.

Dat drudde Claviger tho dem Postyff up dem Rugge welcks Mester Hinrick hefft belavet mit Structur, twen laden und nabestemmedem pipwercke gantz nige tho mokende:

1. eyn prestande van fynem tynnen, nha uthwysinge der structur, also he de patronen hyr gelaten.
2. eyn koppeldoeff van dreem vöthen.
3. Eyne Mixtur.
4. eyn sharp edder Zymbel, düsse veer vorigen register schalen maken dat scharpe vulle posityff.

Up de ander lade:

5. eyn gedackt ludende van dren vöthen.
6. eyn Zyvelit.
7. eyn quintedenen van Söss vöthen ludende.
8. eyne Schalmay van dreem vöthen.
9. eyne Barpipe van Söss vöthen ludende.
10. eyn Krumhorn van Söss vöthen ludende.
11. noch eyn Regal van söss vöthen ludende.

Item dat bavenste und dat nedderste Claviger schal me mogen tho samende koppelen, also idt belevet.

Item dat Pedal effte Bass schal hebben twe nige laden, darup achte register:

1. Prestante, so dar stan, van veerundtwintich vöthen,
2. eyn gedackt van twelff vöthen,
3. de grave quinte
4. de superoctave van söss vöthen
5. subsuperoctave und subsuperquinte
6. subsuperoctave, subsuperquinte, subsubsuperoctave.
7. eyne trumpete,
8. eyn Krumhorn ludende van twelff vothe.

Düth bavengescreven alle mit alles thobehöringe van holte, Blige und ledder schal und wil Mester Hinrick up syne bekostinge maken und bette tho Amsterdam leveren, van dar schal idt ghan up der kercken eventur unde uncost bette tho Hamborch...

Vor sodane arbeit und bekostinge wo baven angethögēt schal Mester Hinrick hebben tho lone Sövenhundert rydere, tho Hamborch edder tho Amsterdam...

Geschehen und gegeben Im Jare nha Christi unsers leven Herren und Salichmakers gebordt vöfftēyn hundert achtundveertich, Donnerdags am avende Laurenty.

121 - KALKAR, ST. NICOLAUS.

*Kerkrekeningen*¹⁾.

1502/'03, bl. 15a:

Item in Johan Heilmans hus geschenckt hern *Johan Noster* (organist) van Xancten 4 quart ad 3 alb., *meister Bernt den orgelmaker* to wynkoipe 20 quart ad 8 kr....

1503/'04, bl. 17.

Bewyss van den uitgeven des orgels.

Item soe men mit raide des borgermeisters dat orgell verdinght heft an *meister Bernt van Boickholt, organist*, op syn cost to vernyhen, to verlesen ind eyn nyve posityff dairan to macken, dar he aff hebn solde vor syn meisterloen tienden der reysschap 50 golden gulden ind syn huysfr(ow) enen tabbert na vermoegen cedulen dairaff wesende, hefft men die 50 gulden betalt ind vor den tabbert gegeven 4 golden gulden 4 stuver, den gulden ad 42 st., facit 54 gulden 4 st.

1509/'10, bl. 197:

Item soe der vloegelen een van dat posityffken tobracken was, Gart Motfers dat vermackt, daran verdient 10 st.

1512/'13, bl. 158a:

Item soe men verdraegen is, eyn nyhe reformaci mit nyhen resonancien des orgels to macken und to versetten na vermoeg einre cedull tusschen der kircken und *Arnold van Ryn* dairaf gegrepen, heft men dat posityff laiten afnemen.....

1515/1516.

Item tot beryff *meister Hans Zuess, organist*, uitgericht vor eyn baet 3 alb....

Item *denselven organist* as he begont, dat tyn ind loet to gieten, geschinckt na synre gewoenten...

Doe *meister Hanss* vurscr. reysde na Duysberch und Coeln an Jordan to teergelt gegeven 3 gulden...

Item soe sich twist begaf ind ophoif op naegelaiten guet *Arntz van Ryn*...

Item tot verfolgingh des nyhes orgels heft *meister Hanss* synen jongh heraf gesant...

1518/'19.

Die burgermeister mit synen gesellen ind eyn deell van den scepen ind raeden *meister Hanss Orgelmeker* geschenckt...

1519/'20.

It. soe *meister Hans* organist dat orgell geleverd heft ind rekens begerde ind soe oen dat werck anverdinght was, to loen dairaf t'hebn 300 Goldgulden, die vortalinge gekort, oen noch toekommen 73 gulden 6 alb. 7 heller.

Kalkar, Parochiearchief van de St. Nicolaaskerk.

*Omstreeks 1530 (?)*¹⁾.

Item then irsten sal *Jan* maken 1 nye holpyp van sess voeten, 1 nye quinteden van seess voeten van *Wyllems* loet.

Item sal *Jan* dye posityffs lade myt dye uytleydyngge und bruchge maken alss behoert.

Item eyn nye welbret an dye lade.

Item eyn nye pedael myt sy(n)en scortyngge myt beyde clavieren; dy tsamen op *Jans* kost, ind dyee materialen sal *Wyllem* hem bestellen.

¹⁾ Mededeling van Dr C. Wilkes te Düsseldorf.

Ind dye claviren ock op hoer pass to leggen ind dye regysters oft abstracten ock op hoer paass to leyden.

Van dut vorscreven tsamen oprecht redt tho maken sal Wyllem Jan geven 16 daler oft dye verde.

Item Wyllem ick ghelaefe als hier foer screfen styet.

Item ick *Jan Graurock* gelave sulkes natokomen unde genochtzodon.

Kalkar, Stadtarchiv, Abt. Ki. 7.

1555, Juli, 17¹⁾.

Overeenkomst tussen Burgemeester en Kerkmeesters met...

„Mester Jan van Geldre, orgelmaicker, an der ander zyden, the fernieren und gans the fernieren und the verbeterer unse nye orgelwerck verbemelter parochien genant sancti Nicolai nae allen furwerden und verbuntenissen wie nae bescreven volgt:

So is dann met dem orgelmaicker also erstlich voirain verdringt und verdraghen, dat hie alle pypwerck in dit orgel gehoerende tzamen uth sal nemmen und reinmaicken und widers besichteghen.....

Dairbeneiffen sold oick dusser M(ester) dat principael tzampt allen ordinnanten und geluideren up dusser laeden staende wal clair und accort doen anghaen und sprecken, und dat duerghaens einparlick und effendrechtich to geschien, ein yder bysunder allene und vermengt mit anderen geluideren.

Widers sal M(ester) Johann nye trumpetten inden bas maicken up sine vuerighe maithen, nementlich up acht voith, sund(er) sul(len) allenthalven up ein ander arth vermaickt und verbeteret werden, die guet syn und effendrechtich clair aff sprecken und trumpetten. Und so die hornen der alder trumpetten noch etliche guet wehren, mach der M(ester) hyrtho gebrucken. Dergelycken sullen oick die schalmeyen verandert und verbeteret werden duert gantze clavier unden, midden und baven effen clair einparlyck tzincken und sprecken.....

Dairnae hefft der Mester an sich genaemen und gelaiffet, dat clavier the feranderen und ein octaeff unden ain langher the maicken als furhen gewest is, dat meen sus aleene mit dem pedael plach the gebrucken und the spelen, sal men nu van beide moghen gebrucken und sal nu dat pedal ant nye clavier, nemlich van elami an tho ff descencendo angehanghen werden the gebrucken pedaliter und manualiter, wie wal geraiden is, dat men 't pedal vant anderde faut hen tho fbarmi tho up sine vurighe manier sal laithen hanghen und dubbelt laithen staen, anders most men die pypen hyr van tzamen uthnemen und die gater wederumb stoppen, und weer nicht gut geraden, darumb, so emantz pedaliter spelen konde, die partyen bysonder van einander the verstaen und the verunderscheiden. Item dat nye clavier alsus hyr unden anthemaicken und the veranderen sal nae allen proportien mit dat alde clavier gelickende eiffendrechtich und rein gelacht werden, verwart voir klemmen ader ander gebrecken.

In dit orgelwerck steith eine apene floithe, sal Mester Johann uthnemen und ein quintedeun up acht foith ludende weder in die stat maicken, die welcke dis guet is und so gemaickt werd, dat sie nicht beter up die quint en sprecke wan up ihren rechten thoin dan aver al guet. Und sal ein tercie uthnemen und ein superoctaeff wederumb in die stat maicken, die guet ys, und met sulcken bescheide, dat dat principael (so doch ein van syn adiuncten (?) sy) nicht wecker en werde, sunder all so wal spreck und klingele als furmaels plach the doin, so doch seligher Mester H... insunderheit guede principaelen plach te maicken.

Und in dit orgelwerck met alle sinen geluideren the feranderen und tho gebrucken sal der Mester neiffen der wintladen legen ein nye tremulanthe, die wal up sine

1) Mededeling van Dr C. Wilkes te Düsseldorf.

maithe tremmelet und eiffendrechtlich sclieth und oick dat gantze inwendighe werck verschyret, dan met dem bescheide, dat sie dan so verwarth werde, dat sie den wercke nicht hinderlich en sy noch synen wint beneme ader krencke.....

Kalkar, Stadtarchiv, Abt. Ki. 7.

1556, Augustus, 23¹⁾.

Ick her Hinrich Schaell organist thot Calcar, und Johann und Herbert Imgrunde, gebrodere, van der stadt und kercken van Calcar up probation und leveringhe ihres vernierden orgelwercks begerth und beroepen, bekennen mitz dusser satyr dat M(eister) *Johann van Geldre, orgelmaicker*, syns angenampten orgelwerckes der kercken van Calcar vurg(enoempt) naeden nottelen, verbuntenisse und verdraghe wall gefolghelich is gewest und nachkommen ein guet wereck dairvan gemaicket sunder alleine diewile hie an sich genamen hadde und gelaiffit hie ein guede tremulanthe int werck maicken solde und nicht uprecht hen moeghen lefferen, hebben wy voirbenoimpt dairtho gespracken und geraeden, dat hie anstat der tremulanten ein guth krumhorn van acht voithen maicken sall.....

Kalkar, Stadtarchiv, Abt. Ki. 7.

1581.

Item soe beide die orgelen seer verdorven, hefft men dieselve durch einen *orgelmeecker van den Graeff, meister Floris genant*, wiederumb renoviren und beteren laten, dair van gegeven, baven andere hier nae folgende kosten und anlage van den kleine werck 25 und van dat grote viertich daler, fac. 65 guld.

72 : 30.

122 - KALKAR, ST. NICOLAUS. Kleine Orgel.

*Omstreeks 1530 (?)*¹⁾.

Item die gebreecken, die noetsaekelick zyn te renoveren int cleyn orgel, zyn dese naevolgende:

In den irsten, soe is de wyndt gans ondicht overal. — Ten tweeden, soe zyn die conduyten oock gans ondicht. — Ten derden, soe en slaet dat tramlant oock niet recht. — Ten vierden, soe zynd er twee registers, die lam zyn getrocken, als nemelick die trompet bas ende die cimbel. — Ten viefsten, soe moet men die laede ende die brugge veranderen, dat die trompet can achter staen ende die quintedeeren binnen int werck, daer die trompet staet. Soe can men die trompet altyts accorderen sonder enighen schaede int werck te doen aen ander piepwerck. — Ten sestien, soe sal men alle dat piepwerck uutnemen ende schoenmaecken, daer beneven die laede ende secreten sal men 't stof oock allenthalven uutveegen, gelick oft nyw wair. — Ten sevenden sal men alle die stiften, die dair spreken, weder beteren. — Ten lesten sal men alle dat piepwerck clair accoord maecken, gelick een leverbar werck behoirt te wesen.

Kalkar, Stadtarchiv, Abt. Ki. 7.

123 - KEULEN, DOM.

1569, Juli, 1.

Züwissent Dass Im Jar thausent fünffhundertt, neun unnd sechssigh, am ersten tag dess monatts Julij zwischen den hoch und Erwardigh Wolgepornen, würdigen und hochgelertten Herrn Chorbischof, unnd Capittell des hohen Dhumstifts In Coln, einess unnd den Erbaren *Meister Nicolassenn unnd arndten von dem Hertzochen busch Orgelmecheren* andertheils, von reparation des grossen Orgells unnd ausbawungh eines neuen Positifs Im Dhumb ein vuertrach gemacht, unnd aufgericht ist

¹⁾ Mededeling van Dr C. Wilkes te Düsseldorf.

nachfolgender gestalt. Erstlich wie woll alle werck so man macht, sein enttwider von drei, sechss, zwelff unnd vier unnd zwentich schuen oder aber von zwein, vier, acht unnd sechzehen füssen dan dannoch das grosse werck Im Dhumb lauthen soll auff beide manieren unnd soll das grosse werck folgender massen reparirt unnd gebessert werden. Erstlich soll das grosse werck In Zwei theill getheilt werden, Nemblich In zwei verschiedene laedt oder clavier und das mehrest oder Principal Clavir soll vier octaif lang sein. Das ander soll drei octaif Lang sein, Dart zu nemblich zum Clavier soll ennoch vier claves unden an khommen. Das ist biss widerumb In C, domitt das werck lauthen muge auf beide manier wie obgemeldt nemblich auf 3.6.12.24. fuess und 2.4.8.16 schue unnd sollen folgende stimmen oder Register auf die Principall ladt unnd clavier kommen, Gross Copell van 24 schue, Copell von 12 schue, Octaf von 6 schue, Mixtur woll starck besetzt, Symball auch woll starck besetzt, Drummeten von 6 schuen abgehend biss widerumb in C, lauthendt auff 8 schue. Darzu ein Pedall biss in D. la. sol. re. Nhün folgen die Register oder stimmen so In die zweite ladt unnd clavir gestelt werdenn, sollen Copell von 12 schue, Copell sechs füess, Holpfyff von 6, Octaf 3. fuess, offen fleutt 3, Klein fleutt 1½, Nasardt von 2. Rauschende Simball, Dhrummeten von 6. Lauthende auf 8, Drum unnd nachtegall. Nhün folgt welcher Gestaldt das Positiff soll gemacht werdenn, Erstlich ein new Corpus oder holzwerck von sechss füess gross, folgen nhun die Register so In diess Positiff zumachen Copell 6, Octaf 3, Mixtur starck besetzt, Simball starck besetzt, Barpfyff 6, Holpfyff 3, Schifflett, Schalmei 3, Regall 6, Zincken angehende In die zweite F. Dass Clavir von 3 octaf angehend in C auf 8 schue, wie die zweite ladt, sambt allen gelaut so darauf khommen unnd sollen die drei Clavir auss dem grundt new sein, mitt seinem Copula, die laden sollen springende laden sein.....

Koblenz, Staatsarchiv,

40 : 105.

Protocollen van het Domkapittel: 1)

1570/71, fol. 95. 1571, Maart, 19:

Capitulo placet, das das oberste... am orgel, dieweil es zu swach, new gemacht...

1572/73, fol. 18. 1572, Febr., 16:

Ist bewilligt eyn furschreiben an den bischof zu des Hertzigenbuss für den orgelmecher umb abschaffung *eyns Spaniers*...

Fol. 26., 1572, April, 15.

Capellas. Marie orgell. Conclusum das pestiff auff der capellen zu bessern. So bley am grossen orgell ubrich, das sollichs dahin gewandt...

1573, fol. 74, April, 1:

Deweil sich befunden das die orgelmecher mher gemacht als am werck verdingt gewesen ist myt innen gehandelt das sie sollen haben 540 daler und sein iren haussfrawen geschenkt 60 daler...

Düsseldorf, Staatsarchief.

124 - KEULEN, ST. MARIA IM KAPITOL.

1615, Augustus.

Overeenkomst tussen *Florens Hocquet* en Jacob Leendanus, namens het kapittel: „Irst soll die grosse und Principal Lade sex Register bekommen, Ein Prestant von 16 schoin, welke alle renovirt und von nehwen uberzint mussen werden. Ein Octaff zu welcher auch ein quart nodigh. Item desgleichen die Mixtuir allenthalben woll geherrt. Ein Cymball 3 dubbel, Basaunen von 16 Schoen gantz nehew. In den ander Laden sollen diesso neuen registeren gemacht werden. Ein

1) Mededeling van den Archief-directeur.

Borduin lautendt uff 16 Sch. soll vor den grossen pfeiffen gemacht werden gantz neh. Vox Humana new, Cymball oder Scherff, Trompett von 8 Sch. gantz new. Ein Coppel von 4 sch. neh. Sexquialtera, Cornet. Item soll dass Pedall ahn Principall angehenckt werden mit seinen Semitonij. Item müssen die Clavir, Zügel wellbredter Lysten da die Pfeiffen instehen renovirt und verendert werden uffs nehw...
50 : 637.

125 - KEULEN, ST. MARIA IM KAPITOL. Kleine orgel. 1614, November, 15.
..... Irstlich hab ich Anno 1614 den 15 Novembris das Positiff in Capitolio uff meine kosten von nehwen Materialien zu machen verdingt *Meister Florenz Hocque von Graff* nachfolgender gestallt.

Zum eirsten ist die Positiva viel tieffer gemacht mit ein augmentatio in der Bass von 6 Clavieren und nachfolgender Register daraus nehw: Copell von lauterem Zinn, Octaff, Mixtur, Cymball, Baspfeiff, Gemenhorn, Nasarth, Schalmei und die alle von Englisch Bley.....

50 : 638.

126 - LÜNEBURG, ST. JOHANNES¹⁾. 1551, Augustus, 25.

Das grosse Orgelwerck, welches den Kern der noch heute gebrauchten mächtigen Orgel bildet „stammt aus Herzogenbusch und ist von *Meister Jaspar Johanson* geliefert. Laut Vertrages vom 25. August. 1551 verpflichtete sich der Genannte, zugleich im Namen des abwesenden Meisters *Henrik Nieghehoff* und dessen Sohnes *Claues Nieghehoff*, der Kirche die grosse Orgel in seinem Hause „toe Hertigen Büschen an Holtz und Piepwerk“ ganz und gut neu zu machen; bis Pfingsten sollte die Ablieferung stattfinden. Den Transport bis Amsterdam hatte der Meister zu tragen und bis Lüneburg auch die Gefahr, die „eventure“, während die Fracht von Amsterdam über Hamburg bis zum Bestimmungsort von der Kirchgeschwornen übernommen wurde. Preis betrug 1000 jochimsdaler.....

127 - MUNSTER, ST. LAMBERTUS¹⁾. 1573, Juni, 10.

Ihm Jaer unserr Hern Dusent viffhundert soeventich drey upm Wunstag nha den derden Sontach Trinitatis was de 10 Juny hebben die werdigen Erfesten und vursichtigen Hern Pastorie Scheppen Provisoren und verordnete der kerspels tho Sunt Lambertt bynnen der Stadt Munster verdragen und gehandelt mit *Meister Arndt von Mill anders Lampeler Burger der Stadt der Hertzenbusch* an der andern syden also dat hie in Sunt Lambertz kerken up dat oxcel sall maiken und ordineren Ein orgelwerk van twelff voeten van dreen Clavigern, twen Positiven war die ordinancie hiervan hirnach volget. Den soll ehm dat kerspell bestellen alle materialia, wass hie tho den boderff und ihm notich is. Und soll und will sich *Meister arndt* wall vorsehen dat hie dat corpus und Structur darna ordinere, dat hie dat pipwerck gar ordentlich mach insetten und boven indt ronde maicken, Sall oick die trumpetten und schalmayen sampt allen ruischwerk also richelen und verwaren, dat sie nicht mogen umbslaen, und sollen alle drey laden sprinckladen syn und von guden wagenschott gemaiket werden. Sall und will oick die bellige van guden drogen bredder und ossen ledder maiken und van bynnen wall verwaren mit francein wie gebruchlich. Sall oick die Clavigern mit passlichen langen clavigern und Semitohnien die under den fingern wall angaen, nit tho small off tho breit, dat sie oick wall angaen und verwaren vor rutzen, klemmen und aen alle gebreck anleggen. Oick datt pedall so ordineren up syne maithe dat eth uprecht und ordent-

¹⁾ Mededeling van den Heer Reinecke te Lüneburg.

¹⁾ Mededeling van Dr Kaufmann te Osnabrück.

lich, nicht tho widt van den andren ligge, oick vor klemmen verwart sey, also dat die Clavigern und pedael nicht hangen blyven und dat werck konne hulen.

Unnd sall dat werck also ordinert werden, indt erste die overste lade sollen inhangen diessen nachfolgende registers: ein holpipe up sess voit ludende, ein octave van drey voeten, ein apenne fluiten van drey voeten, ein gemssenhorn van anderthalven voet, ein nasait van twee voeten, ein guide Symbell, ein quinthedeem van ses voiten ein Trumpette van ses voiten und ein tremulandt.

Item alle desse registers und geluedene soll man myt eynen claviger thosamen van C under dat grote F spelen und gebruecken. *Unnd up acht voeten tho spreicken und baven uthgaen(de) in datt veerde a.

Item in die Principaell lade sall thom ersten staen die vornste Praestant als die groithe koppel van twelff voett, octave van ses voet, Superoctave van drey voet Mixtuer van anderthalven voet, Ein walklingende Symmel, Scherpp, dat thosamen getagen sall maicken ein wall ludende principaell, noch sall staen up desser laden ein guiden trumpettenbass van ses voiten angaende van dat underste F, ahn dat D. sol. re. mit den pedael und allen clavigern tho spolen.

Item in der Positiff laden achter den rugge, sollen desse nachfolgende register in ordinert werden: Ein praestant van sess voiten, ein octave van drey voiten, ein Superoctave van anderthalven voeten, ein Mixtur van twee voeten ein scherpp walklingende, ein boorduyn up twelff voet ludende, ein holpipe up drey voet ludende, ein suffloit van drey firdell, ein Chrumhorn van ses voet, ein schalmey van drey voet, ein regaell van ses voet. oich sal hierinne eyn tremulant syn unnd sollen in allen dessen laden eyn ider syn ventyll hebben. In affschortinge des windes, damit die laden nicht sollen beschwert werden.

Unnd hefft sich Meister Arndt verpflichtet dess vorgeschr. geluider, laden, structuer belge und pipwerk als vorschr. uprecht, bestendich und wy einen frommen uprechten Meister geboert tho leveren.

Unnd sollen und willen die Scheppen, provisoren und gemeine kerspell tho Sunt Lambert den vorgeschr. M. arndt vor synen getruwen arbeit, kunst und flitigen dienst eins vor all geven und bethalen dreyhundert und viff und twintich daler tho dertich Braban stivers.....

Münster, Parochiearchief van de St. Lambertus. Orgelakten.

Bij de verplaatsing van dit orgel in 1821 vond men de volgende inscriptie op een windlade:

„Dit werck heft gemackt *Arent van Myl* anders genampt *Lampeler* ende heft ock gemackt tghede Holdtwerck, al wadt dae an gestoeffierdt is heft hy ock gedaen, ende syn Werck Heren syen gewest *Christian Lennep* en *Henrich Staelbroick* ende dit Werck is gemackt gewest indt Jaer *Ons Heren 1579* omtrendt den leesten Octobris, ende bidt ver den beschreven Mester, dat hy en salige Opherstententennisse indt chrigen.

2: 191.

127a - MUNSTER, DOM.

Uit een „Inventarium Organi für die angefangene Renovation“ van 1610 is de dispositie bekend van het in 1588—'90 door de gebroeders *Reinhardt* en *Diterich Lampeler* „Orgelbaumeisterei zu Münster“ gemaakte orgel bekend:

„Das obriste Clavier und Prinzipall-Lade“ 6 Register, als nemblich:

- Prestant aus dem vordersten C von 16 Fuss.
- 1 Koppel von 12 Fuss.
- 1 Mixtur.
- 1 Cymbell.

- 1 Oktava von 6 Fuss. Halbiert mit 2 Register.
 1 Regal von 6 Fuss. Halbiert mit 2 Register.
 Das zweite Clavier uf die zweite Lade zum ersten 9 Register
 1 Quintadon 6 Fuss lang und 12 Fuss sprechendt.
 1 Hollpfeiff 3 Fuss lang als 6 Fuss sprechendt.
 1 Trumpet von 6 Fuss.
 1 Octava von 3 Fuss.
 1 Opfenflöit von 3 Fuss.
 1 Gembsenhorn von 3 Fuss.
 1 Nasart von 2 Fusslänge.
 1 Schufflet 1 Fuss.
 1 Ruiss Cymbel.
 Das Reyck Positiff und dritte Clavier hat 12 Register als
 1 Prestant von 6 Fuss.
 1 Gedackt 3 Fuss lang und 6 Fuss sprechendt.
 1 Octava 3 Fuss.
 1 Superoctava.
 1 Holpfeiff 3 Fuss.
 Noch ein Gedackt von 4 (?) Fuss
 1 Schufflet.
 1 Mixtur.
 1 stemme Cymbell.
 1 Cornet von 6 Fuss.
 1 Scharmei von 3 Fuss.
 1 alten Vogell.
 1 Trummer von 6 Fuss.
 2 Lamersternen.
 1 Schortzung der beiden untersten Clavieren, so niedergedruckt werden.
 1 Pedall zu den beiden obristen Clavieren.
 1 Buten-Tremulant.
 2 Register zu den beiden Clavieren zum Pedall, zu treden ohne Pfeiffen.
 44:7.

128 - OSNABRÜCK, ST. JOHANN.

1592, Juni, 23.

Georgien Schlegel neemt de reparatie aan van het orgel in de St. Johann te Osnabrück...

„Irster tage wirklich angreifen ein new geblaiss uff dienliche groisse, dem wircke dreglich von achte fuess: darmit henfüro dasselb nicht movirt werden müge: und ein tremulant ferttge und anlegen.

dann ferrer das trompetenregister uff sechs fuess zu sprechende ingrossirn und ein stemmende Simmel, nach des wirckes gelegenheit, an stätt des Nusszimmeln oder was die am besten dreglich, machen und ferttge“...

9:249.

129 - STADTHAGEN, STADTKIRCHE.

1559, Juni, 8.

Wes mith den *Orgelmechern von Schwoll Corneliessen und Michaelen gebrudern* am 8 Junii anno etc. 59 gehandelt unnd verabscheidet.

Erstlich wollen die meister ein werck hie zum Stadthagen in die Kirchen von sechs fussen zurichten unnd mith seiner structur verfertigen.

In demselbigen werck sollen sieben gelauth sein, nemblich: ein prestant odir ein doff von sechs fusse; zum andern ein octavet von drein fussen; zum dritten ein guithe mixtur. Diese drei sollen sein das principall von sechs fussen. Das vierde soll sein

ein holfleithe von sechs fussen laudendt. Das funfte soll sein ein quintedene oder barpfeif von sechs fussen laudendt. Das sechste soll sein ein gemsenhornn von andirhalben fuss laudendt. Das siebende soll ein trumpett sein von sechs fussen mith zwein halben registern, das ein in den bass, dass andir in den discant zu gebrauchendt. Noch soll oben dem Clavir in der brust des wercks liggen ein lade mit vier glaudern das erst ein regal von sechs fussen laudendt, das andir ein Koppelfloyt von drein fussen laudendt, das dritte ein syfflet, das vierthe ein simmel, noch ein guithe trymelandt, die auf die glauder, darauf sie gehort, zu gebrauchendt. Item zu diesem werck wollder meister drei guithe blaseballe zurichten und lieberrn... das Blie und materialia zu dem wercke wollen die meisters darzu verschaffen... Dar gegen soll der raith den meistern vor solich werck das blie odir pfeiffen aus den beiden wercken, so hie in der Kirchen sein, geben, und dieselbigen auf ihren, des rait, kosten bis zu Zwoll lieberrn lassen. Darzu ihnen dritthalb hundert Joacimsdaler vergnugen.....

Stadthagen, Stadtarchiv K 53a.

130 - WESEL, ST. WILLIBROD.

1491.

Item up gudensdach nae sunte Barbara Wessel den baden gesant toe *Venloe nae den orgelmeker*, umb dat postyff toe maken, em gegeben 2 mr. 3 s.

72 : 59.

131 - WÜRZBURG, DOM¹⁾.

1614, Mei, 8.

Het Domkapittel besteedt de bouw van een nieuw groot orgel aan: „dem ersamen *M. Jacob Neuhoff, Burgeren und Orgelmachern zue Cöln am Rhein* ein newes orgelwerckh in dem Dombstieff zue Würzburgkh zu verfertigen angedingt und verliehen haben auf Mass und Weiss wie hernach volgett. Nemblich und zum Ersten als besagter *M. Jacob* neben dem Pfeiffenwerckh und wass zue demselben allerseits gehörig auch auf sich genommen das ganze Corpus vom Stuel, Casten, Gesprengen, Flügeln mit aller seiner Zue- und Angehörung zu fertigen, als seindt zue selbigem Endte zween gleichen Abriss gemachet, welche von eines ehrwürdigen Dombkapittuls wegen mit deroselben Sindici und dan vorgedachts *M. Jacob Neuoffs* aignen Handtschriefften beede unterschrieben. Vermög derselben solle ermellte *M. Jacob Neuhoff* das Geheuss und Casten zue dem Hauptwerckh und Ruckpossittiff zuesamt einem grünen Stuel, welcher neben dem Organisten bies in 16 Musicanten fassen möge.....

Ingleichen solle er sowoll zu dem Haupt- als Rückwerck oder Positif zwo gueter gehäber Windtladen mit sprengenden Registern vonn gutem dürrem Holz gemacht, auch mit zugehörigen Schrauben, Schliessen und wass sonsten mehr erfordert wirt. Sodan widerumb zwei volkommene Clavier, unden von C. D. Dis. E. F. Fis. G. Gis. A. und von dannen hinauf mit noch drey ganzer Octafen, auch zugehörigen Walzbretteren zu dem Pedal und Manual.

Sodan in dass Hauptwerck volgende Register machenn:

1. Ein Cappel uff 16 Schuhe lang, Chormass lautendt, in das Gesicht vonn Zienn.
2. Ein Pardon gleicher Gestalt uff 16 Schuhe.
3. Ein Octaf uff 8 Schuhe.
4. Ein Halpfeiff uff 8 Schuhe.
5. Ein Trompet von 8 Schuben.
6. Ein Flöet uf 4 Schuhe.
7. Ein Gembsenhoren uf 2 Schuh.
8. Ein Quintflöet.

¹⁾ Mededeling van den directeur van het Staatsarchiv.

9. Ein Nasath.
10. Ein zehenfache Mixtur.
11. Ein zehenfache Scharpff.

Inn dass Rückpositif aber solle er machen:

1. Ein Coppel von 8 Schuh lautend von Zienn.
2. Ein Quintaden von 8 Schuhen.
3. Ein Octaf von 4 Schuhen.
4. Ein Holflöet von 4 Schuhen.
5. Ein Schalmei von 4 Schuhen.
6. Ein Sieflöet.
7. Ein Cornet.
8. Ein siebenfache Mixtur.
9. Ein achtfache Scharpff.

So solle er auch ein Pedal von dem ndern C durch zwo ganze Octafen hinauf angehencket. Darneben auch zu mehrer Zier des Wercks ein gueter Tremlant, ein Vogelgesang, ein Trommel sambt einem Ventil, welches uf beeden Seiten zween Stern treibe, zugericht werden.....

Würzburg, Staatsarchiv, Würzburg, Stadt 7/518 Bl. 1.

132 - XANTEN, DOM. Oude Orgel¹⁾.

1552, Juli, 11.

Tho weten wie dat die werdige heren des capitells der kercken to Xancten myt meister *Johan van Gelren, oirgelmeicker*, up huyden dat(um) verdragen ind overkommen syn dat hy den *alden* orgell aldair in der kercken renoviren ind reformiren sall in manyren nae volgende.

Inden yrsten sall meister *Johan vurg*(enoempt) dat alde principaill werck wederumb reformiren myt enen nyen clavyr, item noch eyne lade maicken achter in dat groete werck myt eyne nyen clavyr, dair up to moecken eyne register trompetten, eyne register holpipe, eyne register quintedeyn van 6 voeten, eyne register quintefleuten. Item dat posityff te maeken myt ener nyen structuren ind myt eyne nyhe lade ind clavyr, dairup to maeken acht registeren folgende: Item eyne coppell, eyne hairpipe van 3 voeten, eyne superoctava, eyne holpipe ludende up 6 voet, eyne floet ludende up 3 voet, eyne Zymbel, eyne croemhorn soe groiff als men sy maicken mach, eyne regaell, eyne mixtuyr. Item eyne tremblant myt ener eygner laeden in dat posityff, soe dat sy geyneswegs dem werck schaden off hynderlich syn...

Düsseldorf, Staatsarchiv, Kapitelsprotokollen.

133 - XANTEN, DOM. Grote Orgel¹⁾.

1557, Mei, 21.

Meister *Johann van Gelre* quittiert wegen der „reformatio maioris et novi organi“ über den Erhalt von 140 Talern, 3 Maltern Roggen sowie ein Trinkgeld von 22 Talern. Er übernimmt gemäss 1557, Oktober, 6 das jährliche Nachsehen der Orgel für 6 Taler.

Düsseldorf, Staatsarchiv, Kapitelsprotokollen.

134 - MORLAIX, ST. MELAINE.

1585, Januari, 2.

Ce samedi deuxième jour de janvyer mil cinq cent et quatre vingtz et cinq à sept heures du matin, *maistre Arnault de Smetz, faiseur d'orgues resident à présent en ceste ville de Morlaix*, a congneu et confessé avoir esté payé et satisfait par noble homme *Richard Campion, sieur du Porlazon dudit Morlaix, procureur scindic en l'an présent de la paroisse de Sant Melayne du dit Morlaix* de la somme de trante cinq escuz sols ... pour racoustrer les orgues estantz en l'esglise parouchiale dudit Saint Melayne...

22 : 59.

¹⁾ Mededeling van Dr C. Wilkes te Düsseldorf.

135 - PARIJS, ST. LEU—ST. GILLES.

1603, Juni, 18.

Et premièrement fault demonstrer tous les thuiaulx des dites orgues et les remectre et restabli en leur première valeur.

Item fault visiter deument et bien le soummier et y remedier l'empruntement ou cornement et rejoindre toutes les chappes et les renouveler.

Item touchant la composition des jeux des dites orgues qui ne sont de grande valeur et pour y remedier, fault changer aucuns des dis jeux comme au (lieu) d'ung pied et demy qui y este mectre et fournyr un jeu de cornets de trois thuiaulx sur chascune marche.

Item au lieu du nazart qui y est, en faire ung aultre dont on s'aidera des estoffes qui y sont.

Item au lieu de la fourniture qui y est, faire et fournyr une autre fourniture composée de quatre ou cinq thuiaulx sur marche.

Item au lieu de la vieille simballe, en faire et fournir une aultre de trois thuiaulx sur marche.

Item au lieu de la vieille trompette qui y est, y fere et fournir un jeu de trompette de six pieds, les cornetz de fer blanc et les anches de cuivre.

Item fault fere et fournir un jeu de (clairon ?), sonnant de trois piedz de la mesme es(pèce).

Item fault fere et fournir un nouveau tremblant.

Item fault faire et fournir un nouveau clavier assavoir le cla(vier) racour..... jusques a la mi ré d'en hault dont ... augmenter(?) à tous les trois notes a scavoir est E la my, Dé sol ré, Ce fa ut et pour placer les dits thuiaulx, fault fere et fournir un petit sommier à part.

Item fault fere un clavier de pedalles qui tirera le clavier.

Item faire et fournir trois soufflets de quatre piedz de long et de deux piedz et dem de large, les pliz de bois et se ouvriront de trois pieds de hault.

Item fault fere tous nouveaulx portevents et beaucoup d'autres choses nécessaires à cest effect.

Mathhieu Langhedul, faiseur d'orgues, demourant à Paris rue du Bourg l'abbé, paroisse Saint Leu Saint Gilles... confesse avoir promis et promet à noble homme... de faire et fournir et livrer par le dit Mathieu Langhedul bien et deument au dict d'ouvriers et gens à ce conbnoissans tous... les orgues de la dicte église.

22 : 139.

136 - PARIJS, AUGUSTIJNENKLOOSTER.

1586, Maart, 3.

... Item fault fere un clavier de pedalles lesquelles ne feront que tirer le clavier depuis C fa ut a bas jusques a son octave, avec les faintes qui sont en tout onze marches; et le dit clavier de pedalles tirera tousjours la monstre du grand corps d'orgues.

Item fault fere les cornetz de fer blanc neuf au dessus trompette ou sacquebutte aultres ceulx qui y sont parce qu'ils ne vallent riens, mais seullement les anches qui se trouveront bonnes serviront.

Item fault desmonter tous les thuyaulx de leur sommyer, tant du grand jeu que du positif, pour les rafraichir et fere que le vent ne se perde et qu'il n'empruncte racoustrer et adoucir le clavier du grand corps d'orgues.

Item fault oster le jeu de musette, et au lieu d'icellui fault fere un jeu de clairon neuf de fer blanc et les anches de cuyvre, sonnant à l'octave de la trompette en hault.

Item fault fere un jeu de cornetz à boucquin commanceant en C sol fa ut qui est le meilleu du clavier et continuant tout le clavier en hault et depuis C sol fa ut en commanceant jusques a f fa ut, fault mettre quatre thuyaulx a chascune marche et depuis le my de B fa be my jusques a la fin, six thuyaulx a chascune marche et continueront jusques à la dernière marche, pour lesquels sera tenu le facteur

ferre un sommier neuf appart, au dessus des autres thuyaulx, pour ce jeu susdict tant seulement.

Item fault fere au positif autre de la fluste de trois piedz, une fluste de six piedz, bouchée pour jouer avec le jeu de cornetz, le tout bien sonnand et accordand. Item fault adoucir le clavier du positif et le rendre aisé à jouer parce qu'il est par trop fort à abattre.

Item fault fere au grand corps un jeu de ciflet au lieu d'un jeu de flustes de pied et demy qui est de présent, lequel jeu de ciflet sera à l'octave de pied et demy en hault, à decouvert parce que par marche le dict jeu aura deux thuyaulx pour chacune marche, dont le nasard sonnera a present sans l'ayde de sa quarte et dela quarte servira d'un jeu de ciflet pour le quel aura un tiran neuf.

Item fault accommoder le tremblant qui sera pour le grand corps d'orgues et pour le positif et un jeu de rossignol et de tabourin...

Fut présent en sa personne Jehan Languedueil, facteur d'orgues, natif de la ville d'Ypres en Flandre, à présent demeurant à Paris, rue Saint Jacques, au coing de la rue des Noyers, lequel a recogneu et confesse avoir promis... de ferre ou parferre bien et deument... les ouvrages et jeux d'orgues...

... le dict facteur nectoyera, remectra et accordera tant au grand corps que positif ou il sera trouvé besoin de réparation ou réformation; scavoir, le parremement, la fluste de six pieds, autre jeu de l'octave de trois pieds, la fluste de trois pieds couverte, la fourniture, la cymbale, le jeu de musette et le jeu de nasar auquel y a de présent deux thuyallx sur marche, duquel jeu de nasar sera tiré un jeu de pied et demy à quarte du dict nasar, dont sera fait un jeu de ciflet avec son tiran fait de neuf...

22 : 142.

137 - REIMS, CATHEDRALE.

1487, October 22 en 24.

Messieurs de l'église de Reims marchandèrent à Oudin Hestre l'organiste de faire les orgues pour l'église, de deux mil tuyaux, dont les trompes auroient 22 pieds de hauteur au dessus de la barrière, accordé à ton de chapelle, et tout à dire des ouvriers et doit avoir pour sa facon 500 l. t. et si luy doit on livrer et il croit mettre à profit et faire servir le fust des autres et les soufflets qui y sont.

Capitulum laudavit et approbavit tractatum initum per deputatos cum Oudino Heystre organista de Cameraco. pro novis organis conficiendis in ecclesia, ita tamen quod ipse Oudinus parva organa processionis existentia dicto tractatu reparet et in sono debito eadem concordet.

22 : 65.

138 - ROUEN, CATHEDRALE.

1382.

Overeenkomst tussen het kapittel en Godfried van Veurne. Geen technische byzonderheden.

22 : 25.

2. LITURGICA

140 - BERGEN OP ZOOM, ST. GEERTRUI.

1498.

Item opten avont van der processien generael als de sangers in der nacht songen metten organen ende speelluyden van der stad tsamen bet. 4 sc. 6 d.

Bergen op Zoom, G. A.,

Rek. der O.L.V.-Broederschap, 1498/99, fol. 16.

141 - BOXTEL, ST. PIETER.

1607/08.

Kerkrekening, fol. 28:

Item opten 11en Juny 1608 doer ordonnantie van den schouteth Lemonis gegeven aen *Mr. Rutger van Soemeren onssen organist*, voer eenen godts penninck ende dat hy in de kermis tot boxtell in de kerck hadden gespueelt eenen dubbelen aelbertus doende dier tydt 5 gl. 12 st.

Boxtel, G. A., Inv. No. 250.

142 - DELFT, NIEUWE KERK.

1546, Januari, 3.

Instructie van den organist *Pieter Adriaensz.* Behalve de dagen, waarop de organist moest spelen, wordt hierin het volgende geconditionneerd:

... „Item noch alsoe dicwyls als men in der kercke voersz. dienen sal mitte blaeuwe fluwele ornamenten ende roede damaste ornamenten ende voerts alle apostelen daege, sal hy gehouden weesen te spelen naer Ita missa est een *lytgen ofte moutet*, ende insgelycz mede naet loff upte selve daegen ende ander feesten voire gememoreert een *lytke ofte moutet*”...

Delft, Kerkeradsarchief der Ned. Herv. Gemeente, VII L a, No. 4.

143 - GOUDA, ST. JAN.

1498.

Als dat die seven gheteyde sanghers sullen die eerste Vesper die Metten ende die Hoehemisse doen ende singhen mit die groete orghelen.

7, XXXV : 214.

144 - 's-GRAVENHAGE, ST. JACOB.

1550, Maart, 26.

Instructie voor den organist *Andries van Coolhem*. Behalve de dagen, waarop de organist moest spelen werd het volgende geconditionneerd:

... „Ende indient zoe verre quame datter by de kerckmeesters geordonneert werde dat men alle Sonnedachs ende slechte heylige daghe de geheele hooftmisse songhe in musique, dat *hij alsdan gehouden sal wesen te spelen deselve misse mit dorghel* die hem goetduncken zal, mits vermerende zyn weddens vier der selve ponden sjaers.”

13a : 70.

145 - 's-HERTOGENBOSCH, ST. JAN¹⁾.

Dit is die ordinantie, hoe die sanghers dit navolgende lof singhen sullen. In den iersten sal die organist (naedien die costers metten fraters dat luyden totten voerscreven lof afgelaten sullen hebben ende nyet eer) een lange poese spelen om die sanghers by te comen, ende dan sal die sangmeester beghinnen dat responorium Tuam Crucem dwelck die sanghers stateliken uuytsinghen sullen. Dan sullen twe iongen dat versche singen: Adoramus. Dan sullen die sanghers die repetitie weder singen ende die iongen dat Gloria, ende die sanghers die repetitie. Dan sal die

1) Mededeling van Prof. Dr A. Smijers te Huis ter Heide.

organist spelen een langhe pose ende dan sal die sangmeester beghinnen den hymnum: *Vexilla regis* mitten iersten versch, die organist dat tweede versch, die sangers dat doirde, die organist dat vierde, die sangers dat vyfte, die organist dat seste versch. Dan sullen twee iongen sitten op haer knien singende: *O crux ave spes unica*, dwelck men driewerf repeteren sal ende stateliken ende lansem singhen sal. Dan sal die organist spelen dat leste versch: *Te summa deus*, dat gespeelt synde, dan sullen twee ionghen dat versikel: *Hoc signum crucis* singen ende dan die priester die collecte: *Deus qui sanctam crucem ende Dominus vobiscum*. Daeraen sal die organist spelen *Benedicamus Domino*, ende dan sullen die sanghers singhen die antiffen *O crux gloriosa*. Sal hy singhen oetmoedelyck in simplen sanck.

's-Hertogenbosch, Archief III. L.-Vrouwe-Broederschap, N. 69. Laudes de sancta Cruce, fol. 55.

146 - KAMPEN, ST. NICOLAAS.

1416.

In den Irsten soe sal men die hoectiden van den hilligen cruce hoechtylike begaen in der hillige kerken, alsoe dat men des avonts toe vesperen dienen sal mitten cappen, opten orgele spelen ende hoechtylike singen ende des morgens eene vroemisse singen mit vier scoelren.

Een bepaling uit de oprichtingsacte van de H. Kruismemorle.
52a, 1840: 38.

1517, October, 11.

Bij het bezoek van Philips van Bourgondie aan Kampen:

„Men spoelden opt groote orgell en men sanck in discant *Te Deum*, en daerna: da pacem, Domine”.

Kamper Kronyk van Johan van Breda.
71, 6: 9.

1531.

Ende opten selven dach als salige Willem starff, worde tloff voirz. mit hoichtylicker solemniteiten ende mede mitten orgell aengeheven ende tot noch toe (1546) alsoe onderhouden ende continueert.

8, XIII: 117.

1544, Augustus, 24.

Ter gelegenheid van de verovering van Düren door Karel V:

„Soe hefft men gespoelt opt groot orgell en gesongen in musycke zeer schoone *Te Deum Laudamus*”.

8, XIII: 140.

1551, April, 19.

Ter gelegenheid van de Sacramentsprocessie:

„Coemende weder in Sunt Nicolauskercke hebben die paters gesongen *Te Deum* en men spoelde opt groete orgell en oick die gantse misse doer”.

8, XIII: 146.

147 - LIER (Z.-H.), ST. JORIS.

1566.

De pastoor van Lier was aanhanger van de nieuwe leer...

„heeft ook vyf of zes zondagen zoo voor zoo na die preeke, duytsche psalmen in die kercke met eenige jongens gezongen, terwijl 't orgel er onder speelde”.

36, 1862: 125.

148 - RHENEN, ST. CUNERA.

1571.

Die heren schoolmr., custos, organist ende blaser dat sy op te vier hoochtyden die hoehemis solemniter singen ende provideren ergo hier 33 sc.

Rhenen, G. A., Kerkrekening.

149 - REIMERSWAAL.

1568, Juni, 22.

Burgemeesters en kerkmeesters nemen *Gerard le Hardy* aan als organist. Hij moest spelen „des Sonnendaechs ende Heylichdaechs die hoechmisse, vesper ende loff, ende oock in omnibus profestis duplicibus ende triplicibus, die vesper, hedt loff ende des feestdaechs te deum ende benedictus in de metten...

Item sal oick denselfde Mr. Gerardt ghehouden syn alle dagen hedt lof te spelen, soe lange *de toendagen van der marct duren* zullen, ende voerts allen votyfmissen ende loven van der gilden over het extraordinaris loen, daer thoe staende"...

66, VIII: 8, 9.

150 - TIEL, ST. MAARTEN.

De organist van de *stad Tiel* moest spelen o.a. op:

„Ooick sal die orgelist gehalden wesen nae idt loff in summis festis ende solemnibus festis als die vier hochtyden mit oir naevolgende drie heylich daech Ascensionis Domini, Trium Regum ende dergelyken, spelen een Moutet off meer na wtwysing der festdaghen.....

Voirt so moit den orgelist idt gansche iair doir, allt avont spoelen idt loff gesticht in die eer van onser lieven vrouwen met gesengen nae wtwysing des tyts".....

66, I: 118, 119.

151 - UTRECHT, DOM.

Omstreeks 1350.

De officio rectoris organorum.

Iste habet curam organorum sub expensis magistri et receptoris prebendarum fabricae deputatarum. Et habet psallere in organis in vesperis et missa omnium festivitatum majorum et antiquarum, quibus canonici legunt epistolas et evangelia eciam ad matutinas in Septuagesima Te Deum et ad Benedictus antiphonam. Ministrantes in follis habet dictus receptor renumerare. Et pro salario habet a capitulo videlicet collectore prebendarum decendentium, 45 solidos bonorum.

74a: 105.

151a - UTRECHT, BUURKERK.

1497.

Pastors en kerkmeesters nemen tegen Pasen 1497 *Johan breen claes zoen van beest* tot organist van de Buurkerk aan. Hij moet spelen op „alle die feesten ende hoechtiide”, zooals dat met hem overeengekomen is tegen een salaris van 8 postulaat gulden 's jaars. Hij zal extra gehonoreerd worden voor het spelen van de gildenmissen, 's morgens om 7 uur en voor het spelen van het O.L.V.-lof, 's avonds om 5 uur.

Utrecht, G. A.,

Archief van de Raad 32, fol. 73.

152 - ZWOLLE, ST. MICHAËL¹⁾.

Omstreeks 1380.

Johan Cele, rector van de Zwolse School, was tevens een groot musicus:

Ubi (scilicet in ecclesia) et ipse hilariter praesens totum chorum concordie modulatione rexit, ac etiam sepe in festis summa cum exaltatione in organis cecinit, verus imitator sancti regis David effectus, qui coram arca Dei cytharam saltans ac gratulans percussit.

16a: 172.

1557.

Is met toedoen der Kerckmrs. door de *Heren Cameraers* geacc. mit en angenomen tot een organist *Mr. Johan Peters* dat hy dat selve ambt dermaten bedienen sal als een guet organist schuldig is te doen und alle Festen und Hochtyden na gewoen-

¹⁾ Op deze plaats en op de Kamper teksten werd ik gewezen door den Heer Thom. J. de Vries te Zwolle.

heit deser Stadt bespoelen und die instrumenten (d.w.z. de registers) stemmen alst behoert en sol d'selve also bewaren 4 jaer lank verbonden wesen ten weer dat het schepenen anders beliefd, des so sollen hem *Schepenen ende Raedt* die oelde pen-dien van 32½ goltg : 2½ gl. sjaers en de Kerckmrs. ook 2½ ggl. jaerlijks verbeteren.

Zwolle, G. A.,

Register van Aenneming van Stadsdieneren.

3. ARCHIVALIA BETREFFENDE ORGELMAKERS

153 - Mr. EYMBERT, ELBURG.

1527, Augustus, 30.

Voert vuer Hermen Arntes ende Dirck van Wetten, scepenen in der tiit (van Elburg) is gekomen Lyesbet, zelige meyster Eymbert organyst dochter ende bekende dat Riintgen, hoer stiefmoeder ofte moeyken, wel vernoecht ende betaelt heft van alsulck versterff ende goet, rede ende onrede, neet uytgescheyden, als hoer van hoer selige vaeder aenbestorven ende aengeërft is ende bedancket hoer deer scheydinge ende deylinge des versterfs goeder betalinge uytgesecht alsulck andeel, recht ende toseggen als se heeft aen dat orgel ofte scholt to *Hattem* ende tot *Barnefelt*, sonder argelist.

6, 1923 : 151.

154 - Mr. HANS GRAUROK, ZUTPHEN.

1534, April, 18.

Opten Saterdag nae quasi modo geniti vur Andries ende Jo. Schimmelden M. Hans Graerock orgelmeker is burger gemaict ex gratia ind hiefft sin burger eedt gedaen.

Zutphen, G. A., Inv. No. 841, pag. 86.

155 - HERMAN NIJHOFF, LEEUWARDEN ¹⁾.

1546, Juni, 21.

Opten XXIen Juny becande *Hermen Nychoff*, orgelmaecker toe *Lewerden* mede als volmacht Nele ariensdr. synre huysfr. vercoft te hebben Gerryt Heeckt. Johanna syne huysfrouwe 1½ g gld. jarlicx vuyt Johan Arents huys by de caeck nae luyt des principale briefes.

Zwolle, R. A.,

Getuigenissen en transporten van Zwolle 1532—1549.

156 - JACOB NYHOFF, KEULEN.

1619, April, 4.

Jacob Nijhoff antwoordt op het ongunstige rapport, dat door den organist van de Dom te Würzburg is uitgebracht op het door hem in die kerk gebouwde orgel: ... „So viel nun ohnlangss gedachten Herrn Vincentzen befundene Mengel betrifft, habe ich dieselbe verhoffentlich also verbessert, dass ehr damit zuefriden sein würdt. Was aber se er fernerss seinem Bericht dess Windts und Laden halben eingerückt und ahnfänglich die Bälge ahnlangett, habe *ich von meinem Vohreltern, so iederzeit auch berühmte Orgelmacher gewesen*, allzeit gehörett, dass ein breiter Balge als in deme der Windt deren Ventil nicht so geschwindt zueeilen könne, so ehr recht proportioniret, einem weitt stetterm Windt ass ein schmaler führe. Die Laden und dass dieselbe zue klein sein soll betreffend gibe ich meniglichem, deme derogleichen Manier wohle bekandt, zue erachten, ob dieses, wass darinnen ist, darein zue bringen gewesen, so sie zue gering wehre. Es mogte aber mehrgeachtet Herr Vincentzen derogleichen Springwehre. Es mogte aber mehrgeachtet Herr Vincentzen derogleichen Springladen noch etwass Berichts und Wissenschaftt ermangeln, weiln villicht alle Werck, so ehr bisshero gesehen, uf Schleiffladen gericht sein gewesen”...

Euer Hochehrwürden und Gnaden dinstwilliger Jacob Nyhoff.

Würzburg, Staatsarchiv. Würzburg Stadt 7/518 Bl. 18.

¹⁾ De heer A. P. Oosterhof te Leeuwarden maakte mij op deze plaats attent.

157 - FAMILIE NOSTER, NIJMEGEN.

Blijkens de burgerboeken werd in 1521 Jan Noster, organist, burger van Nijmegen. Waarschijnlijk is deze het, die tot 1535 als „M. Johan die organyst” voorkomt. Over 1535 ontving hij nog een deel van zijn salaris; misschien heeft hij zich in dat jaar uit dit ambt teruggetrokken om zich uitsluitend aan de orgelbouw en het muntsnijden te wijden? Als organist werd hij opgevolgd door een andere Mr. Johan, voluit ook wel Johan Swagerman Henricksz. van Venlo genoemd. Deze organist stierf in 1560; hij werd opgevolgd door een nieuwen organist, die afwisselend Hendrik van Arnhem en Hendrik Noster wordt genoemd. Hij bleef tot 1595 organist. Deze Hendrik Noster was getrouwd met Hilla, dochter van Arndt Kanis Joh.zn. en Jutta de Vale en dus verwant aan de bekende Nijmeegse familie der Canisii. Deze Hendrik bleek in allerlei kunsten ervaren. Bij raadsbesluit kreeg hij in 1570 verlof een watermolen van eigen vinding in de Waal te leggen. Hij was betrokken bij de aanschaf van een klokkenspel in 1579 en kreeg vervolgens opdracht dit geregeld te bespelen. In 1581 zette hij wijzers op het torenuurwerk. Zijn vader is hij ook opgevolgd als ijzersnijder, want hij stak het wapen van de stad in de stadsbrandijzers. Johan Hendriksz. Noster, zijn zoon dus, was muntsnijder van de Gelderse munt te Arnhem in 1575¹⁾.

158 - FAMILIE SLEGEL, ZWOLLE.

1545. Februari, 25.

Anno ut supra den XXVten dach february becade meyster Jorgen slegel orgelmaecker ende meryken syne huysfrouwe vercoft te hebben..... 3 g. g. jaerlicx op paesschen uuyt oer huys in de sassenstrate.....

Zwolle, R. A.,

*Getuigenissen en Transporten van Zwolle No. 2.
Omstreeks 1570.*

Brief van de gebroeders Cornelis en Michiel Slegel aan de kerkmeesters van de St. Lambertus te Munster, waarschijnlijk met de bedoeling de opdracht voor de bouw van een nieuw orgel te verkrijgen. In dit schrijven sommen zij de orgels op, die zij hebben gebouwd²⁾.

„Int Jaer van sestech makede wy en Werck tho alw(Aalten) by Brefort (Bredevoort) int lant van Gelder by bockholt (Bocholt).

der nach dem grave van Schomborg (Schaumburg) thom stat Hag (Stadthagen), der nach dem grave van der Hoy (Hoya) tho nyenborch (Nienburg) en werck van ses foet op twalff luden(de) der bevoorren dor den marrichgrave geslagen wort hat wy hom eyn klynn werck gemakt op sess foet luden(de).

Dar stet na thor Hoy ock en postyff up syn sadel tho sybbeklo (Sibculo)

tho Worrendorp (Warendorf bij Munster) und

tho olss (Alst) inde gravschap van bentem (Bentheim)

tho oldensel (Oldenzaal)

tho Hellendorn

mit uns tho Bremen in onsser lewe frou kerke, ock in Dom wermaket.

tho Hildesum (Hildesheim) int sant Andress kerck

weder en inde gravschap van der Hoy tho berssen (Bassum)

mit ons tho Kampen in en kloster

den Grav von Oldenborch en werk gemakt van sess fot

vor disser tiet ock ene postyff tho Zwolle

twe werk gemaket in jaer van negen fertich in Osfryslant by emden gemakt op dorp twe werk

noch hen op her myt ons tho Zworte water im Kloster en werk van drie fot up sess luden(de) des noch salle mer sy hen on her.

Munster, Parochiearchief van de St. Lambertus, Orgelakten.

¹⁾ Mededelingen van den heer Daniels, Gemeente-Archivaris te Nijmegen.

²⁾ Mededeling van Dr W. Kaufmann te Osnabrück.

BAUSTOFFE ZUR GESCHICHTE DER NIEDERLANDISCHEN ORGEL IM 16. JAHRHUNDERT

Es ist allgemein bekannt, dass die Niederlande von etwa 1450 bis zum Anfang des 17. Jahrhunderts eine lange Reihe sehr grosser Komponisten hervorgebracht haben. Ein Exkurs über diese Meister (Obrecht, des Prés, di Lasso, u.a.) in ihrer Bedeutung für die Entwicklung der Tonkunst würde den Rahmen dieser Arbeit überschreiten.

Nun wäre es freilich sehr befremdlich, wenn mit dieser Blütezeit der nationalen Musikkultur nicht ein Aufblühen der niederländischen Orgelbaukunst zusammengefallen wäre.

Diese Parallele hat es denn auch in der Tat gegeben: die niederländischen Orgelbauer haben in Westeuropa zumindest einen gleich starken Einfluss ausgeübt wie die niederländischen Komponisten. Die Orgelbauer waren, genau so wie die Komponisten, Organisten und Sänger bis weit über die Grenzen ihres Stammlandes sehr beliebt.

Während nun über die Grossmeister der Komposition eine sehr umfangreiche Literatur vorliegt, ist dagegen die niederländische Orgelbaukunst noch wenig zum Gegenstand eingehender Untersuchungen gemacht worden. Ansätze dazu finden sich, namentlich in den Niederlanden, kaum. Vielleicht lässt sich dieses Manko erklären aus dem Umstande, dass die Niederlande, zumal die vorwiegend protestantischen nördlichen Provinzen der Niederlande, eine verhältnismässig grosse Anzahl von Orgeln aus dem 17., 18. und 19. Jahrhundert besitzen, wodurch das Interesse für die Geschichte der Niederländischen Orgel sich auf diese Jahrhunderte beschränkt hat, obwohl es ebenfalls über die Niederländische Orgel der Barock- und Spätbarockzeit keine einzige zusammenfassende Untersuchung gibt. Im Grunde genommen ist dies auch unmöglich, solange nicht die Geschichte der Niederländischen Orgel von ihren Anfängen an untersucht worden ist. Aus diesem Grunde habe ich denn auch die Darstellung der Geschichte der Niederländischen Orgel im 16. Jahrhundert angefangen, wobei mir das mittelalterliche Material als Einleitung zu dieser Darstellung gedient hat.

Es sind in der deutschen Musikhistoriographie einige Werke erschienen, welche den regionalen Orgelbau behandelt haben, z.B.

L. Burgemeister, „Der Orgelbau in Schlesien“; W. Haacke, „Die Entwicklungsgeschichte der Orgelbaukunst im Lande Mecklenburg-Schwerin“, und I. Rücker, „Die deutsche Orgel am Oberrhein um 1500“, welche die Geschichte der Orgel in Schlesien, Mecklenburg-Schwerin und am Oberrhein dargestellt haben. Diese Studien haben den Nachteil, dass sie die Orgelgeschichte solcher Gegenden beschrieben haben, für deren selbständige Orgeltradition es keine Gewähr gibt; dies trifft wohl am meisten zu für das Werk von Haacke. Es liegt keinerlei Grund zu der Annahme, dass die Orgel in Mecklenburg-Schwerin einen Typus für sich dargestellt habe.

Ganz anders verhält es z. B. mit dem niedersächsischen Typ. Und auch für die Niederlande ist man dazu berechtigt. Denn diese wiesen eine Orgelbaukunst mit einem durchaus eigenen Gepräge auf, eine Kunst, die sich, jedenfalls nach 1400 zum grössten Teil selbständig entwickelt hat. Die Niederländische Orgel bildete eine Klasse für sich, wenn sich auch in dem Niederländischen Orgelbau verschiedene Richtungen und Schulen ausprägten.

Ich beabsichtige denn auch in dieser Untersuchung u. a. den nationalen Charakter des niederländischen Orgelbaus darzutun.

Es war unmöglich, die Geschichte der Niederländischen Orgel im 16. Jht. mit Hilfe des schon bekannten Quellenmaterials zu schreiben. Es fand sich zwar in der verstreuten Literatur vieles Material über die alte Niederländische Orgel, das sich aber als Baustoff für eine umfassende Untersuchung als unzureichend erwies. Ich habe deshalb jahrelang fast alle niederländische Archive darauf durchstöbert und dabei viel völlig unbekanntes Material zutage gefördert. Bei meinen Archivuntersuchungen habe ich mich, zum grössten Teil, auf die heutigen Niederlande beschränken müssen und auch hier war manches nicht zugänglich, da besonders wertvolle Archivstücke schon seit einigen Jahren in Kellern aufgehoben sind. Dennoch glaubte ich an Hand des verfügbaren Materials eine geschichtliche Darstellung der Niederländischen Orgel, namentlich aus dem Gesichtspunkt der historischen Dokumentation, geben zu können.

Möge diese Untersuchung den Auftakt bilden zu einer Reihe von Veröffentlichungen, die schliesslich die ganze Entwicklung der niederländischen Orgelkunst umfasst.

KAPITEL I

DIE ENTWICKLUNG DER ORGEL BIS ETWA 1500

In diesem Kapitel wird die Entwicklung der grossen Orgel aus dem Positiv gezeichnet. Es war dabei nicht möglich, eine Entwicklung des *niederländischen* Instruments zu skizzieren, weil das Material dazu fehlt.

Die ältesten uns bekannten Hauptwerke niederländischer Orgeln datieren aus der Mitte des 15. Jahrhunderts: Zwolle, Liebfrauenkirche, 1447 und 1454 (114) und Delft, Alte Kirche, 1455 (26 und 27). Aus den Kontrakten geht hervor, dass diese Hauptwerke noch „blokwerken“ waren. Ein „blokwerk“ ist eine grosse Mixtur, die alle Pfeifen einer Windlade enthält. Die Pfeifenreihen solch eines „blokwerk“ können nicht einzeln zum Erklingen gebracht worden, sondern jede Taste lässt zugleich alle ihr gehörigen Pfeifen erklingen. Die grosse Orgel in der Alten Kirche zu Delft hatte, laut des Vertrages aus 1458, ein „blokwerk“ mit einem Manualumfang „F-a“, 4-32 fach. Es ist in diesem Kontrakt, und auch in anderen, die Rede von „dubbelt princhepael“. Dufourcq (23 : 80) ist der Meinung, man habe unter „principalia duplicia“ zu verstehen, dass es zwei auf einer Lade stehende Hauptwerke gegeben habe, nämlich ein zinnernes und ein bleiernes. Meiner Meinung nach aber gab es nur ein Hauptwerk, dessen Prospektpfeifen aus Zinn waren mit einem Hintersatz aus Blei. Der Kontrakt aus Löwen, 1445 (75), bestätigt diese Auffassung. Wie bei vielen Mixturen gab es Doppelchöre (ein zinnerner und ein bleierner), aber diese Pfeifenreihen haben dann zweifelsohne eine verschiedene Mensur gehabt. Das „blokwerk“ kannte nur Prinzipale, keine Flöten und Zungenstimmen.

Das Rückpositiv kann mit dem Positiv oder Kleinorgel verglichen werden. Es wies neben Prinzipalen auch Flöten und Zungenstimmen auf. Das grosse Unterschied zwischen „blokwerk“ und Rückpositiv aus dem 15. Jahrhundert und der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts bestand darin, dass letzteres wohl das Registerprinzip kannte, das es dem Organisten ermöglichte die Pfeifenreihen nach Belieben einzeln oder zusammen zu benutzen. Das Rückpositiv besass ein „blokwerk“ im kleinen, das aus einer Mixtur mit fortlaufendem 4' und daneben als besondere Register eine Flöte und/oder ein Rohrwerk.

Interessant ist die Frage, seit wann das Rückpositiv auftrat. Die Beweise sind genügend zur Hand, dass das Rückpositiv schon in der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts gebaut wurde. Der Kontrakt betreffs der sogenannten „alten Orgel“ in der Alten Kirche zu Delft (26) enthält die Bestimmung, dass diese Orgel der Form nach der Orgel im St. Peter zu Leiden und dem Klangcharakter nach der Orgel des Utrechter Domes gleichen solle. Die Delfter Orgel sollte ein Rückpositiv erhalten. Man kann daraus schliessen, dass auch die Leidener und Utrechter Orgel ein Rückpositiv besessen haben muss. Denn das Rückpositiv ist was die Form und den Klang betrifft so wichtig, dass eine Vergleichung dieser Orgeln unmöglich gewesen wäre, wenn das Leidener und Utrechter Instrument kein Rückpositiv gehabt hätten. Die Utrechter Orgel nun wurde 1434 vom Maastrichter Orgelbauer Anthonie van Elen gebaut, sodass mit Bestimmtheit behauptet werden

kann, dass das Rückpositiv in den nördlichen Provinzen der Niederlande seit 1434 vorkommt. Auch die Kontrakte inbetreff der Orgel in Zwolle (114) aus den Jahren 1447 und 1454 enthalten eine Bestimmung, dass das Instrument ein „possatief“ besitzen solle. Mit diesem „possatief“ kann schwerlich etwas anderes als ein Rückpositiv gemeint sein.

In den südlichen Provinzen kam das Rückpositiv wahrscheinlich noch früher allgemein vor. Schon die Tatsache, dass der Maastrichter Meister van Elen ein Rückpositiv baute deutet darauf hin, aber überdies enthält der Delfter Vertrag aus dem Jahre 1458 (27) eine Bestimmung, nach welcher die grosse Orgel in der Alten Kirche den Orgeln in Holland, Flandern, Brabant oder Utrecht gleichkommen oder die übertreffen sollte. Was Holland und das Bistum Utrecht betrifft bezog diese Andeutung ohne Zweifel, wie im Jahre 1455 (26) auf die Orgeln zu Leiden und Utrecht, aber die Hinweis auf Brabant und Flandern beweist vielleicht, dass dort Orgeln mit Rückpositiven keine Seltenheit waren.

Klotz' Auffassung (38 : 33), dass das Rückpositiv um 1500 in den Niederlanden eingeführt worden sei, ist also falsch. Grosse Orgeln, die um 1460/70 gebaut wurden, besaßen zweifelsohne alle ein Rückpositiv, in den südlichen Provinzen schon um 1440/50.

Das Brustwerk kam seit etwa 1500 vor. Es ist aber nicht möglich dafür einen Dispositionstypus an zu geben, weil nur wenige Dispositionen bekannt sind, welche überdies stark von einander abweichen. Ausserdem hat es sich in der grossen Orgel nicht entwickeln können, weil man schon bald im 16. Jahrhundert dem Oberwerk den Vorzug gab.

Das Pedal kam sicher schon im Anfang des 15. Jahrhunderts allgemein vor. Darüber sind uns keine Einzelheiten bekannt, weil es immer den „blokwerk“ angehängt war: es war also nicht nötig in Kontrakte Bestimmungen über die Art des Pedals aufzunehmen. Man ist aber wohl berechtigt zu der Annahme, dass das Pedal als Bassklaviatur benutzt wurde.

Die kleine Orgel oder das Positiv lässt sich was die Disposition betrifft am besten mit dem Rückpositiv vergleichen. Es besass vorwiegend Prinzipale und daneben einige Flötenreihen und manchmal ein Rohrwerk. Die Orgel zu Löwen (75), von Adam van Elen aus Maastricht im Jahre 1445 erbaut war noch ein primitives Positiv, ein kleines „blokwerk“, das nur Prinzipale aufwies. Die im Jahre 1479 von Rudolf Agricola in der Martinikirche zu Groningen gebaute Orgel ist dagegen sehr reich mit Registern verschiedenster Klangfarbe ausgestattet. Darin kommen neben einander vollständige Reihen von Prinzipalen und weiten Flöten vor und ausserdem noch zwei

Rohrwerke. Diese Fülle der weiten Flöten erklärt sich aus Agricolas Kenntnis fremder Orgeln mit ihren vorwiegend sehr weiten Mensuren.

KAPITEL II

DIE ENTWICKLUNG DER ORGEL IM 16. JAHRHUNDERT

Das Hauptwerk im 16. Jahrhundert zeigt wesentlich dieselbe Struktur wie im 15.: immer noch ist das Hauptwerk ein „blokwerk“. In den südlichen Niederlanden liessen die Orgelbauer dieses Prinzip früher fallen als in den nördlichen Provinzen: um 1520 werden im Süden Hauptwerke mit Registeren gebaut, dagegen aber baute Hendrik Nyhoff, den man doch der Brabanter Schule zurechnen darf, bis etwa 1550 immer noch „blokwerken“. Die Utrechter Schule baute bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts noch „blokwerken“.

Das Dispositionsbild zeigt noch deutlicher diese Entwicklung: das Hauptwerk enthielt nur Prinzipale; ein Versuch Hendrik Nyhoffs, mit diesem System zu brechen, indem er zu Gouda im Jahre 1556 eine Rohrflöte aufnahm, steht völlig vereinzelt da, denn all seine andern Werke und auch die seiner Nachfolger haben ausschliesslich Prinzipale im Hauptwerk.

Die Entwicklung des Hauptwerks der grossen Orgel wurde gehemmt durch das Emporkommen des Oberwerks. Sogar im 17. Jahrhundert sind die Hauptwerke noch klein und haben sie neben Prinzipale nur ein oder zwei Zungenregister, keine Flöten jedoch.

Das Rückpositiv dagegen wurde immer umfangreicher: neben die Prinzipale traten verschiedene Flöten: enge und weite und auch einzelne Rohrwerke. Es kommt bei grossen Orgeln immer vor, bei mittleren Orgeln sehr oft, während es bei kleinen Orgeln immer dem Brustwerk weichen muss. Dies letzte ist verständlich, denn der Bau eines Brustwerkes ist viel weniger kostspielig als der eines Rückpositivs. Ausser in Groningen, Liebfrauenkirche, Breda und Diest finden sich nie Brustwerk und Rückpositiv neben einander auf einer niederländischen Orgel. Die Verbindung beider zu Breda und Diest lässt sich erklären aus dem Umstande, dass diese Instrumente nicht aus einmal gebaut wurden. Es ist uns nur ein Beispiel einer Disposition bekannt, die ein Rückpositiv und ein Brustwerk umfasst, nämlich in dem nie ausgeführten Bauplan für die grosse Orgel in Herzogenbusch aus dem Jahre 1617 (58). Das Nichtanwenden dieser Kombination hat folgende Ursache: die Funktion des Rückpositivs und des Brustwerks dem Hauptwerk gegenüber war dieselbe und darum wählte man eins von beiden Werken: für grosse Orgeln das Rückwerk, für kleine das Brustpositiv. Im Gegensatz zu den anderen

„Werken“ lässt sich von dem Brustwerk kein festes Dispositionsschema aufstellen.

Das Pedal erhielt im 16. Jahrhundert neben seiner früheren Funktion als Bassklaviatur nun auch die als cantus-firmus-Klaviatur. Ausser in Groningen und Breda erhielt das Pedal nie Bassregister, aber immer verhältnismässig oder auch sehr hoch klingende Register.

In keinem Pedal fehlte die Trompete 8', aber die Brabanter Meister statteten das Pedal ausserdem mit weiten Flöten wie dem Nachthorn 2' aus. Es blieb aber auch die Möglichkeit bestehen, das Pedal als Bassklaviatur zu benutzen, nämlich durch Kopplung mit dem Hauptwerk. Erst im 17. Jahrhundert fing man an, die grossen Pfeifen des Hauptwerks einzeln, durch Transmission also, vom Pedal aus spielbar zu machen. Eine Ausnahme von dieser Regel waren die Orgeln in der Martini- und Liebfrauenkirche zu Groningen. Erstere besass ein Pedal ausschliesslich mit Bassregistern, während letztere mit acht Registern, darunter Bassregister, aber auch c. f.-Register, ausgestattet war.

Das bezeichnendste Element der niederländischen Orgel ist ihr Oberwerk mit einem vollständigen weiten Labialchor. Es verdrängte bei den grossen Orgeln das Brustwerk und bei den kleinen das Rückpositiv. War das Instrument so klein, dass man neben dem Hauptwerk nur ein anderes Werk bauen konnte, so wählte man wieder das Oberwerk, z. B. Harderwijk (54).

Den Kern des Oberwerks bildet seine Pyramide aus weiten Flöten, daneben aber gab es immer einige Rohrwerke und bei grossen Orgeln auch noch einen, höchstens zwei Prinzipale und manchmal die Quintadena 8'.

Das Oberwerk findet sich seit dem Anfang des 16. Jahrhunderts. Es kam bei kleinen Orgeln oft vor, dass das Oberwerk wohl eine eigene Windlade hatte, aber keine eigene Klaviatur. Nur bei den Meistern aus Gelderland und Overijssel fehlte manchmal eine besondere Windlade für dieses Werk. Die Familie Slegel aus Zwolle baute bei kleinen Orgeln kein selbständiges Oberwerk, aber stellte auf der Hauptwerkklade erst die Prinzipale auf und dann die eigentlichen „Oberwerkregister“. Etwas später wandte Albert Kiespenninck aus Nijmegen dieselbe Methode an.

Die Manualkoppel kam schon im 15. Jahrhundert vor, fand, jedoch, ausser bei kleinen Orgeln, nicht häufig Anwendung. Die meisten Orgeln aus dem 16. Jahrhundert erhielten erst in späterer Zeit ihre Manualkoppel. Die Pedalkoppel mit dem Hauptwerk wurde eingeführt, sobald das Pedal selbständige Register erhielt, in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts.

Praetorius behauptet (57 : 107), dass die Springladen von niederländischem Ursprung sind und dies wird schon so sein. Er sagt aber

auch, dass die Schleifladen aus Deutschland stammen und dass in Deutschland arbeitende niederländische Orgelbauer sie um 1560 übernommen haben. Es ist sehr wohl möglich, dass Meister wie Fabian Petersen u.a. dieses Windladensystem ihren deutschen Kollegen verdanken, dagegen aber wurden die Schleifladen auch vor der Mitte des 16. Jahrhunderts in den Niederlanden selbständig angewandt: die aus der ersten Hälfte dieses Jahrhunderts datierenden und auf den heutigen Tag erhalten geblieben Orgeln zu Alkmaar und Oosthuizen besitzen Schleifladen. Im allgemeinen aber baute man in den Niederlanden Springladen.

Es ist eine sehr merkwürdige Erscheinung, dass zu einer Zeit, da längst die Spring- und Schleifladen Anwendung fanden, das „Blokwerk“ sich dennoch behauptete. Wo man in Orgeln aus dem 15. Jahrhundert ein neues Rückpositiv oder Oberwerk mit Springladen baute und dann das „Blokwerk“ beibehielt, könnte man das als Ueberrest eines überholten Systems betrachten. Es kam aber auch bei ganz neuen Orgeln vor, dass man nebeneinander die modernen Springladen und das veraltete „Blokwerk“ konstruierte: die Utrechter Orgelbauer machten es bei ihren grossen Orgeln so bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts. Diese merkwürdige Erscheinung mag wohl folgende Ursachen haben:

1. *Das Festhalten an der Tradition:* die Orgelbaukunst steckte nur erst in den Anfängen und nur langsam bürgerte sich jede neue Erfindung ein.

2. Das Registrieren der Orgelkompositionen und -improvisationen blieb noch lange von dem Vorhanden sein des „Blokwerk“ bedingt. Das c.f.-Spiel konnte auf dem Rückpositiv oder Brustwerk, Oberwerk und Pedal ausgeführt werden und genau verhielt es sich mit dem Triospiel: diese Werke boten zur Genüge Variationsmöglichkeiten. Daneben gab es das „Blokwerk“ mit ziemlich grosser Lautstärke.

Solange es noch kein Oberwerk gab, hatte die Orgel ohne allen Zweifel einen scharfen Klangcharakter. Die Erklärung dafür muss man, ausser in der Disposition, in den Mensuren suchen: diese waren ursprünglich eng, wurden aber später weiter, für die Oberwerke sogar sehr weit.

Die Manuale hatten meistens einen Umfang von F-a'', bei grossen Orgeln von F-a''. Dieser Umfang kam bei den grossen Orgeln schon im 15. Jahrhundert vor, während die kleineren Orgeln im 15. Jahrhundert einen Umfang von H-f'' oder a'' hatten. Das Pedal fing an mit derselben Taste wie das Hauptwerk und reichte meistens bis c' oder d'; began das Hauptwerk aber mit F, dann reichte das Pedal bis c oder d. Wenn das Pedal selbständige Register hatte, war der Umfang manchmal verschieden: bei dem angehängten Pedal stimmte

er nach der Tiefe mit dem „blok“- oder Hauptwerk überein, bei den selbständigen Registern des Pedals reichte er manchmal bis C.

Die Brabanter Schule führte um 1570 den Manualumfang von C-a" ein; sie mag diese von der Familie Scherer aus Hamburg übernommen haben.

KAPITEL III

VERSCHIEDENE TYPEN

Wenn die Niederländische Orgel auch der ausländischen gegenüber einen eignen Typ darstellt, so kommen doch bei der grossen Mannigfaltigkeit der Orgelbauschulen, wie die Niederlanden sie aufwiesen, ziemlich markante Unterschiede zwischen den Orgeln dieser verschiedenen Schulen vor.

Eine Uebersicht der Unterschiede kann man leicht aus den angegebenen Dispositionen ablesen.

Es ist in diesem Zusammenhang wohl interessant auf die Unterschiede der Niederländischen und Deutschen Orgel hinzuweisen. Die Orgelbaukunst in dem Rheinlande steht in hohem Masse unter dem Einfluss der Brabanter Schule, die norddeutsche aber weicht ziemlich stark ab. Das Hauptwerk der norddeutschen Schule enthält nicht nur ein Prinzipalchor, sondern auch weite und enge Labialregister und erfüllt folglich zugleich die Funktionen des niederländischen Haupt- und Oberwerks. Das Pedal stimmt zum Teil mit dem niederländischen überein, denn es hat hochtönige weite Labialregister und solistische Rohrwerke, ausserdem aber auch ein eigenes Bassrohrwerk. In Norddeutschland kam das Brustwerk bei grossen Orgeln regelmässig vor, während es sich in den Niederlanden nur bei mittelgrossen und kleinen Orgeln findet. Die deutsche Orgel übernahm von der niederländischen das Oberwerk und das Rückpositiv.

KAPITEL IV

EINIGE FRAGEN NICHT-TECHNISCHER ART

Es lässt sich schwer feststellen, seit wann die Orgel in den Niederlanden vorkam, weil die uns bekannten Jahreszahlen meistens sehr zufällig sind und man daraus fast nie Schlüsse auf das Alter der betreffenden Orgeln ziehen kann. Man kann als Regel annehmen, dass jede Kirche in der Stadt im 14. Jahrhundert eine Orgel besass. Die grosse Orgel erlangte im Verlauf des 15. Jahrhunderts eine allgemeine Verbreitung, wenn sie auch wohl im 14. Jahrhundert schon

vorkam. Auf dem Lande erschien das Instrument erst im 16. Jahrhundert. Obwohl die Verbreitung ziemlich allgemein war, trifft man es doch hauptsächlich im Lande von Groningen und Friesland an.

Die Aufstellung der Orgel in der Kirche ist sehr verschieden. Die grosse Orgel stellte man vorzugsweise unter dem Turm oder an der nördlichen Wand des Langschiffes auf. Die kleinen Orgeln standen entweder in der Nähe des Hauptaltars oder bei dem Altar einer Bruderschaft. Wenn die Kirche einen Lettner hatte, so war dieser der gegebene Raum, namentlich auf dem Lettner in Abteien und Klöstern. Bisweilen standen auf dem Lettner sogar grosse Orgeln, u.a. in der Lambertikirche zu Münster. (127)

Man hat oft die Behauptung aufgestellt, dass nach der Reformation die Orgeln zum städtischen Eigentum erklärt worden seien, während sie vordem kirchlichen Besitz gewesen seien. Es gibt Beispiele dafür, dass schon am Anfang des 15. Jahrhunderts die Stadtverwaltung oft den Organisten ernannte und bezahlte; ausserdem wurden die Orgeln häufig ganz oder zum Teil aus der Stadtkasse bezahlt. Herrschte zumal im 18. Jahrhundert ein reger Wettstreit zwischen den verschiedenen Städten, wo es die Orgel galt, so versuchten auch im Mittelalter und im 16. Jahrhundert schon die Städte einander auf diesem Gebiete den Rang abzulaufen. Es kam öfters vor, dass in den Kontrakten die Orgeln genannt wurden, nach deren Muster eine neue Orgel gebaut werden sollte.

Es ist oft, auch in der deutschen Literatur, behauptet worden, dass die niederländischen Orgelbauer, die im 16. Jahrhundert in Deutschland tätig waren, durch die religiösen Wirren gezwungen worden seien ihr Stammland zu verlassen: dies ist durchaus unrichtig. Mehr als ein Jahrhundert vor der Reformation trifft man die niederländischen Orgelbauer, namentlich flämischen und wallonischen, schon in Frankreich an und im 16. Jahrhundert dauert dieser Strom an: Brabanter, flämische und friesische Orgelmacher treiben allerorten ihr Handwerk, zumal in Deutschland und Frankreich. Beispiele stehen in grosser Menge zu Gebote: Oudin Hestre, die Langedulls, Antonius Mors, die Slegels, die Nijhoffs, Arent Lampeler van Mill, die Hocquets, Fabian Petersen, Julius Antonius Friese, Herman Raphael Rottenstein-Pock, u.a. Der Grund ihrer Tätigkeit in der Fremde war ausschliesslich der gute Ruf, den ihre Werke auch im Auslande hatten. Dass verschiedene Orgelbauer auswanderten lässt sich vielmehr erklären aus dem Umstande, dass es in den Niederlanden zuviel gute Orgelmacher gab. In den Niederlanden selbst ist diese Zeit eine Periode höchster Blüte. Das in das Kapitel VI aufgenommene Repertorium beweist wohl, dass in den Niederlanden sehr viele neue Orgeln erbaut wurden.

KAPITEL V

DIE ORGEL VOR UND NACH DER REFORMATION

Die Frage, welche Rolle die Orgeln in der Liturgie der römisch-katholischen Kirche spielten, kann bei ausschliesslicher Verwertung niederländischen Materials nicht restlos gelöst werden. Ich habe in diesem Buche nur einen Beitrag zur Lösung dieses nicht spezifisch-niederländischen sondern überall studierten Problems liefern wollen.

Dennoch glaube ich folgende Schlussfolgerungen aufstellen zu dürfen:

1. Die kleine Orgel diente vor der Reformation zu liturgischen Zwecken, sogar zur Begleitung des Chorgesangs. Nach der Reformation fiel diese Aufgabe weg und die kleine Orgel wurde infolgedessen vernachlässigt. In günstigen Fällen wurde sie im 17. Jahrhundert in eine Kirche ohne Orgel hinübergebracht.

2. Die grosse Orgel hatte keine liturgische Funktion: sie war vor allem Konzertinstrument. Nur bei sehr besonderen Anlässen bediente man sich der grossen Orgel zum liturgischen Gebrauch, wie z.B. bei Besuch höher Gäste und bei Prozessionen. Weil die grosse Orgel keine spezifisch katholisch-liturgische Aufgabe hatte, blieb sie bei der kalvinistischen Umwälzung erhalten. Viele Jahre nach dem Aufstand wurde die Orgel nur für öffentliche Konzerte benutzt, und erst im Laufe des 17. Jahrhunderts fiel ihr überdies die Begleitung des Gemeindegesangs zu. In Friesland zeigt sich die bemerkenswerte Erscheinung, dass die Orgel gleich nach der Reformation entweder angeschafft oder repariert wird. Es ist kaum wahrscheinlich, dass in diesen kleinen Dörfern die Orgel keine liturgische Aufgabe gehabt hätte.

Der Orgelbau lag in der Provinz Holland in den Jahren 1572—1580 völlig still, aber nachher holte man das Versäumte wieder nach. In Utrecht waren bei der Umwälzung im Jahre 1580 manche Orgeln beschädigt worden, sie wurden jedoch sofort restauriert. Es lässt sich nicht verkennen, dass die Reformation dem Orgelbau geschadet hat, denn die kleinen Orgeln wurden oft vernachlässigt und die Klöster und Abteien geschlossen oder niedergerissen. Dagegen aber wurden kurz nach der Umwälzung wieder neue Orgeln erbaut. Andererseits konnten auch nicht so viele neue Orgeln erbaut werden, weil die meisten Kirchen schon mit sehr guten Instrumenten ausgestattet waren. Auch im 17. Jahrhundert wurden verhältnismässig wenig neue Orgeln gebaut. Die grössten Orgelbauer, nämlich die Hagerbeers, bauten wenig neue Instrumente, waren aber stark beschäftigt mit dem Restaurieren und Modernisieren von Orgeln aus dem 16. Jahr-

hundert, die noch so gut erhalten waren, dass kein Bedarf an neuen Orgeln bestand.

Die Technik des Orgelbaus erfuhr durch die Reformation keine Aenderung, erstens nicht, weil die Funktion der grossen Orgel praktisch dieselbe blieb und weiterhin ist es kaum wahrscheinlich, dass die Orgelbauer ihre Baumethoden im Verlauf einiger Jahre hätten ändern können.

LIJST VAN AANGEHAALDE LITERATUUR

- 1 - Allan, F. Geschiedenis en beschrijving van Haarlem. 1874—1888.
- 2 - Antony, J. Geschichtliche Darstellung der Entstehung der Orgel. 1832.
- 3 - Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. 1875—
- 4 - Archief van het Zeeuwsch Genootschap. 1856—
- 5 - Beurden, A. F. van. Boxmeer, Geschiedenis van de parochie en van het Carmelietenklooster. 1897.
- 6 - Bijdragen en Mededeelingen der Vereeniging „Gelre”. 1898—
- 7 - Bijdragen tot de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem. 1873—
- 8 - Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel. 1874—1907.
- 9 - Bösken, F. Musikgeschichte der Stadt Osnabrück. 1937.
- 10 - Bossche Bijdragen. 1917—
- 11 - Bleyswyck, D. v. Beschrijvinge van Delft. 1667.
- 12 - Bouman, A. De orgels van de Grootte of Martinikerk te Groningen. 1941.
- 13 - Bouwsteenen van de Vereeniging voor Noord Nederlands Muziekgeschiedenis. 1869—1882.
- 13a- Brandeler, P. v. d. De Grootte of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage. 1893.
- 14 - Bulletin van den Oudheidkundigen Bond. 1899—1920; later voorgezet in het Oudheidkundig Jaarboek. 1921—
- 15 - Caecilia, Muzikaal Tijdschrift voor Nederland. 1846—1851.
- 16 - Calkoen, Diverse handschriften over Utrechtse Kerken. Utrecht, Gemeente-archief.
- 16a- Chronicon Canonicorum Regularium montis S. Agnetis. edit. Rosweyde. 1621.
- 17 - Cortum, Th. Die Orgelwerke der Evangelisch-lutherischen Kirche im Hamburgischen Staate. 1928.
- 18 - Dalen, J. L. v. De Grootte Kerk te Dordrecht. 1927.
- 19 - Das, G. Orgels en organisten te Arnhem; in Bijdragen en Mededeelingen der Vereeniging Gelre 1925, blz. 59—76.
- 20 - Dodt van Flensburg, J. J. Archief voor Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid in Utrecht. 1838—1848.
- 21 - Doorslaer, G. v. Historische aantekeningen betreffende de orgels van de St. Romboutskerk te Mechelen. 1924.
- 22 - Dufourcq, N. Documents inédits relatifs à l'histoire de l'orgue français. 1934/35.
- 23 - Dufourcq, N. Esquisse d'une histoire de l'orgue en France du XIIIe au XVIIIe siècle. 1935.
- 24 - Dufourcq, N. Les facteurs d'orgue étrangers en France, du XIVE au XVIIIe siècle; La Revue Musicale 14e année. p. 183.

- 25 - Eem, E. v. Aantekening van zommige Vernieuwde en Verbeterde Dispositiën in Kerkorgelen. Uitgegeven door A. P. Oosterhof en E. J. Penning, Orgelbouwkundige Bijdragen. Serie A, deeltje 1.
- 26 - Flade, E. Herman Raphael Rottenstein-Pock. Ein niederländischer Orgelbauer des 16. Jahrhunderts in Zwickau; Zeitschrift für Musikwissenschaft, 15. Jahrgang, 1932, S. 1.
- 27 - Fock, G. Hamburgs Anteil am Orgelbau im niederdeutschen Kulturgebiet; Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte, Band XXXVIII, 1939.
- 28 - Grégoir, E. G. J. Historique de la facture et des facteurs d'orgues. 1865.
- 29 - Haacke, W. Die Entwicklungsgeschichte des Orgelbaus im Lande Mecklenburg-Schwerin. 1935.
- 30 - Hasselt, G. v. Kronyk van Arnhem. 1790.
- 31 - Havingha, G. Oorspronk ende voortgang der orgelen. 1727.
- 32 - Hess, J. Dispositiën der merkwaardigste Kerkorgelen, welken in de zeven Vereenigde Provinciën als mede in Duytsland en Elders aangetroffen worden. 1774.
- 33 - Hoefler, F. A. Aantekeningen betreffende de kerk te Hattem. 1900. ¹⁾
- 34 - Kaufmann, W. Der Orgelprospekt in stilgeschichtlicher Entwicklung. 1936.
- 35 - Keppel, J. R. v. Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groote- of O.L.V.-Kerk te Breda in de XIVe eeuw.
- 36 - Kerkhistorisch Archief. 1829—
- 37 - Kerkorgel, Periodiek Het. Nummers 4 en 5.
- 38 - Klotz, H. Ueber die Orgelkunst der Gotik, der Renaissance und des Barock. 1934.
- 39 - Klotz, H. Das Buch von der Orgel. 1940.
- 40 - Klotz, H. Die Kölner Domorgel von 1569—'73; Musik und Kirche 1941, S. 105.
- 41 - Kok, A. Het tweede eeuwgetij van Bergens kerkverwoesting. 1774.
- 42 - Kraats, S. H. v. d. Enige artikelen over het orgel van de St. Jan te Gouda; Goudsche Courant 23 en 30 April 1938.
- 43 - Krebs, Dom J. Het orgel te Tongerlo. 1436—1935. 1935.
- 44 - Linssen, H. Die Domorgel zu Münster in Westfalen; Die Kirchenmusik 1939, S. 5.
- 45 - De Maasgouw. 1901.
- 46 - Mahrenholz, C. Die Orgelregister, ihre Geschichte und ihr Bau. 1930.
- 47 - Mémoires et Publications de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut, 1868.
- 48 - Mey, P. J. De orgels en organisten van de St. Nicolaaskerk te Kampen voor en tijdens de Reformatie. Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis. 57e stuk. 1940.
- 49 - Mueren, F. v. d. Het Orgel in de Nederlanden. 1931.
- 49a - Navorscher. 1873 en 1881.
- 50 - Nelsbach, H. Studien zur Geschichte des Orgelbaus in Köln; Zeitschrift für Instrumentenbau, Jahrgang 50, Nos. 18, 19 en 20.

¹⁾ Uitgegeven in de Werken der Vereeniging Gelre, deel I.

- 51 - Bakker R. en L. van Ollefen, Nederlandsche Stad- en Dorp-beschrijver. 1793—1801, dl. 3.
- 52 - Orgel, Maandblad Het.
- 52a- Overijsselsche Almanak. 1836—1858.
- 53 - Oud-Holland. 1883—
- 54 - Piersig, F. Der Orgelbau in Bremen; Bremisches Jahrbuch 1935.
- 55 - Pinchart, Archives des Arts. t. 1.
- 56 - Portheine, H. Orgels, Orgelbouwers, Orgelgebruik en Organisten in de voormalige St. Martinus en in de tegenwoordige St. Eusebius- of Grootte Kerk te Arnhem; Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, 1912, blz. 183.
- 57 - Praetorius, M. De Organographia. 1621. Nieuwe Uitgave 1929.
- 58 - Raugel, F. Les anciens buffets de Département de la Marne.
- 59 - Riemsdijk, Th. H. F. v. Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht. 1882.
- 59a- Schevichaven, H. D. J. v. De St. Stephanskerk te Nijmegen. 1900.
- 59b- Schiedam. De Zondagsbode der Herv. Gemeente te Schiedam. 24 Dec. 1919.
- 60 - Schyndel, R. v. Artikel over het orgel en de organisten van Woerden. Stichtsche Post 28 Febr. 1925.
- 61 - Scholten, Die Stadt Kleve. 1879.
- 62 - Sigtenhorst Meyer, B. v. d. Jan P. Sweelinck en zijn instrumentale muziek. 1934.
- 63 - Stahl, W. Geschichte der Kirchenmusik in Lübeck. 1931.
- 64 - Straeten, E. v. d. La Musique aux Pays-Bas avant le XIXe siècle. 1867.
- 65 - Taxandria. 1894—
- 66 - Tijdschrift der Vereeniging voor (Noord) Nederlandsche Muziekgeschiedenis. 1882—
- 67 - Töpfer-Smets, Lehrbuch der Orgelbaukunst. Band I. 1936.
- 68 - Wachendorf, J. A. Geheym-schrijver van Staat en Kerke der Provincie van Utrecht. 1759.
- 69 - Verslagen en Mededeelingen van de Nederlandsche Koninklijke Academie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde, XII.
- 70 - Werken van het Historisch Genootschap, III.
- 70a- Werken van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. No. 6. 1864.
- 70b- Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap. Deel III. 1880.
- 71 - Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis XIV, 1907.
- 72 - Witte, F. Tausend Jahre deutscher Kunst am Rhein. 1932.
- 72a- Wstinc, H. Het Rechtsboek van den Dom van Utrecht. 1895.
- 73 - Yernaux, J. Orgues et organistes du Pays Mosan. Bulletin de la Société des Bibliophiles liégeois. 1937.
- 74 - Zeitschrift für Instrumentenbau. 1930.
- 75 - Zierikzee. — Geschiedkundige beschrijving der St. Lievens Monster of Grootte Kerk te Zierikzee. 1834.
- 76 - Zomerén, C. v. Beschrijving der Stadt Gorinchem en Landen van Arkel. 1755.

REGISTER

De cursief gedrukte getallen achter de naam van orgelbouwers verwijzen naar de bladzijde, waar die orgelbouwers zijn vermeld in het Repertorium. De cursief gedrukte getallen achter de naam van een kerk of plaats verwijzen naar de dispositie van een orgel.

Het teken (O) achter een eigenaam betekent, dat de persoon in kwestie een organist was.

- Aalst, Jan van 70.
 Aalten, 45, 87, 199.
 Abcoude 45.
 Achlum 45, 99.
 Adriaensz., Pieter (O) 195.
 Aduard, Abdij 45.
 Agricola, Rudolf 12, 15, 92, 95, 203, 204.
 Albertus, Meester 55.
 Alkmaar, Kapelkerk 74, 83, 99.
 Alkmaar, Stadhuis 83, 99.
 Alkmaar, St. Laurens 3, 16, 19, 20, 24, 45, 73, 74, 75, 83, 99, 206.
 Alkmaar, Waagtoren 82.
 Alst 87, 199.
 Amerongen, Jan van 76, 128, 161.
 Amerongen, Jan Jansz. van 76.
 Amersfoort, O.L.V.-Kerk 22, 25, 80, 101.
 Amersfoort, St. Joris 3, 17, 23, 25, 27, 30, 35, 46, 79, 93, 99, 100, 101.
 Amsterdam, Nieuwe Kerk 3.
 Amsterdam, Nieuwe Zijdskapel 45, 48, 84, 93, 180.
 Amsterdam, Oude Kerk 18, 19, 22, 23, 26, 40, 41, 60, 61, 74, 75, 76, 81, 101, 102.
 Andernach 98.
 Andries, Meester 92, 151, 162.
 Antonius, D. 76.
 Antwerpen, O.L.V.-Kerk 22, 46, 51, 54, 55, 56, 58, 66, 98, 103.
 Antwerpen, St. Joris 66.
 Apeldoorn 45.
 Aquin, Louis Claude d'. (O) 1.
 Arnaut, Henri 8.
 Arnhem, St. Eusebius 3, 12, 14, 17, 26, 28, 44, 47, 48, 85, 88, 89, 90, 103, 104.
 Arnhem, St. Martinus 83, 84.
 Arrent, Meester (O) 102.
 Augustusburg, Slotkerk 96.
 Averbode, Abdij 22, 24, 27, 57, 66, 104, 105.
 Bach, Johann Sebastian (O) 1.
 Bamberg 65.
 Barneveld 45, 84, 198.
 Baseldonck, Klooster Porta Coeli 61, 105.
 Bassum 87, 199.
 Bavart, Henri de 56.
 Bayreuth 96.
 Bergen (België), Ste. Elisabeth 72.
 Bergen (België), St. Waudru 71.
 Bergen (aan Zee) 45, 75, 105.
 Bergen op Zoom, St. Geertrui 12, 27, 35, 46, 47, 50, 51, 52, 55, 56, 63, 70, 73, 76, 91, 105, 106, 107, 195.
 Bernard, Claude (O) 120.
 Bierbeek 69.
 Biessen, Jan van 55.
 Bilsteyn, Jacob van 11, 84, 111, 112, 113, 135, 180.
 Bilsteyn, Johannes Jacobsz. 84, 135, 176, 177, 180.
 Bodegraven 45, 126.
 Bogerman van Dokkum, Reynier (O) 168.
 Bolsward, St. Maarten 59.
 Bomert, Henric 83.
 Bosch, Apollonius 110.
 Boskoop, Cornelis (O) 129, 164.
 Botselaar, Jan 74, 124.
 Boxmeer 45, 90, 91.
 Boxtel, St. Pieter 47, 52, 65, 66, 91, 108, 185.
 Bozum 45.
 Brabant, Jannes wt 72, 119, 147.
 Brebos, Gilles 48, 66, 103, 104, 105, 173.
 Breda, O.L.V.-Kerk 2, 19, 20, 22, 24, 35, 65, 72, 85, 93, 108, 109, 204.
 Bredase meester 56.

- Breen Claesz. van Beest, Johan (O), 197.
 Bremen, Dom 87 199.
 Bremen, Liebfrauenkirche 87, 182, 199.
 Bremen, St. Ansgari 96.
 Bremen, St. Martin 96.
 Bremen, St. Stephani 96, 181.
 Brielle, St. Catharina 47, 64, 81, 109, 110.
 Brielle, St. Pieter 64, 109.
 Briesger, Peter 49, 98.
 Brouckmann, Johann 34, 182.
 Brouwershaven, St. Pieter en Paulus 64.
 Brugge, Hallen 69.
 Brugge, St. Claraklooster 66.
 Brunswijk, St. Aegidien 95.
 Brunswijk, St. Martin 95.
 Brussel, Hofkapel 57, 71, 72, 110.
 Bukele, Jan de 25, 56, 62, 114, 116, 119.
 Burggarden, Frans 96.
 Burgwerd 45, 52, 111.
 Buus, Josse de 70.
 Buxtehude, Dietrich (O) 1.
 Carlier, Crespin 49, 98.
 Carnificus, Seelkinus 54, 113.
 Cavaillé-Coll, Aristide 1.
 Cele, Johannes (O) 50, 197.
 Chemnitz, St. Jacob 96.
 Claesz., Allaert 75, 105, 131, 133, 151.
 Claesz., Claes Geryts 73.
 Claes, Meester (O) 131.
 Claesz., Ysebrant 65, 108.
 Cleef, Leonard van 71.
 Clicquot, François Henri 1.
 Coenraet, Meester 58, 124.
 Columpen, Henric van 55, 144.
 Coolhem, Andries van (O) 51, 129, 195.
 Cools, Hendrik 58, 163.
 Coudenberg, Simon van (O) 103, 144.
 Couperin, François (O) 1.
 Covelen, Jan van 1, 60, 62, 73, 74, 115, 117, 123, 148, 149, 165.
 Crinon, Jean 71.
 Culemborg, St. Barbara 47, 75, 84, 91, 92, 111.
 Culemborg, St. Jan 85, 91, 92, 112.
 Damme, Johan ten 92, 124, 150.
 Danens, Jacob (O) 100.
 Danzig, Marienkirche 48, 97.
 Decain, Thomas 56.
 Dekens, Jan 56.
 Delft, Nieuwe Kerk 2, 13, 20, 24, 25, 28, 45, 47, 52, 55, 56, 61, 62, 64, 72, 73, 81, 83, 90, 116 vlgg., 195.
 Delft, Oude Kerk 7, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 23, 27, 28, 45, 46, 47, 48, 56, 57, 61, 64, 72, 73, 81, 83, 84, 112 vlgg., 202, 203.
 Dendermonde, O.L.V.-Kerk 56, 58, 70.
 Deventer, Bergkerk 47, 88, 89, 92, 93, 120.
 Deventer, O.L.V.-Kerk 45, 48, 84, 179, 180.
 Deventer, St. Lebuinus 48, 76, 79, 86, 119, 120.
 Diest, St. Sulpitius 17, 19, 55, 120, 121, 204.
 Dijon, Hofkapel 55.
 Dircksz., Wilke 92, 122, 147, 148, 160, 173.
 Dircksz., Aert (O) 108, 109.
 Dirk, Meester 84.
 Distelen, Daniel van der 55, 103, 105, 106, 107, 139.
 Doesburg, St. Maarten 89, 90, 92, 121.
 Doetinchem, St. Catharina 90, 121.
 Dordrecht, Augustijnenkerk 90, 91.
 Dordrecht, O.L.V.-Kerk 75, 91, 121, 122.
 Dortmund, St. Reinold 88.
 Dresden, Slotkerk 96.
 Dronrijp 45, 92, 122.
 Duyschot, Andries 100.
 Duyschot, Johannes 157.
 Duyschot, Roelof Barentsz. 93.
 Edamse meesters 74, 124.
 Eeckhoutte, Jacob van den 70, 107.
 Elburg, St. Nicolaas 47, 84, 85, 89, 122.
 Elen, Adam van 15, 55, 155, 203.
 Elen, Anthonie van 11, 55, 143, 144, 163, 202, 203.
 Elen, Johan van 55, 155.
 Elst, St. Werferd 45, 88, 123.
 Emden, Grote Kerk 95, 96, 182.
 Eng, Bernt uten 77, 169.
 Engelaere, Meester 69.
 Engels, Christiaan 138.
 Enkhuizen, St. Gummaris 76, 93.
 Enkhuizen, St. Pancras 76.
 Erkelenz, Stadtkirche 56.
 Escoriaal 48.
 Esselinck, Henrick van 92, 137.
 Essen, Münster 30, 34, 182.
 Eymbert, Meester 84, 198.
 Flamingus, Jacob 70.
 Franck, César (O) 1.
 Franeker, St. Maarten 14, 60, 74, 92, 123, 124.
 Frankfurt a. M., Barfüsserkerke 86.
 Frankfurt a. M., Karmelitenklooster 86.
 Freiburg, St. Nikolai 96.
 Freiburg i. Br., Münster, 46.
 Friese, Julius Antonius 48, 97, 156, 208.
 Fryssche, Herman 34, 182.
 Garrels, Rudolf 154.
 Geertruidenberg, St. Geertrui 75.
 Geertsz., Cornelis 78, 79, 80, 93, 99, 129, 130, 155, 165, 166, 170, 171.
 Gelder, Jan van 3, 90, 91, 185, 186, 192.
 Gelder, Wouter van (O) 169.

- Gemert, Jan van 55.
 Genemuiden, St. Nicolaas 92, 124.
 Gennart, Jan van 56.
 Gent, St. Bavo 71, 97.
 Gent, St. Salvator 71.
 Gerardsbergen, Jan van 70.
 Gheel, St. Amand 57.
 Gheel, St. Dymphne 57.
 Gherytsz., Jan 77, 169.
 Gisors, St. Gervais 33.
 Godschalk, Meester 72.
 Goedereede, St. Elisabeth 129.
 Goes, St. Maria Magdalena 58, 65, 124, 125.
 Goldfuss, Hans 90, 142.
 Gorinchem, Stadhuis 81.
 Gorinchem, St. Jan 22, 30, 31, 48, 85, 125.
 Gottschalk, Johannes 97.
 Gouda, St. Jan 16, 18, 20, 25, 26, 38, 39, 42, 43, 45, 46, 51, 60, 61, 62, 63, 80, 81, 83, 125, 126, 127, 195, 204.
 Govaert, Meester (O) 114.
 Granboem, Bernt 84, 85, 98, 103, 112, 125, 184.
 Graurock, Jan I 85, 86, 98, 109, 122, 125, 149, 184, 185, 198.
 Graurock, Jan II 85, 98.
 Graurock, Jan III 86.
 Graurock, Wilhelm 85, 184, 185.
 's-Gravenhage, Hofkapel 72, 73, 79, 80, 128, 129, 130.
 's-Gravenhage, St. Jacob 22, 48, 51, 76, 79, 80, 81, 91, 127, 128, 195.
 Groningen, O.L.V.-Kerk 19, 20, 30, 42, 95, 130, 204, 205.
 Groningen, St. Maarten 3, 12, 15, 19, 20, 24, 36, 44, 92, 95, 203, 205.
 Grouw 45, 52, 130.
 Guilmant, Alexandre (O) 1.
 Haarlem, Dominicanenklooster 12, 75, 131.
 Haarlem, St. Bavo 12, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 27, 30, 40, 41, 44, 46, 47, 53, 72, 74, 75, 81, 130, 131, 132, 133, 134.
 Haarlem, St. Gangolf 75, 134.
 Haestrecht, Pauwels van 73, 129.
 Hagerbeer, Galtus Germer en Germer Galtus 53, 94, 127, 131, 133, 142, 143, 157, 164, 174, 209.
 Hamburg, St. Katharina 63, 95.
 Hamburg, St. Nikolaus 95.
 Hamburg, St. Petri 62, 182, 183.
 Harderwijk, O.L.V.-Kerk 18, 21, 26, 27, 76, 91, 94, 134, 135, 205.
 Hardy, Gerard le (O) 197.
 Hasselt, Antonius Toers Jans van 57, 104.
 Hasselt (België) 55, 65.
 Hasselt (Ned.) St. Steven 25, 38, 83, 84, 86, 87, 92, 135, 136, 137.
 Hattem 84, 88, 90, 137, 198.
 Havre, St. Nicolas 71.
 Heenvliet 45.
 Heine, Borchart 84.
 Hellendoorn 45, 87, 199.
 Helmond, St. Lambertus 29, 65, 69, 138.
 Henricus, Antonius 76.
 's-Hertogenbosch, St. Jan 2, 11, 12, 19, 24, 27, 40, 41, 44, 46, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 78, 91, 94, 138 vlgg., 195, 196, 204.
 Herttongh, Cornelis 77.
 Hestre, Oudin 12, 48, 71, 194, 208.
 Heusden, St. Catharina 23, 40, 41, 53, 76, 91, 147.
 Heyntz, Meester 86, 112.
 Heyst, Willem Boets van 22, 57, 104, 140, 142.
 Hildesheim, St. Andreas 87, 199.
 Hirtum, Nicolaas van 138.
 Hocquet, Floris 16, 67, 68, 142, 186, 187, 188, 208.
 Hocquet, Lambert 68, 208.
 Hocquet, Nicolaas 68, 208.
 Holft, Meester 125.
 Hollebeke, Steven van 69.
 Hommerts, 45, 52, 92, 147.
 Hoorn, St. Jan 22, 46, 79, 147.
 Houwe, Hendrik van der 12, 56, 138.
 Hugensz., Anthonys (O) 114.
 Huibertsz., Fransoys (O) 125.
 Huizum 83, 147.
 Hulst, St. Willibrord 47, 147, 148.
 Jacob, Meester (O) 100.
 Jacob, Meester (O) 108.
 Jacob, Meester (O) 135.
 Jan, Meester (O) 124.
 Jan, Meester (O) 147.
 Jansz., Gheryt 77, 169.
 Jansz., Herman 75, 101.
 Jansz., Jasper 58, 59 vlgg., 97, 102, 125, 126, 173, 188.
 Johan, Meester 56.
 Johan, Meester (O) 150.
 Johansen, Gotschalk Burkart 59, 97.
 Jorwerd 45, 52, 92, 148.
 Jutrijp 45, 52, 148.
 Kalkar, St. Nicolaas 20, 67, 84, 85, 91, 98, 184 vlgg.
 Kampen, Broerenkerk 88, 150.
 Kampen, Cellebroersklooster 87, 199.
 Kampen, Heilige-Geest-Gasthuis 151.
 Kampen, O.L.V.-Kerk 92, 150.
 Kampen, St. Nicolaas 1, 14, 22, 26, 27, 51, 60, 73, 85, 88, 89, 148, 149, 150, 196.

- Keulen, Dom 29, 59, 64, 66, 186, 187.
 Keulen, St. Jacob 65.
 Keulen, St. Johann 65.
 Keulen, St. Kunibert 98.
 Keulen, St. Lorenz 55.
 Keulen, St. Maria im Kapitol 65, 68, 187, 188.
 Keygherman, Thomas 71, 148.
 Kiel, St. Nikolai 34.
 Kiespenning, Albert 23, 68, 76, 91, 95, 107, 108, 111, 121, 122, 128, 135, 147, 159, 205.
 Kiespenning, Gerrit 91, 92, 122, 174.
 Kleef, Pfarrkirche 55, 67.
 Koblenz, Dominikanerkirche 98.
 Koblenz, Liebfrauenkirche 98.
 Koblenz, St. Florian 98.
 Kockengen 45, 75, 151.
 Kollum 45.
 Kopenhagen, Slotkerk 96.
 Kortrijk, O.L.V.-Kerk 70.
 Krewerd 45.
 Kurn, Meester 57, 114.
 Kuyt, Willem 92, 120.
 Kuyter, Jan 77, 170.
 Lambrecht, Meester (O) 116.
 Lampeler van Mill, Arent 16, 29, 59, 66, 67, 146, 186, 188, 189, 208.
 Lampeler van Mill, Diterich 67, 189, 190.
 Lampeler van Mill, Reinhardt 67, 189, 190.
 Langedull, Jean 43, 70, 194, 208.
 Langedull, Matthieu 68, 71, 111, 193, 208.
 Langedull, Michiel 70, 208.
 Langedull, Victor 70, 208.
 Lare, Willem van 69, 155.
 Leeuwarden, Galileërkerk 92.
 Leeuwarden, Jacobijnenkerk 58, 92, 151.
 Leeuwarden, St. Vitus 59.
 Leeuwarden, Witte Nonnenklooster 92.
 Lefebure 1.
 Leiden, Marekerk 153.
 Leiden, St. Pancras 18, 22, 25, 38, 75, 80, 81, 154, 155.
 Leiden, St. Pieter 11, 12, 27, 44, 45, 47, 48, 64, 75, 81, 83, 112, 151, 152, 153, 154, 202, 203.
 Leipzig, St. Nikolai 96.
 Leipzig, St. Thomas 96.
 Lemgo, St. Marien 88.
 Leuven, Sacristie der Clercken Capelle 10, 14, 27, 54, 155, 202, 203.
 Leuven, St. Jacob 55, 66.
 Leuven, St. Pieter 57, 71.
 Lier (België), St. Gommarus 55, 69.
 Lier (Ned.) 45, 196.
 Lier, Jan van 57, 163.
 Limburg, Willem van 44.
 Lin, Jacob Jansz. du 77, 82, 83, 100, 137, 169, 170, 174.
 Lin, Jan Jacobsz. du I 78, 80 *vlgg.*, 101.
 Lin, Jan Jacobsz. du II 78, 83, 99, 117, 136, 137, 147, 152, 153, 162.
 Loccum, Klooster 96.
 Loenen a. d. Vecht 77.
 Loo 57.
 Lübeck, St. Marien 98.
 Lübeck, St. Petri 59, 97.
 Lübeck, Vincent (O) 1.
 Luik, St. Bartholomeus 54, 155.
 Luik, St. Denis 65, 71.
 Luik, St. Jean Baptiste 57.
 Luik, St. Lambert 68, 72.
 Luik, St. Martin 57, 71.
 Lüneburg, St. Johann 2, 16, 20, 24, 63, 188.
 Lynenboem, Jan 54, 143.
 Maagdenburg, St. Johann 95.
 Maarten, Meester 92, 147.
 Maastricht, Dominicanenklooster 98.
 Maastricht, St. Servaas 60, 64.
 Maigre, Jean 72.
 Malchin, St. Johann 97.
 Mare, Andreas de 12, 95, 96, 130, 181, 182.
 Mare, Martin de 96.
 Marienweerd, Abdij 79, 155.
 Martens, Dierich 159.
 Mechelse meester 65, 144.
 Mechelen, St. Catharina 58.
 Mechelen, St. Jan 56, 70.
 Mechelen, St. Rombout 69, 97, 155.
 Mercator, Michiel 56.
 Metz, Cathédrale 67.
 Mex, Jean du 8.
 Middelburg, Abdijkerk 76, 89, 156.
 Middelburg, St. Maarten 75, 156.
 Mijdrecht, Dirk van 77, 169.
 Monnikendam, St. Nicolaas 94, 214.
 Morel, Jean 72.
 Morlaix, St. Melaine 69, 192.
 Morlet, Jan I 89, 150.
 Morlet, Jan II 76, 89, 90, 120, 121, 156, 176.
 Morlet, Jan III 62, 90, 117, 137, 179.
 Morlet, Jan IV 90.
 Mors, Antonius 48, 57, 58, 144, 208.
 Mors, Cornelis 58.
 Mors, Hendrik 58.
 Meulen, Servaas van der (O) 50, 106.
 Muldre, Joost de 56.
 Muller, Christiaan 44, 110, 133, 171.
 Munster, Dom 67, 189, 190.
 Munster, St. Lambertus 28, 29, 30, 35, 46, 59, 67, 188, 189, 199, 208.
 Naarden, St. Vitus 23, 26, 27, 82, 156, 157.

- Namen, St. Jean Baptiste 98.
 Nancy, St. Épure 68.
 Nancy, St. Georges 68.
 Neurenberg, Frauenkirche 96.
 Neurenberg, Spitalkirche 96.
 Neurenberg, St. Egidien 96.
 Neurenberg, St. Lorenz 96.
 Neurenberg, St. Sebald 96.
 Nieuwelande 45, 124.
 Nienburg 87, 199.
 Nijkerk, St. Catharina 91, 94, 157.
 Nijmegen, St. Steven 14, 17, 26, 29,
 36, 53, 76, 82, 89, 90, 91, 157, 158,
 159.
 Noel, Meester 73, 108.
 Nolenz, Coenraat 73, 115, 116.
 Noordwijk 45.
 Norden, St. Liudger 95.
 Noster, Hendrik 88, 89, 159, 199.
 Noster, Jaspar 88, 89, 149, 150, 199.
 Noster, Johan I (O) 88, 184.
 Noster, Johan II 88, 104, 123, 150, 198,
 199.
 Nyhoff, Adriaan 59, 65, 141.
 Nyhoff, Hendrik 1, 16, 20, 23, 24, 25,
 29, 58 *vlgg.*, 80, 93, 101, 102, 105,
 123, 126, 145, 147, 148, 149, 163,
 182, 183, 188, 204, 208.
 Nyhoff, Herman 58, 59, 60, 198.
 Nyhoff, Jacob 23, 29, 59, 65, 108, 138,
 191, 192, 198, 208.
 Nyhoff, Johannes 58, 59, 64.
 Nyhoff, Nicolaas 16, 18, 29, 43, 59,
 64, 65, 66, 106, 109, 115, 116, 125,
 126, 141, 146, 152, 186, 187, 188,
 208.
 Oelsnitz, St. Katharinen 96.
 Oldenburg 87, 199.
 Oldenzaal, St. Plechelmus 87, 159, 160,
 199.
 Olivier, Meester (O) 145.
 Oosthuizen 24, 73, 206.
 Osnabrück, Dom 25, 86, 87.
 Osnabrück, St. Johann 88, 190.
 Osnabrück, St. Katharinen 88.
 Oudenaarde, O.L.V.-Gasthuis 70.
 Oudenaarde, St. Walburg 58, 70, 71.
 Oudenbosch 45.
 Oudewater 47.
 Oyart, Diederich 56.
 Paepken, Henric 54, 143.
 Pannekoek, Dirk 90, 157, 158.
 Parchim, St. Georgen 96, 97.
 Parijs, Augustijnenklooster 43, 70, 193,
 194.
 Parijs, St. Eustache 71.
 Parijs, St. Jacques de la Boucherie 70.
 Parijs, St. Leu-St. Gilles 71, 193.
 Park, Abdij 57.
 Peter, Meester 78, 166, 170, 173.
 Peters, Johan (O) 197.
 Petersz., Geert 46, 55, 78, 119, 144, 147,
 164, 165, 168.
 Pietersz., Adriaen 9, 62, 72, 112, 113, 116.
 Pisa, Geurt van 169.
 Provoest, Adriaen (O) 175.
 Radeker, Hendricus (O) 110.
 Rameau, Jean Philippe (O) 1.
 Reimerswaal 51, 150, 197.
 Reims, Cathédrale 68, 71, 194.
 Reinken, Adam (O) 1.
 Rhenen, St. Cunera 81, 160, 197.
 Rixtel, Anthonius van 69, 138.
 Roordahuizen 45, 92, 160.
 Rose, Jan Françoisz. 75, 106, 107, 111,
 121, 151, 156, 168, 173, 175.
 Roskilde, Dom 96.
 Rottenstein-Pock, Herman Raphael 48,
 96, 208.
 Rotterdam, St. Laurens 47, 76, 81, 160,
 161.
 Rouen, Cathédrale 70, 71, 194.
 Ryem, Jan 77.
 Ryn, Arndt van 184.
 Scaegen, Cornelis (O) 102.
 Scheemda 45.
 Scherer, Jacob 1, 29, 34, 43, 207.
 Scheveningen 45.
 Schiedam, St. Jan 73, 82, 83, 161, 162.
 Schingen 45.
 Schnitger, Arp 1.
 Schoire, Jan van der 58.
 Schönburg (Waldenburg), Slotkapel 96.
 Schoonhoven, St. Bartholomeus 94, 95,
 162.
 Schuyt, Cornelis (O) 1.
 Schwerin, Dom 58.
 Sibculo, Klooster 87, 199.
 Sibergh, Judocus van 138.
 Slegel, Arent Jansz. (O) 86.
 Slegel, Cornelis 86, 87, 120, 150, 162,
 181, 182, 190, 191, 199, 205, 208.
 Slegel, Jan I 2, 86, 87, 137, 208.
 Slegel, Jan II 86, 88.
 Slegel, Jorrien I 16, 24, 25, 86, 87, 181,
 199, 205, 208.
 Slegel, Jorrien II 86, 88, 190, 208.
 Slegel, Michiel 86, 87, 120, 150, 181,
 182, 190, 191, 199, 205, 208.
 Smet, Aert de 69, 192.
 Sneek, Fabian Petersen van 24, 48, 96,
 97, 206, 208.
 Soemeren, Rutger van (O) 195.
 Stadthagen, Pfarrkirche 23, 87, 96, 190,
 191, 199.
 Steenwijk, St. Catharina 93, 162.
 Steenwijk, St. Clemens 87, 88, 162.
 Steuren, Jan van 55.

- Stiens 45.
 St. Jean du Doigt 69.
 St. Omer, Notre Dame 55, 57, 70, 71.
 St. Omer, St. Bertin 58.
 Straatsburg, Dom 46, 98.
 St. Winoksbergen, St. Winoks 70.
 Suys, Hans 49, 98, 103, 184.
 Swart, Dirck Petersz. de 78, 80, 82, 83, 95, 100, 127, 161, 162, 169, 170, 172, 174.
 Swart, Henrick Petersz. de 78.
 Swart, Peter Jansz. de 1, 25, 48, 53, 62, 77, 78, 79, 80 vlgg., 100, 101, 110, 116, 117, 127, 128, 129, 134, 152, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 170, 172, 173, 174.
 Sweelinck, Jan Pietersz. (O) 1, 76, 101, 120, 135, 156, 159, 161.

 Talp, Gysbert 76, 77, 166.
 Theodorus, Meester 54.
 Thierry, Alexandre 1.
 Tholen 64.
 Tiel, St.Maarten 51, 52, 82, 163, 197.
 Tongeren, O.L.V.-Kerk 54, 55, 56, 70, 71, 72, 98.
 Tongerlo, Abdij 3, 55, 57, 61, 69, 163.
 Torensberg, Carel 162.
 Trier, Dom 66, 67, 68, 98.
 Trier, St. Matthias 68.
 Tuteleers, Hendrik 58.
 Tzummarum 45.

 Utrecht, Buurkerk 22, 45, 47, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 165, 166, 167, 168, 197.
 Utrecht, Dom 3, 11, 12, 18, 23, 24, 25, 26, 30, 36, 44, 45, 47, 48, 50, 54, 76, 78, 80, 88, 112, 163, 164, 165, 197, 202, 203.
 Utrecht, Minderbroerenkerk 81, 172.
 Utrecht, Oudmunster 74, 166.
 Utrecht, Stadhuis 82.
 Utrecht, St. Catharinaklooster 80, 172.
 Utrecht, St. Geertrui 79, 80, 81, 82, 171, 172.
 Utrecht, St. Jacob 12, 17, 22, 25, 30, 38, 45, 75, 77, 78, 79, 83, 168, 169.
 Utrecht, St. Marie 60, 74, 78, 79, 81, 82, 165, 166.
 Utrecht, St. Nicolaas 20, 25, 27, 44, 77, 78, 79, 169, 170, 171.
 Utrecht, St. Nicolaasklooster 80.
 Utrecht, St. Pieter 45, 77, 79, 81, 82, 165.

 Vastart, Meester 84, 179.
 Veere, O.L.V.-Kerk 63, 66, 71, 75, 173.
 Venlose meester 56, 191.
 Venraai 45, 90.
 Verden, Dom 96.

 Veurne, Godfried van 70, 194.
 Vleuten 45, 52, 82.
 Vogel, Gregorius 48, 95.
 Volckmerssen, Jeremias van 89, 92, 176.
 Voorst 45.
 Vryman, Willem 72.
 Vynck, Jan Piersen alias 74, 161.

 Waerde, Daniel tot den 72, 151.
 Walter, Meester 69.
 Wangnon, Arnold 71.
 Wangnon, Claude 71.
 Wanning, Johan (O) 1.
 Warendorf 87, 199.
 Weenen, Bürgerspital 96.
 Weenen, St. Michael 96.
 Weenen, St. Stephansdom 96.
 Weert, Jan Jansz. van 69, 138, 147, 163, 175.
 Weesp, St. Laurens 24, 25, 53, 81.
 Weiden, St. Michaël 96.
 Werchter 55.
 Wesel, St. Willibrord 56, 85, 191.
 Widor, Charles Marie (O) 1.
 Wieringen, Nicolaes (O) 164.
 Wijk bij Duurstede, St. Jan 92, 174.
 Willem, Meester (O) 128.
 Willem, Meester (O) 150.
 Willemsz., Claes 74, 131, 134.
 Wirdum 45, 92, 173.
 Wismar, St. Marien 97.
 Woerden, St. Pieter 63, 72, 78, 82, 83, 173, 174.
 Wormer 95.
 Woutersz., Peter 57, 141.
 Würzburg, Dom 23, 26, 29, 42, 65, 191, 192.

 Xanten, Dom 26, 38, 46, 91, 192.

 Zachmorte, Hendrik van 71, 173.
 Zaltbommel, St. Maarten 25, 53, 81, 82, 174.
 Zierikzee, St. Lievensmonster 16, 24, 62, 75, 175.
 Zoutleeuw, St. Leonard 69, 175, 176.
 Zutphen, St. Walburg 47, 48, 85, 89, 90, 92, 176.
 Zwanenbroek, Jan van 73, 117.
 Zwickau 96.
 Zwits, Levinus 55, 116, 119.
 Zwits (Zwysen), Sebastiaan 55, 120.
 Zwolle, Benedictinessenklooster 87, 199.
 Zwolle, Broerenkerk 22, 23, 25, 26, 40, 41, 47, 87, 89, 180, 181.
 Zwolle, O.L.V.-Kerk 7, 11, 27, 28, 45, 46, 48, 84, 179, 180, 202, 203.
 Zwolle, St. Michaël 2, 20, 25, 27, 28, 29, 36, 43, 84, 87, 90, 176 vlgg., 197, 198, 199.

STELLINGEN

I

Transcriptie van orgelwerken voor orkest doet deze werken veel van hun schoonheid verliezen, waartegen de winst van het meer bekend worden niet opweegt.

II

De verklaring, die Enschedé geeft van de term „dubbel orgel” is onjuist.

(J. W. Enschedé, Gerardus Havingha en het orgel in de Sint Laurenskerk te Alkmaar. Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, VIII, blz. 194).

III

Het rugpositief komt in de Zuidelijke Nederlanden reeds omstreeks 1440 en in de Noordelijke omstreeks 1470 regelmatig voor.

IV

De organist van de hoofdkerk was in vele Nederlandse steden reeds voor de Reformatie een stadsambtenaar.

V

De registratie, die Straube voorschrijft voor de orgelwerken van Sweelinck, is anachronistisch.

(Alte Meister des Orgelspiels, Ed. Peters, Neue Folge-Teil II).

VI

Het aantal reizen, dat van Sweelinck reeds bekend was, kan met ten minste drie worden uitgebreid: een naar Nijmegen, een naar Middelburg en een naar Rotterdam.

(B. v. d. Sigtenhorst Meyer, Jan P. Sweelinck en zijn instrumentale muziek, blz. 73/74).

VII

De uitspraak van van den Sigtenhorst Meyer, dat de beïnvloeding van Sweelinck's kunst door het Protestantisme of het Katholicisme slechts uiterlijk is geweest, getuigt van de onjuiste opvatting, dat de „vorm van godsdienst" slechts geringe invloed heeft op de schepingen van een kunstenaar.

(B. v. d. Sigtenhorst Meyer, Jan P. Sweelinck en zijn instrumentale muziek, blz. 117).

VIII

Het is voor de geschiedschrijving van de 19de eeuw noodzakelijk, dat, naast de reeds uitgegeven correspondentie van mannen der rechter zijde, ook meer bronnenmateriaal uit verschillende archieven van liberale kant wordt gepubliceerd.

IX

Het conflict Groen-Beets in 1869/'70 kreeg zijn scherp en persoonlijk karakter door de tegenstelling Kuyper-Beets.

(A. Goslinga. Het conflict Groen-Beets. Gedenkboek Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. 1935. blz. 220).

X

Ten onrechte beweert Kramer, dat het opheffen van de graanwet van 1835 in 1847 geschiedde uit opportunistische en niet uit principiëel liberale overwegingen.

(E. L. Kramer, De graanwet van 1835, blz. 212).

XI

De invloed van Taine op het geografisch denken van de 19de eeuw is niet zo zeer te verklaren uit de kracht van zijn argumenten als wel uit die van zijn meeslepende stijl.

XII

Bij ieder sociaal-geografisch onderzoek moet, om statistische redenen, worden uitgegaan van de kleinste administratieve eenheid (in ons land de gemeente). Het is echter noodzakelijk deze eenheden samen te voegen tot een groter geheel in overeenstemming met het doel van het onderzoek.

